

ISSN (Print) 3080-1702

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1>

Gumilyov Journal of Sociology

№1(150)/ 2025

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2025

Astana, 2025

Бас редактор:
Байгабылов Нурлан Оралбаевич
PhD, қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

*Бас редактордың
орынбасары*

Хакан Гүлердже, PhD,
қауымдастырылған профессор (Түркия)

Жауапты редактор

Айқынбайқызы Алмаш

Редакция алқасы:

Исак Фрумин	PhD, профессор (Германия)
Вейсел Бозкурт	PhD, профессор (Түркия)
Огами Акира	PhD, профессор (Жапония)
Якоб Фрухтманн	PhD, профессор (Германия)
Шаукенова Зарема Каукеновна	ә.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Веселов Юрий Витальевич	ә.ғ.д., профессор (Ресей)
Алин Томус	PhD (Румыния)
Козлова Мария Андреевна	ә.ғ.д., профессор (Ресей)
Отар Эльмира Сәкенқызы	PhD, қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7 (7172) 709500, (ішкі: 35-108)
E-mail: socjournal@enu.kz

Gumilyov Journal of Sociology

Меншіктенуші: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген.

No KZ81VPY00114486, 11.03.2025 ж.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,
тел.: +7(7172)709-500, (ішкі 35-108)

Editor-in-Chief
Baigabylov Nurlan
PhD, Associate Professor (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief **Hakan Gülerce**, PhD,
Associate Professor (Türkiye)

Responsible editor **Aikynbaikyzy Almash**

Editorial board:

Isak Froumin	PhD, Professor (Germany)
Veysel Bozkurt	PhD, Professor (Türkiye)
Ogami Akira	PhD, Professor (Japan)
Jakob Fruchtmann	PhD, Professor (Germany)
Shaukenova Zarema	Doctor of Sociology, Professor (Kazakhstan)
Veselov Yuri	Doctor of Sociology, Professor (Russia)
Alin Tomuş	PhD (Romania)
Kozlova Maria	Doctor of Sociology, Professor (Russia)
Otar Elmira	PhD, Associate Professor (Kazakhstan)

Editorial address: 2, Satpayev str., of.402, Astana, Kazakhstan, 010008
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Tel.: +7 (7172) 709500, (ext.: 35-108)
E-mail: socjournal@enu.kz

Gumilyov Journal of Sociology
Owner: L.N. Gumilyov Eurasian National University
Registered by the Ministry of Culture and information of the Republic of Kazakhstan.
Certificate of registration No. No KZ81VPY00114486 from 11.03.2025
Periodicity: 4 times a year
Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008;
tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 35-108)

Главный редактор
Байгабылов Нурлан Оралбаевич
PhD, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора **Хакан Гулердже, PhD**
ассоциированный профессор (Турция)
Ответственный редактор **Айқынбайқызы Алмаш**

Редакционная коллегия:

Исак Фрумин	PhD, профессор (Германия)
Вейсел Бозкурт	PhD, профессор (Турция)
Огами Акира	PhD, профессор (Япония)
Якоб Фрухтманн	PhD, профессор (Германия)
Шаукенова Зарема Каукеновна	д.с.н., профессор (Казахстан)
Веселов Юрий Витальевич	д.с.н., профессор (Россия)
Алин Томус	PhD (Румыния)
Козлова Мария Андреевна	д.с.н., профессор (Россия)
Отар Эльмира Сәкенқызы	PhD, ассоциированный профессор (Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Тел.: +7 (7172) 709500, (вн: 35-108)
E-mail: socjournal@enu.kz

Gumilyov Journal of Sociology
Собственник: Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на учет No KZ81VPY00114486 от 11.03.2025 г.
Периодичность: 4 раза в год
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1,
тел.: +7(7172)709-500, (вн.35-108)

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

А.К. Аубакирова, К.А. Мухамбетова. АИТВ-мен өмір сүретін балалары мен жасөспірімдері бар отбасыларға арналған психоәлеуметтік қолдаудың интеграцияланған бағдарламалары: Қазақстандағы зерттеу негізінде тәжірибе мен ұсынымдар.....	
A.K. Aubakirova, K.A. Mukhambetova. Integrated psychosocial support programs for families with children and adolescents living with HIV: experience and recommendations based on research in Kazakhstan.....	
А.К. Аубакирова, К.А. Мухамбетова. Интегрированные программы психосоциальной поддержки для семей с детьми и подростками, живущими с ВИЧ: опыт и рекомендации на основе исследования в Казахстане.....	7
Ф. Ахмедова, Ф. Миржавхарова. Әскери қызметтегі этика мен әдептік нормалары: әлеуметтік аспектілер және құқықтық реттеу.....	
F. Akhmedova, F. Mirjavkharova. Ethics and Moral Standards in Military Service: Social Aspects and Legal Regulation.....	
Ф. Ахмедова, Ф. Миржавхарова. Этика и нравственные нормы в военной службе: социальные аспекты и правовые регуляции.....	26
Г.М. Досанова, А.Б. Мусабаева, А.А. Акпанов, С.М. Сакенова, О.Т. Ордабаев. ҚР ЖОО профессорлық-оқытушы құрамының оқыту және әкімшілік-басқару процесіндегі цифрландырудың сапасына қатынасы.....	
G.M. Dossanova, A.B. Mussabayeva, A.A. Akpanov, S.M. Sakenova, O.T. Ordabayev. Attitude of teaching staff to the quality of digitalisation of educational and administrative processes in HEIs of RK.....	
Г.М. Досанова, А.Б. Мусабаева, А.А. Акпанов, С.М. Сакенова, О.Т. Ордабаев. Отношение профессорского-преподавательского состава к качеству цифровизации образовательных и административно-управленческих процессов в вузах РК.....	37
A.S. Beimisheva, I.V. Mednikova, A.S. Zhussupova. Жалған ақпараттың қазіргі Қазақстан қоғамына әсер ету ерекшеліктері.....	
A.S. Beimisheva, I.V. Mednikova, A.S. Zhussupova. The peculiarities of the impact of disinformation on modern kazakh society.....	
A.S. Beimisheva, I.V. Mednikova, A.S. Zhussupova. Особенности воздействия дезинформации на современное казахстанское общество.....	59
Г.Д. Исахова, Д.О. Досмурзаева. Ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдарына қатысты зерттеу жұмыстарына әдеби шолу.....	
G.D. Issakhova, D.O. Dosmurzayeva. A literature review of studies on the socioeconomic consequences of divorce.....	
Г.Д. Исахова, Д.О. Досмурзаева. Литературный обзор исследований социально-экономических последствий развода.....	75
А.Б. Рахимжанова, З. Катаева, Ж. Изекенова, Н. Дуррани. Посткеңестік елдердің әлеуметтік ғылымдарындағы гендерлік зерттеулердің библиометриялық талдауы.....	
A.B. Rakhimzhanova, Z. Kataeva, Zh. Izenkova, N. Durrani. Bibliometric analysis of gender research in the social sciences in post-soviet countries.....	
А.Б. Рахимжанова, Ж. Изекенова, З. Катаева, Н. Дуррани. Библиометрический анализ гендерных исследований в социальных науках постсоветских стран.....	87

А.Б. Налшыбек, Р.Ә. Әлқожа. Қазақстандағы жастар арасында спорттың қолжетімділігі мәселесі.....	
A.B. Nalshybek, R.A. Alkozha. The problem of accessibility of sport among youth in Kazakhstan.....	
А.Б. Налшыбек, Р.Ә. Әлқожа. Проблема доступности спорта среди молодежи в Казахстане.....	109
Ш.Қ. Төленді. Балаларға көрсетілетін жыныстық зорлық-зомбылық: әлеуметтік-психологиялық талдау.....	
Sh. Tolendi. Child sexual abuse: socio - psychological analysis.....	
Ш.Қ. Төленді. Сексуальное насилие над детьми: социально-психологический анализ....	123
Д.М. Нұрғожаева, Б.Қ. Кәрімов, Е. Сулейманли, Б.Ғ Жүнісов, Ә.М. Аюлов. Білім мен технология интеграциясы: кәсіпорындар мен оқу орындар арасындағы әлеуметтік серіктестікті дамыту.....	
D.M. Nurgozhaeva, B.K. Karimov, E. Suleymanli, B.G. Zhunusov, A.M. Ayulov. Integration of knowledge and technology: development of social partnership between enterprises and educational institutions.....	
Д.М. Нұрғожаева, Б.К. Каримов, Е. Сулейманли, Б.Г. Жунусов, А.М. Аюлов. Интеграция знаний и технологий: развитие социального партнерства предприятий и учебных заведений.....	139
А.Б. Сарсенова, С.М. Дуйсенова. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби қалауларына әсер ететін факторлар: әлеуметтанулық талдау.....	
A.B. Sarsenova, S.M. Duisenova. Factors influencing the career preferences of high school students: a sociological analysis.....	
А.Б. Сарсенова, С.М. Дуйсенова. Факторы, влияющие на профессиональные предпочтения старшеклассников: социологический анализ.....	158

МРНТИ: 04.51.69

Обзорная статья

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-7-25>

Интегрированные программы психосоциальной поддержки для семей с детьми и подростками, живущими с ВИЧ: опыт и рекомендации на основе исследования в Казахстане

А.К. Аубакирова*¹ , К.А. Мухамбетова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ¹ayagoz_0890@mail.ru, ²k.mukhambetova74@gmail.com)

Аннотация. Семьи, в которых растут дети с ВИЧ-инфекцией, до сих пор сталкиваются с целым рядом вызовов по всему миру. Улучшение качества жизни таких семей в настоящее время возможно через предоставление интегрированных программ медицинской помощи и социальной защиты. По-прежнему в большинстве случаев работа проводится, фокусируясь на медицинском обслуживании без должного внимания к семейным факторам, социальным и психологическим потребностям.

Казахстан стал первой страной в СНГ, внедрившей стандарты психосоциальной поддержки для детей и подростков, живущих с ВИЧ. Данные стандарты были введены в практику после совместного совещания Детского фонда ООН, Министерства здравоохранения и Казахским научным центром дерматологии и инфекционных заболеваний в 2019 году.

Авторы анализируют результаты внедрения стандартов. Исследование основано на оценке потребностей семей с детьми, сталкивающимися с ВИЧ и другими хроническими заболеваниями, в пяти регионах страны. Оценка потребностей была проведена с применением мультиметодной стратегии, объединившей невключенное наблюдение, анализ документов, полуструктурированное интервью, формализованный опрос и фокус группы.

В исследование были вовлечены Центры по профилактике и борьбе со СПИД, Центры первичной медико-социальной помощи, Управления координации занятости и социальных программ Восточно-Казахстанской, Алматинской и Туркестанской области, городов Шымкент и Алматы.

В заключение представлены рекомендации по улучшению программ социальной поддержки и интегрированных услуг для повышения качества жизни детей, подростков и их семей, затронутых ВИЧ-инфекцией и другими хроническими заболеваниями в Казахстане.

Ключевые слова: социальная работа; психосоциальная поддержка; институционализация; мультидисциплинарная команда; кейс-менеджмент; психосоциальное сопровождение; неправительственные организации.

Введение

Семьям, сталкивающимся с ВИЧ-инфекцией, приходится отвечать не только на медицинские вызовы, но и решать целый ряд вопросов, касающихся семейной динамики, социальной поддержки и психосоциального благополучия. В особенности, когда ВИЧ затрагивает детей и подростков. Многолетний опыт стран по оказанию поддержки семьям с детьми, живущими с ВИЧ, показывает, что наилучший эффект для их благополучия достигается через сочетание программ социальной защиты с интегрированными услугами для всей семьи: предоставление денежных пособий вместе с услугами дошкольного образования, школьного питания, дополнительного образования, трудоустройства, профориентации, консультирования по вопросам репродуктивного здоровья, позитивного родительства, защиты от насилия [1].

Наличие ребенка с ВИЧ-инфекцией в семье всегда вызывает у родителей множество вопросов. При этом необходимо помнить, что важнейшим компонентом качества жизни ребенка с ВИЧ является доступ к антиретровирусной терапии (АРТ). В соответствии с национальным законодательством и международными стандартами ВОЗ, всем детям изначально гарантируется доступ к АРТ. Но, помимо обеспечения вопросами медицинского характера, для ребенка важно иметь возможность удовлетворения базовых, психологических, образовательных и социально-экономических потребностей.

Исследованиями давно установлено, что социальная и структурная депривация семей с детьми, живущими с ВИЧ, являются основными факторами смертности и роста количества хронических заболеваний среди подростков [2]. В контексте данного исследования социальная депривация включает в себя бедность и изоляцию, риск психических расстройств, суицидального поведения, стигму, буллинг со стороны сверстников и жестокое обращение [3].

Практика показывает, что программы профилактики ВИЧ, не учитывающие социально-экологическую основу в построении интервенций с семьями, имеют низкую эффективность в достижении результата для подростков с ВИЧ [4]. Денежные пособия - далеко не единственная форма социальной защиты для подростков и детей с ВИЧ: именно своевременное решение проблем немедицинского характера помогает определить основные вмешательства, отвечающие потребностям семьи и ребенка, и обеспечить комплексное сопровождение детей с ВИЧ.

Данная задача выполнима при условии внедрения в практику работы с семьями интегрированного ведения каждого случая ребенка межсекторальной командой специалистов с разработанным планом услуг. Фокус в этом случае должен быть направлен на экологическую модель, оказывающую непосредственное влияние на устойчивое психосоциальное развитие и адаптацию детей и подростков, их резильентности и социальной инклюзии [5].

В связи с этим наиболее актуальным вопросом для построения эффективной программы социальной защиты детей и подростков с ВИЧ является формирование пакета интегрированных услуг, предоставляемых совместно с пособиями для детей до достижения ими совершеннолетия.

Многолетний опыт сопровождения семей показывает, что предоставление услуг на основе выявленных потребностей целевых групп является самой продуктивной стратегией в разрезе затрат и инвестиций в программы социального сопровождения детей и подростков. В 2019 г. с целью улучшения доступа к интегрированным услугам сопровождения подростков, живущих с ВИЧ, ЮНИСЕФ в партнерстве с Казахским научным центром дерматологии и инфекционных заболеваний разработал Стандарты по психосоциальной поддержке детей и подростков, живущих с ВИЧ и другими хроническими заболеваниями (Стандарты).

Стандарты призваны обеспечить право детей и подростков с хроническими заболеваниями на психосоциальное благополучие, улучшить деятельность поставщиков услуг систем здравоохранения, образования, социальной защиты через призму измеряемых индикаторов качества и лиц, обеспечивающих уход, и охватывают детей и подростков с момента, когда им был поставлен диагноз ВИЧ, до перехода во взрослую службу. Стандарты содержат индивидуальные пакеты услуг для удовлетворения психологических, образовательных, когнитивных, социальных и эмоциональных потребностей детей и подростков с ВИЧ.

Через реализацию Стандартов предлагается целостная модель оценки и практической работы, ориентированная на ребенка и общение с семьями, с акцентом на раскрытие статуса, приверженность лечению, сексуальном здоровье, упрощении доступа для подростков к тестированию на ВИЧ, оказанию интегрированных услуг, а также поддерживающий диалог с участием подростков, живущих с ВИЧ, в качестве равных партнеров.

В данной статье представлены результаты оценки потребностей семей с детьми и подростками, живущими с ВИЧ, в системе психосоциального сопровождения в рамках существующих программ социальной защиты, здравоохранения и образования в 5 локациях (Восточно-Казахстанская область, г. Шымкент, Туркестанская область, г. Алматы, Алматинская область).

Исследование было проведено в соответствии с планом мероприятий связанного гранта 2019-2021 гг. Представительства Детского Фонда ООН (ЮНИСЕФ) в Казахстане с Министерством труда и социальной защиты населения РК с 24 февраля по 13 марта 2020 г. Исследование проводилось согласно методологии Технического задания для экспертов ЮНИСЕФ и исследовательской группы кафедры социологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева.

Методология исследования

В рамках достижения цели по оценке потребностей семей с детьми и подростками, живущими с ВИЧ, были также решены задачи по анализу применения инструмента оценки потребностей на практике, внешней оценке планов поддержки семьи и ребенка в виде специальных социальных услуг на основе стандартов, а также разработке индикаторов мониторинга по внедрению инструмента оценки на основе стандарта.

Объектом исследования стали потребности семей, в которых воспитываются дети и подростки, живущие с ВИЧ, а также модель их сопровождения в системе здравоохранения и социальной защиты.

Оценка потребностей была проведена с применением мультиметодной стратегии, когда интегрируются результаты нескольких методов сбора данных. В данном случае это невключенное наблюдение, анализ документов, полуструктурированное интервью, формализованный опрос и фокус группы. В исследование были вовлечены Центры по профилактике и борьбе со СПИД (Центры СПИД), Центры первичной медико-социальной помощи (ПМСП), Управления координации занятости и социальных программ, указанных выше регионов.

Наблюдение предполагало посещение кабинета специалиста организации, предоставляющей услуги психосоциального сопровождения семьям с детьми и подростками, живущими с ВИЧ. Вовлеченный независимый эксперт проводил наблюдение на основе индикаторов Стандарта по психосоциальному сопровождению. В перечень наблюдения во время посещения объектов исследования вошли следующие вопросы:

- «1» Проведение оценки потребностей.
- «2» Составление эокарты.
- «3» Проведение мотивационного интервью.
- «4» Составление плана сопровождения семьи и ребенка.
- «5» Индивидуальная работа с семьей и подростком.
- «6» Выявление случаев пренебрежения, насилия.
- «7» Ведение случая с насилием и жестоким обращением.
- «8» Навыки написания отчета.
- «9» Навыки кейс-менеджера.
- «10» Направление случая в другие ведомства, менеджеру.
- «11» Работа с другими секторами.
- «12» Работа со стигмой и недискриминацией.
- «13» Мониторинг ведения случая.

Каждый навык оценивался по шкале от 0 до 3, где «0» указывает на отсутствие на практике применения Стандарта; «1» – есть общее понимание данного навыка, но есть сложности в его применении, требуется обучение; «2» – применяется частично, требуется дополнительная супервизия, «3» – на месте, соответствует стандарту, применяется на практике постоянно.

Анализ документов, проведенный на основе документации специалистов, оказывающих интегрированные психосоциальные услуги семьям с детьми и подростками, живущими с ВИЧ, включал изучение записей с момента регистрации ребенка в качестве получателя той или иной услуги. Вовлеченный эксперт изучал документацию на предмет использования Стандарта по психосоциальной поддержке семей с детьми и подростками, живущими с ВИЧ и другими хроническими заболеваниями. Результаты анализа заносились в специально разработанный проверочный лист.

Интервьюирование семей с детьми и подростками проводилось группой подготовленных интервьюеров в индивидуальном формате. Полуструктурированные опросники содержали вопросы, направленные на выявление потребностей каждого ребенка и подростка, живущего с ВИЧ, в получении равного доступа к системе услуг социальной защиты, здравоохранения, образования, защиты от насилия.

Формализованный опрос или анкетирование социальных работников, аутрич-работников и руководителей организации проводился в разрезе применения навыка оценки потребностей, кейс-менеджмента, перенаправления в другие организации для получения услуг детьми и подростками, представленных в Стандарте психосоциального сопровождения семей.

Фокус-группы с родителями, детьми и подростками были проведены в каждой области на предмет определения потребностей семей в получении доступа к комплексной системе интегрированных услуг психосоциального сопровождения и основных барьеров в получении комплексного сопровождения.

Мультидисциплинарной командой экспертов было проведено 6 фокус- групп среди 65 детей и подростков, живущих с ВИЧ, и 30 семей. Анкетирование охватило 45 социальных работников и 18 руководителей Центров СПИД и ПМСП, 15 глубинных интервью было проведено среди руководителей и заместителей Центров СПИД, ПМСП, Управлений координации занятости и социальных программ. Кроме результатов опроса и фокус-групп, исследователи собрали данные наблюдения за внедрением основных практик социальной работы, предусмотренных в Стандарте, а также проанализировали соответствующую документацию.

Обсуждение

Проблематика семей, живущих с ВИЧ-инфекцией, достаточно полно представлена в мировом академическом и практическом дискурсе. Исследования проводятся как через призму доступа к медико-социальным услугам, стигмы и дискриминации, уязвимости, риска и вреда, гендера и расы, так и с позиции семейной динамики, психологических аспектов внутрисемейного взаимодействия и коммуникации с сообществом. Но, отметим, что чаще всего речь идет об опыте взрослых членов семьи. Так, китайские исследователи (Joyce P. Yang, Tianyi Xie et al, 2016) разработали модель, описывающую процесс раскрытия своего ВИЧ-статуса детям родителями. На основе мультиметодного подхода было проведено 24 глубинных интервью, а также опрос среди 84 родителей, живущих с ВИЧ, в Шанхае и Пекине [6].

Учитывая культурный контекст Китая с его ориентацией на семейную гармонию, подобные решения не могут быть легкими. Родители выделили пять основных преград: стигматизация, страх раскрытия путей заражения ВИЧ, психологическая нагрузка на ребенка, отторжение со стороны ребенка и негативные социальные последствия для семьи. Исследование определило четыре основных обстоятельства, мотивировавших взрослых к раскрытию статуса: прогрессирование заболевания, тревога за безопасность ребенка, необходимость получения помощи и выполнение своей родительской ответственности.

На основе этих результатов авторы создали инструкции по вмешательствам для поддержки родительского раскрытия статуса, которые помогают родителям систематически рассматривать общие мотивации и преграды для раскрытия, а также создавать и практиковать обдуманый план для достижения своих целей относительно раскрытия

(будь то решение раскрывать или нет), чтобы избежать случайности или спонтанности в данном шаге [6].

Исследование, проведенное в Таиланде среди беременных женщин, живущих с ВИЧ, было нацелено на изучение опыта преодоления стигматизации и дискриминации [7]. Независимо от возраста, у всех женщин была выявлена личная стигма. Необходимость раскрытия своего статуса является основным барьером для доступа к программам ухода. И если несовершеннолетние девушки, ждущие ребенка, склонны чаще раскрывать статус членам своей семьи, то взрослые беременные женщины с ВИЧ испытывают гораздо больше затруднений в раскрытии статуса свои мужьям и членам семьи. Между тем, именно социальная поддержка, особенно со стороны семьи, позволяет беременным женщинам лучше справляться с трудностями, связанными со стигмой.

Роль работников общественного здравоохранения (РОЗ) в программах помощи детям с ВИЧ была проанализирована в работе группы ученых Joanna Busza, Ethel Dauya, Tsitsi Bandason et al. в Зимбабве [8]. Чтобы оценить опыт РОЗ при внедрении вмешательств в отношении детей с ВИЧ, авторы реализовали продолжительные полуструктурированные интервью с 19 работниками общественного здравоохранения. Цель исследования заключалась в изучении восприятий РОЗ того, как структура и управление вмешательством влияют на результаты их труда.

Работники общественного здравоохранения выразили сильную мотивацию, приверженность и удовлетворение от работы. Ключевыми для обеспечения долгосрочного удовлетворения РОЗ оказались интенсивный надзор и менторинг. Важны были предоставление средств работы, наличие стандартизированных руководств и периодическое обучение, а также формализованные связи между клиниками и самими работниками. РОЗ высказали опасения относительно низкой заработной платы, своего нежелания прекращать поддержку отдельным семьям после необходимого числа домашних посещений и разочарования в отсутствии устойчивости программы после завершения исследования.

Исследование подтвердило тот факт, что работники общественного здравоохранения могут улучшить использование услуг по ВИЧ и соблюдение лечения, но эффективность этих программ зависит от создания поддерживающих условий труда для РОЗ, включая разумную нагрузку, поддерживающую супервизию, адекватное обучение и предоставление необходимых материалов.

Опыт реализации модели семейного ухода с опорой на сильные стороны представлен в исследовании Lewis Kulzer et al., проведенного в Кении в 2011-2012 гг. [9]. Семейная модель ухода — это подход для расширения выявления случаев ВИЧ-инфицирования в сообществах и последующего охвата услугами. Поставщики услуг используют семейную информационную таблицу (FIT), чтобы провести пациентов через этапы выявления членов семьи, находящихся в риске ВИЧ, обсуждения открытости, проведения тестирования членов семьи и работы по включению ВИЧ-положительных членов и предотвращению новых инфекций. Вокруг этих шагов строятся комплексные семейно-центрированные клинические услуги. Подход может быть адаптирован к местным условиям и должен ориентироваться на предоставление услуг таким образом, чтобы они опирались на поддержку семьи, улучшали уход за пациентами и усилия по предотвращению заболевания.

Linda M. Richter et al. показали важность усилий по укреплению семей для поддержки детей, пострадавших от ВИЧ и СПИДа. При этом необходимо соблюдать ряд условий.

Во-первых, развивающий подход к борьбе с бедностью, доступ к важным услугам, таким, как здравоохранение и образование, а также базовая экономическая безопасность, должны быть в основе национальных стратегических подходов, что является неотъемлемой частью мер для защиты детей, пострадавших от ВИЧ и СПИДа.

Во-вторых, необходимо гарантировать семейно-ориентированный подход, чтобы прервать цикл инфекции, предоставить лечение всем, кто в нем нуждается, и обеспечить уход за пострадавшими лицами. В-третьих, средства к существованию в различных формах крайне необходимы и положительно рекомендованы имеющимися исследованиями [10].

Сегодня уже очевидно, что воздействие на детей всегда опосредуется семьями так же, как и перспективы оказания долгосрочной помощи детям. Возможности семей защитить детей и компенсировать для них утрату опекуна, безопасности, собственности в значительной степени зависят от социального контекста. Попытки лечить и заботиться о каждом человеке по отдельности в условиях высокой распространенности ВИЧ-инфекции не будут эффективными, заключают исследователи.

Опыт американских семей, усыновивших детей с ВИЧ, родившихся за пределами страны, был проанализирован в работе Fair C.D., Alger S. 11 специалистов по психосоциальной и 5 специалистов по медицинской помощи приняли участие в часовых полуструктурированных интервью и рассказали о своем опыте взаимодействия с усыновленными детьми с ВИЧ и их приемными родителями [11]. Интервью показали значительные различия между такими семьями: в некоторых из них были уже взрослые биологические дети, а некоторые усыновили несколько детей с особыми потребностями.

Большинство семей были связаны с религиозными общинами, которые вдохновили на усыновление и оказали поддержку в этом. Примечательно, что более распространёнными в контексте исследования были именно психосоциальные проблемы, речь шла о привязанности, адаптации и поведении детей. Несмотря на хорошую информированность о ВИЧ, приемные родители оказались не готовы к когнитивным задержкам и эмоциональным проблемам усыновленных детей. Часть специалистов готова столкнуться с трудностями при проведении просветительской работы по вопросам сексуального и репродуктивного здоровья подростков, причиной которых могут стать религиозные убеждений приемных родителей в отношении сексуальности.

Гендерные аспекты распространения ВИЧ среди подростков в Уганде стали основным фокусом для исследования Nabunya Proscovia и группы единомышленников [12]. В странах Африки к югу от Сахары ВИЧ в непропорционально большой степени затрагивает девочек-подростков и молодых женщин, в Уганде распространенность ВИЧ среди девочек-подростков в четыре раза выше, чем среди мальчиков. Исследователи говорят о необходимости разработки программ и вмешательств, ориентированных именно на девочек. Только такой подход позволит получить комплексные знания и установки для снижения уровня передачи и реинфекции ВИЧ в данной популяции.

В еще одном исследовании акцент сделан на чернокожих молодых мужчинах, на долю которых приходится более трети всех новых случаев ВИЧ-инфекции в США [13]. Boyd, D.T., Quinn, C.R., Aquino, G.A. поставили вопрос о влиянии семейного контекста (т. е. поддержка родителей, отношения между родителями) на тестирование на ВИЧ с течением времени. Основные результаты исследования показали, что чернокожие юноши, которые сообщали о положительной поддержке со стороны родителей и/или посещали врача, с большей вероятностью пройдут тестирование на ВИЧ/СПИД. Авторы полагают, что результаты данного исследования позволяют сделать выводы для профилактики и вмешательства, направленных на поиск оптимальных путей повышения уровня тестирования на ВИЧ среди чернокожих мужчин, но требуют дальнейшего изучения.

Крайне актуальными становятся вопросы исследовательской этики в отношении групп, страдающих от последствий ВИЧ-инфекции. Catherine G. Raciti et al. говорят о необходимости правильного и этичного включения ЛЖВ и их маленьких детей в исследования [14]. Между тем, данные об этических аспектах исследований с участием ЛЖВ очень ограничены. Авторы призывают исследователей правильно оценивать понимание участниками ключевой информации об исследовании с помощью таких методов, как индивидуальная беседа и тестирование с обратной связью. В этом также могут помочь консультации с ключевыми заинтересованными сторонами, лидерами сообщества для лучшего понимания социального, экономического, политического и культурного контекста. Исследования, проводимые в контексте ВИЧ, должны опираться на продуманные планы, учитывающие потребности и ценности ЛЖВ, и их сообществ.

Результаты

Согласно заявлениям Казахского научного центра дерматологии и инфекционных заболеваний (КНЦДИЗ) от 1 декабря 2023 года, в Казахстане впервые отмечается снижение новых случаев ВИЧ [15]. За последние пять лет в результате принимаемых мер наблюдается снижение смертности от СПИД, заболеваемости на 100 тысяч населения, двух из трех путей передачи – парентерального (через кровь) при употреблении инъекционных наркотиков и от матери ребенку.

В настоящее время Казахстан находится в концентрированной стадии эпидемии ВИЧ с распространенностью 0,3% населения в возрастной группе 15-49 лет (при среднем показателе 0,7%). ВИЧ-инфекция по-прежнему преимущественно поражает ключевые группы населения (КГН) и их окружение.

В республике рассчитывается Индекс стигмы в отношении ЛЖВ. Первое исследование было проведено в 2015 году, второе – после долгого перерыва в 2021 году [16, с. 47]. Результаты замеров показывают, что уровень стигмы и дискриминации в отношении ЛЖВ остается достаточно высоким. Особенно это справедливо в отношении женщин, живущих с ВИЧ. До сих пор сохраняется высокий уровень стигмы и дискриминации в сфере здравоохранения, в организациях ПМСП, а также при получении услуг по сексуальному и репродуктивному здоровью.

По данным Центрально-Азиатской Ассоциации ЛЖВ, дискриминация в отношении женщин, употребляющих наркотики, женщин, живущих с ВИЧ, секс-работников и женщин в тюрьмах носит институционализированный характер. Это и криминализация маргинализированных групп женщин, насилие и жестокость, с которыми они сталкиваются в государственных учреждениях, нарушение родительских и репродуктивных прав, раскрытие статуса, доступ женщин, употребляющих наркотики, к опиоидной заместительной терапии [16, с. 44]. Исследование показало, что ЛЖВ, принадлежащие к КГН, подвергаются двойной стигматизации, а также высок уровень самостигматизации.

Важнейшим партнером государства в реализации мер по преодолению последствий ВИЧ-инфекции является неправительственный сектор. Именно аутрич-работники и волонтеры связывают людей, живущих с ВИЧ (ЛЖВ) со службами общественного здравоохранения, ориентированными на человека, укрепляют доверие, внедряют инновации, контролируют реализацию политик и оказание услуг. В 2022 году в Казахстане в сфере профилактики ВИЧ-инфекции работало 44 НПО в 14 регионах, из них 11 НПО в 9 регионах работали в рамках государственного социального заказа. В 2022 году в рамках государственного социального заказа СПИД-сервисные НПО предоставили 3 тысячи 436 медико-социальных услуг (сопровождение/перенаправление к узким специалистам, прикрепление к поликлинике, восстановление документов, оформление в центр адаптации и др.) [17, с. 19].

17 мая 2019 года Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ) совместно с Министерством здравоохранения Республики Казахстан и Казахским научным центром дерматологии и инфекционных заболеваний провели совещание, где представили национальные стандарты оказания психосоциальной поддержки детям и подросткам, живущим с ВИЧ. В 2019 году в Казахстане проживало 530 детей и подростков с ВИЧ-статусом [18]. Таким образом, Казахстан стал первым из стран СНГ, разработавшим и внедрившим в постоянную практику поставщиков услуг стандарты психосоциальной поддержки детей и подростков, живущих с ВИЧ. Именно эти стандарты стали отправной точкой для проведения исследования, результаты которого представлены в данной статье.

Стандарты включают широкий спектр вопросов, связанных с оказанием поддержки детям и подросткам с ВИЧ и их семьям, обеспечением приверженности лечению, образованием по вопросам ВИЧ, раскрытием ВИЧ-статуса, поддержкой сексуального здоровья детей и подростков, а также устранением стигмы и самостигмы при ВИЧ-инфекции. Важные компоненты стандартов также включают переход детей в систему обслуживания взрослых, компетенции мультидисциплинарных команд, вовлечение семей и общественных организаций в совместную работу, а также поддержку детей и подростков с ВИЧ со стороны сверстников.

Одним из ключевых компонентов стандарта является кейс-менеджмент, включающий в себя широкий спектр действий по поддержке детей и подростков с ВИЧ, а также их семей. Кейс-менеджмент направлен на глубокую оценку всех аспектов жизни детей и подростков с ВИЧ, включая их семейную обстановку. Комплексная оценка потребностей и разработка плана сопровождения позволяют не только определить основные проблемы, с которыми сталкиваются дети и подростки с ВИЧ и их семьи, но и предложить

индивидуализированные решения для удовлетворения этих потребностей. Без такого подхода риск остаться без необходимой поддержки и ресурсов значительно возрастает, что может отрицательно сказаться на общем благополучии и доступе к качественной медицинской и социальной помощи.

В Стандартах подчеркивается важность деятельности социальных работников. До недавнего времени социальные работники Центров СПИД рассматривались как второстепенные сотрудники, выполняющие несвойственные им функции. Стандарты определяют их функциональные обязанности, ключевую роль в мультидисциплинарной команде, подчеркивая вклад в обеспечение комплексной поддержки детей и подростков с ВИЧ. Большое внимание уделено супервизии и поддержке специалистов, так как их профессиональная компетентность и эмоциональная устойчивость играют важнейшую роль в успешной реализации психосоциальной поддержки детей и подростков с ВИЧ.

Как было указано ранее, объектом исследования стали потребности семей, в которых воспитываются дети и подростки, живущие с ВИЧ. Как пишут Каримов Н.И. и Сухамбердиев К.А., «в Казахстане многие дети, живущие с ВИЧ, входят в подростковый возраст, будучи не осведомлёнными о своём статусе, и им не рекомендуют сообщать об этом другим. Жизнь в атмосфере секретности и стыда создаёт риски неприятия своего ВИЧ-статуса, отказа от приёма лекарств и потери веры в себя и своё позитивное будущее ... Тем самым всё большее значение приобретают аспекты, выходящие за рамки медицинских потребностей подростков, без которых мероприятия по профилактике ВИЧ/СПИД» [19, с. 32].

Исследование было проведено с применением мультиметодной стратегии, когда интегрируются результаты несколько методов сбора данных. Реализация всех методов, направленных на получение достоверной информации по потребностям семей с детьми, живущими с ВИЧ, выявила следующие факты.

Функциональные обязанности социальных работников имеют общий характер. Например, социальные работники, представленные в штате Центров СПИД, являются специалистами отдела профилактики. В связи с узкой направленностью отдела работу с пациентами по социальному сопровождению они не оказывают. В соответствии с планами работ Центров СПИД социальные работники проводят лекционные встречи с детьми в школах по вопросам профилактики ВИЧ-инфекции.

Напрямую работают с семьями специалисты инфекционного отдела Центров СПИД, оказывая, преимущественно, медицинские услуги. Выявляемые потребности семей социального характера не адресуются социальным работникам, представленным в штате, передача случаев в другие организации не проводится. Алгоритм взаимодействия с другими секторами в виде листов перенаправления не представлен в формах записей сотрудников Центров СПИД.

Для получения услуг психосоциального спектра семьи не направляются в другие организации, за исключением НПО. В основном данная практика широко применяется НПО, оказывающими аутрич-услуги социального сопровождения. Но в связи с зависимостью от грантового финансирования и недостаточным уровнем подготовки равных консультантов по вопросам социальной работы и кейс-менеджмента, услуги НПО носят фрагментированный и непостоянный характер.

Уровень компетенций социальных работников в ряде случаев ограничивается ведением учета пациентов, получающих АРВ-терапию, и алгоритмом посещения пациентов, отказывающихся принимать препараты или не посещающих Центры СПИД с целью проведения обязательного тестирования по графику и получения АРВ-терапии.

При проведении глубинной оценки потребностей ребенка с ВИЧ и его семьи социальные работники не используют треугольник потребностей. План сопровождения семьи с указанием сроков и ответственных не составляется согласно Стандарту. Однако записи с описанием услуг для семей с детьми частично представлены в журнале и отчетной форме психологов Центров СПИД.

Руководители Центров СПИД меньше осведомлены о социальной работе для оказания услуг по сопровождению семей. Руководители ПМСП больше понимают ценность социальной работы с вовлечением специалистов мультикоманды в оказании услуг по оценке потребностей и формированию пакета услуг с вовлечением специалистов других ведомств. Это связано, прежде всего, с внедрением универсальной прогрессивной модели патронажа ребенка от 0 до 5 лет с 2018 года, в которой предусмотрен алгоритм социального работника.

Руководители Центров СПИД признают слабую информированность о возможности привлечения социальных работников для сопровождения семей с детьми и подростками. На момент исследования социальные работники Центров СПИД не прошли обучение по кейс-менеджменту в рамках внедрения Стандарта психосоциального сопровождения.

В целом, как показало исследование, вопросы социального характера родители адресуют врачу-инфекционисту. Но вполне ожидаемо, что врач-инфекционист не проводит оценку потребностей с применением экологического подхода, а именно: не определяет влияние семейной среды на здоровье и приверженность к лечению ребенка с ВИЧ. Руководители отметили, что сотрудники не имеют достаточных навыков и опыта в составлении плана сопровождения семьи с привлечением других секторов.

На время проведения исследования данная практика была новой в работе с семьями и требовала не только законодательного подкрепления, но и развития профессиональных навыков по оценке потребностей семьи и ребенка и работы с другими секторами у специалистов. В связи с этим руководители организаций признали, что фактор образования социальных работников, отсутствие законодательной базы по регулированию профессиональных компетенций социальных работников в здравоохранении, невовлеченность других специалистов в работу с семьями по вопросам социальной защиты значительно снижают качество психосоциального сопровождения семей с детьми и подростками, живущими с ВИЧ.

Необходимо отметить еще одно обстоятельство: родители на протяжении многих лет привыкли получать поддержку НПО по всем вопросам, подобная зависимость от внешней поддержки снизила их самостоятельность и независимость в решении вопросов, связанных с детьми. Следствием стала иждивенческая позиция в организации жизни ребенка за счет средств и ресурсов других организаций. Многие родители не работают, единственным доходом семьи является детское пособие.

Результаты исследования свидетельствуют о серьезных недостатках в психосоциальной поддержке для детей и подростков, живущих с ВИЧ, проживающих в интернатных учреждениях. Они ограничены лишь медицинскими услугами, не получая необходимой поддержки от других ведомств, таких, как социальная защита и здравоохранение. В контексте жизни подростков, проживающих с ВИЧ, возникают серьезные ограничения и недостатки в доступе к услугам кризисных центров в случае насилия и поддержки от групп сверстников, особенно для тех, кто живет в сельской местности. Образовательные программы о профилактике ВИЧ оказываются неинтересными, занятия в школах, направленные на преодоление стигматизации и дискриминации по отношению к детям с ВИЧ не проводятся.

Большинство родителей сталкиваются с проблемами в оформлении документов, установлении инвалидности (отсутствует разъяснительная работа по правовым вопросам), занятости (неполная семья, ребенок с ВИЧ, мама не работает и не может найти работу). Насущной является потребность в организации зимних и летних лагерей для детей на постоянной основе, бесплатных творческих кружков, спортивных секций. Родители старшеклассников отметили необходимость в проведении профориентационных семинаров, лекций для старшеклассников, включая разъяснение вопроса, на какую специальность можно поступить с положительным ВИЧ статусом. Семьи-усыновители нуждаются в получении информации по обеспечению детей с ВИЧ социальным пакетом, сохранению очереди в детские сады, поскольку в противном случае дети вынуждены идти в частные сады.

Чаще всего функции социальных работников выполняют квази-профессионалы, сотрудники с медицинским образованием, что значительно снижает качество оказания услуг по интегрированному ведению случаев семей.

Наибольшую заинтересованность в оказании помощи семьям с детьми и подростками с ВИЧ продемонстрировали равные консультанты неправительственных организаций. Сотрудники НПО самостоятельно ведут семейные кейсы. Но для обеспечения непрерывного процесса оказания услуг по психосоциальному сопровождению необходимо повысить уровень социальных работников и разработать профессиональные стандарты аутрич-работы по сопровождению семей с детьми и подростками, живущими с ВИЧ. В настоящее время необходим переход на более высокий уровень помимо аутрич-работы.

Вовлечение сотрудников с положительным статусом для сопровождения клиентов с ВИЧ, несомненно, является позитивным моментом в силу высокой личной приверженности. Но в то же время это порождает риски уязвимости в силу недостаточности арсенала знаний по технологиям работы с клиентами, что может оказывать влияние на статистику рецидивов как среди клиентов, так и среди самих аутрич-работников и социальных работников НПО.

Заключение

Таким образом, важным для обеспечения благополучия детей и подростков с ВИЧ является формирование интегрированных услуг, предоставляемых совместно с пособиями до достижения ими совершеннолетия.

Исследование, проведенное в 2020 году экспертами ЮНИСЕФ, выявило значительные различия в понимании и применении социальной работы между руководителями Центров СПИД и руководителями ПМСП. Последние, особенно в контексте универсально-прогрессивной модели патронажа, проявили более высокий уровень осведомленности и ценности социальной работы, включая взаимодействие мультидисциплинарных команд для оказания услуг.

Однако руководители Центров СПИД признали недостаточную информированность относительно возможности вовлечения социальных работников для сопровождения семей с детьми и подростками. Сотрудники этих центров также не прошли обучение по кейс-менеджменту, что создает проблемы в оценке потребностей семей и формировании эффективных планов других секторов.

Проблемы образования социальных работников, отсутствие законодательной базы и невовлеченность других специалистов в работу с семьями с ВИЧ существенно снижают качество психосоциального сопровождения. Родители, привыкшие к внешней поддержке, теряют свою самостоятельность, что влияет на их способность решать проблемы, связанные с детьми.

Основной рекомендацией является необходимость повышения уровня квалификации социальных работников, разработка профессиональных стандартов для аутрич-работы с семьями с детьми и подростками, живущими с ВИЧ, а также вовлечение в программы сотрудников с положительным статусом для более эффективного сопровождения клиентов с ВИЧ. Это требует не только личной приверженности, но и улучшения знаний и навыков сотрудников для предотвращения рецидивов и обеспечения эффективной помощи семьям с детьми и подростками, живущими с ВИЧ.

Необходимо законодательно закрепить определение социальной работы, включая ключевые понятия, такие, как «кейс-менеджмент», «высокий риск», «супервизия», «глубинная оценка», «вмешательство», «индивидуальный план развития семьи», «супервизор». Это позволит улучшить качества услуг, предоставляемых в различных сферах общественной деятельности, и обеспечивает более эффективное использование трудовых ресурсов.

Вклад авторов:

Мухамбетова Куралай Арапбаевна внесла существенный вклад в концепцию и дизайн работы, а также в сбор, анализ и интерпретацию результатов исследования.

Аубакирова Аягоз Каиртайевна была непосредственным участником исследования, посвященного оценке потребностей детей и подростков, живущих с ВИЧ, в пяти регионах Казахстана и активно участвовала в написании отчета по проведенному исследованию, которое было реализовано в 2019 году при поддержке Детского фонда ООН, Министерства здравоохранения и Казахского научного центра дерматологии и инфекционных заболеваний.

Список литературы

1. Cluver L. Cash, care, prevention and adherence: is social protection the South African answer? Durban: South African AIDS Conference, Plenary; 2015.
2. Seeley, J., Watts, C. H., Kippax, S., Russell, S., Heise, L., & Whiteside, A. (2012). Addressing the structural drivers of HIV: a luxury or necessity for programmes? *Journal of the International AIDS Society*, 15(S1). <https://doi.org/10.7448/IAS.15.3.17397>
3. Cluver, L., Orkin, M., Boyes, M., Gardner, F., & Meinck, F. (2011). Transactional Sex Amongst AIDS-Orphaned and AIDS-Affected Adolescents Predicted by Abuse and Extreme Poverty. *JAIDS Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 58(3), 336–343. <https://doi.org/10.1097/QAI.0b013e31822f0d82>
4. Sawyer, S. M., Afifi, R. A., Bearinger, L. H., Blakemore, S.-J., Dick, B., Ezech, A. C., & Patton, G. C. (2012). Adolescence: a foundation for future health. *The Lancet*, 379(9826), 1630–1640. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(12\)60072-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(12)60072-5)
5. Руководство по психосоциальной поддержке детей и подростков, живущих с ВИЧ и другими хроническими заболеваниями: методические рекомендации. — Алматы, 2019. — 78 с.
6. Yang, J. P., Xie, T., Simoni, J. M., Shiu, C.-S., Chen, W., Zhao, H., & Lu, H. (2016). A Mixed-Methods Study Supporting a Model of Chinese Parental HIV Disclosure. *AIDS and Behavior*, 20(1), 165–173. <https://doi.org/10.1007/s10461-015-1070-6>
7. Phonphithak, S., Hirsansuthikul, N., Sherer, P. P., & Bureechai, S. (2022). A qualitative study of the stigmatization and coping mechanisms among pregnant teenagers living with HIV in Thailand. *Journal of Health Research*, 36(6), 1141–1148. <https://doi.org/10.1108/JHR-02-2021-0121>
8. Busza, J., Dauya, E., Bandason, T., Simms, V., Chikwari, C. D., Makamba, M., Mchugh, G., Munyati, S., Chonzi, P., & Ferrand, R. A. (2018). The role of community health workers in improving HIV treatment outcomes in children: lessons learned from the ZENITH trial in Zimbabwe. *Health Policy and Planning*, 33(3), 328–334. <https://doi.org/10.1093/heapol/czx187>
9. Lewis Kulzer, J., Penner, J. A., Marima, R., Oyaro, P., Oyanga, A. O., Shade, S. B., Blat, C. C., Nyabiage, L., Mwachari, C. W., Muttai, H. C., Bukusi, E. A., & Cohen, C. R. (2012). Family model of HIV care and treatment: a retrospective study in Kenya. *Journal of the International AIDS Society*, 15(1), 8–8. <https://doi.org/10.1186/1758-2652-15-8>
10. Richter, L. M., Sherr, L., Adato, M., Belsey, M., Chandan, U., Desmond, C., Drimie, S., Haour-Knipe, M., Hosegood, V., Kimou, J., Madhavan, S., Mathambo, V., & Wakhweya, A. (2009). Strengthening families to support children affected by HIV and AIDS. *AIDS Care*, 21(sup1), 3–12. <https://doi.org/10.1080/09540120902923121>
11. Fair, C. D., & Alger, S. (2021). Prepared but unprepared: a qualitative study of provider perspectives on the preparation and adjustment of U.S. families who internationally adopt children with HIV. *AIDS Care*, 33(10), 1363–1367. <https://doi.org/10.1080/09540121.2020.1799924>
12. Nabunya, P., Byansi, W., Muwanga, J., Damulira, C., Brathwaite, R., Namuwonge, F., Bahar, O. S., & Ssewamala, F. M. (2021). Gender, HIV knowledge and prevention attitudes among adolescents living with HIV participating in an economic empowerment intervention in Uganda. *AIDS Care*, 33(7), 888–896. <https://doi.org/10.1080/09540121.2020.1844860>
13. Boyd, D. T., Quinn, C. R., & Aquino, G. A. (2020). The Inescapable Effects of Parent Support on Black Males and HIV Testing. *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities*, 7(3), 563–570. <https://doi.org/10.1007/s40615-019-00685-7>

14. Raciti, C. G., Enane, L. A., MacDonald, K. R., Whipple, E. C., Ott, M. A., & McHenry, M. S. (2021). Ethical considerations for research involving pregnant women living with HIV and their young children: a systematic review of the empiric literature and discussion. BMC Medical Ethics, 22(1), 38. <https://doi.org/10.1186/s12910-021-00601-x>
15. Пресс-релиз Казахстанского научного центра дерматологии и инфекционных заболеваний от 1 декабря 2023 года. Доступно по ссылке: <https://kncdiz.kz/ru/press-sluzhba/press-relizy/>. (дата обращения: 09.12.2023).
16. Индекс стигмы людей, живущих с ВИЧ, 2.0. Отчет по результатам исследования. – Ассоциация людей, живущих с ВИЧ в Центральной Азии, 2022. – 79 стр. Доступно по ссылке: https://web.archive.org/web/20230415085624/https://caapl.org/wp-content/uploads/2023/01/otchet_indeks-stigmy-lzhv-2.0_kazakhstan_2022_fv.pdf (дата обращения: 09.12.2023).
17. Страновой отчет о достигнутом прогрессе. Казахстанский научный центр дерматологии и инфекционных заболеваний. Казахстан. Глобальный мониторинг эпидемии СПИДа. 2022 год. – Алматы, 2023. – 25 с. – Электронный ресурс. – Доступно по ссылке: <https://kncdiz.kz/files/00012190.pdf> (дата обращения: 09.12.2023).
18. Национальные стандарты психосоциальной поддержки детей, живущих с ВИЧ, представили в Нур-Султане. ЮНИСЕФ Казахстан. Пресс-релиз. – 17 мая 2019 г. – Электронный ресурс. – [Доступно по ссылке: <https://surl.li/lookcv>] (дата обращения: 09.12.2023).
19. Каримов Н. И., Сухамбердиев К. А. Психосоциальная поддержка детей и подростков, живущих с ВИЧ и другими хроническими заболеваниями. Казахская модель // Педагогический диалог. – 2020. – № 3. – С. 31–37.

А.К. Аубакирова^{*1}, К.А. Мухамбетова²

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

²*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан*

**АИТВ-мен өмір сүретін балалары мен жасөспірімдері бар отбасыларға арналған
психоәлеуметтік қолдаудың интеграцияланған бағдарламалары:
Қазақстандағы зерттеу негізінде тәжірибе мен ұсынымдар**

Андатпа. Бүкіл әлем бойынша АИТВ жұқтырған балалары бар отбасылар қазіргі күнге дейін көптеген қиындықтарға тап болуда. Мұндай отбасылардың өмір сүру сапасын жақсарту қазіргі уақытта медициналық көмек пен әлеуметтік қорғаудың кешенді бағдарламаларын қамтамасыз ету арқылы мүмкін болып отыр. Дегенмен, жұмыстың басым бөлігі отбасылық факторларға, әлеуметтік-психологиялық қажеттіліктерге тиісті назар аудармай, медициналық көмек көрсетуге бағытталған.

Қазақстан ТМД елдерінде бірінші болып АИТВ-мен өмір сүретін балалар мен жасөспірімдерге психоәлеуметтік қолдау көрсету стандарттарын енгізді. Бұл стандарттар 2019 жылы БҰҰ Балалар қоры, Денсаулық сақтау министрлігі және Қазақ тері және жұқпалы аурулар ғылыми орталығының бірлескен отырысынан кейін қолданысқа енгізілді.

Авторлар стандарттарды енгізу нәтижелеріне талдау жасайды. Зерттеу еліміздің бес аймағындағы АИТВ-мен және басқа да созылмалы аурулармен өмір сүретін балалары бар отбасылардың

қажеттіліктерін бағалауға негізделген. Қажеттіліктерді бағалау қатысушысыз бақылауды, құжаттарды талдауды, жартылай құрылымдық сұхбатты, ресми сауалнаманы және фокус-топты біріктіретін мультиәдістемелік стратегияны пайдалана отырып жүргізілді.

Зерттеуге Шығыс Қазақстан, Алматы және Түркістан облыстарының, Шымкент және Алматы қалаларының ЖИТС-тің алдын алу және оған қарсы күрес орталықтары, Алғашқы медициналық-әлеуметтік көмек көрсету орталықтары, Жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар департаменті қатысты.

Нәтижесінде, Қазақстандағы АИТВ-инфекциясы және басқа да созылмалы аурулардан зардап шеккен балалардың, жасөспірімдердің және олардың отбасыларының өмір сүру сапасын жақсарту мақсатында әлеуметтік қолдау бағдарламалары мен кешенді қызметтерін жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: әлеуметтік жұмыс; психоәлеуметтік қолдау; институцияландыру; көпсалалы топ; жағдайды басқару; психоәлеуметтік сүйемелдеу, үкіметтік емес ұйымдар.

A.K. Aubakirova*¹, K.A. Mukhambetova²

¹Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Integrated psychosocial support programs for families with children and adolescents living with HIV: experience and recommendations based on research in Kazakhstan

Abstract. Families, where children infected with HIV (human immunodeficiency virus) continue to face a number of challenges around the world. Improving the quality of life of such families is currently possible through the provision of integrated medical care and social protection programs. However, in most cases, the work is carried out focusing on medical care without due attention to family factors, social and psychological needs.

Kazakhstan became the first country in the CIS introduced standards of psychosocial support for children and adolescents living with HIV. These standards were put into practice after a joint meeting of the United Nations Children's Fund, the Ministry of Health and the Kazakh Scientific Center for Dermatology and Infectious Diseases in 2019.

The authors analyze the results of the standards implementation. The study is based on the needs assessment of the families with children facing HIV and other chronic diseases in five regions of the country. The needs assessment was carried out using a multimethod strategy that combined unconnected observation, document analysis, semi-structured interviews, formalized survey and focus groups.

The study involved Centers for the Prevention and Control of AIDS, Centers for primary medical and social Care, Departments for the Coordination of Employment and Social Programs in East Kazakhstan, Almaty and Turkestan regions, the cities of Shymkent and Almaty.

In conclusion, recommendations are presented on improving social support programs and integrated services to improve the quality of life of children, adolescents and their families affected by HIV infection and other chronic diseases in Kazakhstan.

Keywords: social work, psychosocial support; institutionalization; multidisciplinary team; case management; psychosocial support; non-governmental organizations.

References

1. Cluver L. Cash, care, prevention and adherence: is social protection the South African answer? Durban: South African AIDS Conference, Plenary; 2015.
2. Seeley, J., Watts, C. H., Kippax, S., Russell, S., Heise, L., & Whiteside, A. (2012). Addressing the structural drivers of HIV: a luxury or necessity for programmes? *Journal of the International AIDS Society*, 15(S1). <https://doi.org/10.7448/IAS.15.3.17397>
3. Cluver, L., Orkin, M., Boyes, M., Gardner, F., & Meinck, F. (2011). Transactional Sex Amongst AIDS-Orphaned and AIDS-Affected Adolescents Predicted by Abuse and Extreme Poverty. *JAIDS Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 58(3), 336–343. <https://doi.org/10.1097/QAI.0b013e31822f0d82>
4. Sawyer, S. M., Afifi, R. A., Bearinger, L. H., Blakemore, S.-J., Dick, B., Ezech, A. C., & Patton, G. C. (2012). Adolescence: a foundation for future health. *The Lancet*, 379(9826), 1630–1640. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(12\)60072-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(12)60072-5)
5. Rukovodstvo po psikhosotsial'noy podderzhke detey i podrostkov, zhivushchikh s VICH i drugimi khronicheskimi zabolevaniyami [Guidelines for psychosocial support for children and adolescents living with HIV and other chronic diseases. Methodological recommendations]. *Metodicheskie rekomendatsii*. Almaty, 2019. 78 p. [in Russian]
6. Yang, J. P., Xie, T., Simoni, J. M., Shiu, C.-S., Chen, W., Zhao, H., & Lu, H. (2016). A Mixed-Methods Study Supporting a Model of Chinese Parental HIV Disclosure. *AIDS and Behavior*, 20(1), 165–173. <https://doi.org/10.1007/s10461-015-1070-6>
7. Phonphithak, S., Hiransuthikul, N., Sherer, P. P., & Bureechai, S. (2022). A qualitative study of the stigmatization and coping mechanisms among pregnant teenagers living with HIV in Thailand. *Journal of Health Research*, 36(6), 1141–1148. <https://doi.org/10.1108/JHR-02-2021-0121>
8. Busza, J., Dauya, E., Bandason, T., Simms, V., Chikwari, C. D., Makamba, M., Mchugh, G., Munyati, S., Chonzi, P., & Ferrand, R. A. (2018). The role of community health workers in improving HIV treatment outcomes in children: lessons learned from the ZENITH trial in Zimbabwe. *Health Policy and Planning*, 33(3), 328–334. <https://doi.org/10.1093/heapol/czx187>
9. Lewis Kulzer, J., Penner, J. A., Marima, R., Oyaro, P., Oyanga, A. O., Shade, S. B., Blat, C. C., Nyabiage, L., Mwachari, C. W., Muttai, H. C., Bukusi, E. A., & Cohen, C. R. (2012). Family model of HIV care and treatment: a retrospective study in Kenya. *Journal of the International AIDS Society*, 15(1), 8–8. <https://doi.org/10.1186/1758-2652-15-8>
10. Richter, L. M., Sherr, L., Adato, M., Belsey, M., Chandan, U., Desmond, C., Drimie, S., Haour-Knipe, M., Hosegood, V., Kimou, J., Madhavan, S., Mathambo, V., & Wakhweya, A. (2009). Strengthening families to support children affected by HIV and AIDS. *AIDS Care*, 21(sup1), 3–12. <https://doi.org/10.1080/09540120902923121>
11. Fair, C. D., & Alger, S. (2021). Prepared but unprepared: a qualitative study of provider perspectives on the preparation and adjustment of U.S. families who internationally adopt children with HIV. *AIDS Care*, 33(10), 1363–1367. <https://doi.org/10.1080/09540121.2020.1799924>
12. Nabunya, P., Byansi, W., Muwanga, J., Damulira, C., Brathwaite, R., Namuwonge, F., Bahar, O. S., & Ssewamala, F. M. (2021). Gender, HIV knowledge and prevention attitudes among adolescents living with HIV participating in an economic empowerment intervention in Uganda. *AIDS Care*, 33(7), 888–896. <https://doi.org/10.1080/09540121.2020.1844860>

13. Boyd, D. T., Quinn, C. R., & Aquino, G. A. (2020). The Inescapable Effects of Parent Support on Black Males and HIV Testing. *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities*, 7(3), 563–570. <https://doi.org/10.1007/s40615-019-00685-7>
14. Raciti, C. G., Enane, L. A., MacDonald, K. R., Whipple, E. C., Ott, M. A., & McHenry, M. S. (2021). Ethical considerations for research involving pregnant women living with HIV and their young children: a systematic review of the empiric literature and discussion. *BMC Medical Ethics*, 22(1), 38. <https://doi.org/10.1186/s12910-021-00601-x>
15. Press-reliz Kazakhskogo nauchnogo tsentra dermatologii i infektsionnykh zabolevaniy ot 1 dekabrya 2023 goda [Press release of the Kazakh Scientific Center of Dermatology and Infectious Diseases dated December 1, 2023]. Available at: <https://kncdiz.kz/ru/press-sluzhba/press-relizy/> (accessed 09.12.2023) [In Russian]
16. Indeks stigmy lyudey, zhivushchikh s VICH, 2.0. Otchet po rezultatam issledovaniya [The stigma index of people living with HIV, 2.0. Report on the results of the study]. Central Asian Association of PLHIV, 2022. 79 p. Available at: <https://surl.li/brtyfe> (accessed: 09.12.2023) [In Russian]
17. Stranovoy otchet o dostizhennom progrese / Kazakhstan. Global'nyy monitoring epidemii SPIDa. 2022 [Country progress report. Kazakhstan. Global monitoring of the AIDS epidemic. 2022]. Kazakhstan Scientific Center of Dermatology and Infectious Diseases, 2023. 25 p. Available at: <https://kncdiz.kz/files/00012190.pdf> (accessed: 09.12.2023) [In Russian]
18. Natsional'nye standarty psikhosotsial'noy podderzhki detey, zhivushchikh s VICH, predstavili v Nur-Sultane. Press-reliz [National standards of psychosocial support for children living with HIV were presented in Nursultan. Press release]. UNICEF Kazakhstan, 17.05.2019. Available at: <https://surl.li/lookcv> (accessed: 09.12.2023) [In Russian]
19. Karimov N.I., Sukhambardiev K.A. Psikhosotsial'naya podderzhka detey i podrostkov, zhivushchikh s VICH i drugimi khronicheskimi zabolevaniyami. Kazakhstanskaya model' [Psychosocial support for children and adolescents living with HIV and other chronic diseases. The Kazakh model]. // Pedagogical dialogue. 2020. # 3. pp. 31-37. [In Russian]

Сведения об авторах

Аубакирова Аягоз Кауртайевна – автор для корреспонденции, кандидат PhD по социальной работе, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан.

Мухамбетова Куралай Арапбаевна – кандидат социологических наук, заведующая кафедрой социологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2А, 010008, Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет

Аубакирова Аягоз Кауртайевна – хат жіберуге жауапты автор, әлеуметтік жұмыс бойынша PhD кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан.

Мухамбетова Куралай Арапбаевна – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, әлеуметтану кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2а, 010008, Астана, Қазақстан.

Information about authors

Aubakirova Ayagoz Kairtayevna – corresponding author, PhD candidate in social work, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan.

Mukhambetova Kuralay Arapbaievna – candidate of sociological sciences, head of the department of sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2A Satpayev St., 010008, Astana, Kazakhstan.

SRSTI 04.41.21

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-26-36>

Scientific Article

Ethics and Moral Standards in Military Service: Social Aspects and Legal Regulations

F. Akhmedova^{1*} , F. Mirjavkharova²

¹National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

²Academy of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

(E-mail: *farihon72@mail.ru)

Abstract. This article presents a sociological analysis of the status, concepts, and constitutional-legal aspects of the modern military personnel, considering its historical roots and transformation. The study covers a wide range of concepts related to the military sphere, including military policy, combat skills, weaponry, defense systems, and the history of wars. Special attention is given to issues of military ethics, professional behavior norms, and their impact on military discipline. The authors examine the historical development of military service in Uzbekistan, emphasizing its deep historical roots and inseparable connection with the evolution of national statehood. It is noted that military service in Uzbek society has traditionally been perceived as a strategically important sector, ensuring the protection of the state, stability, and security of citizens. A separate section of the article is devoted to the normative and legal aspects of military ethics and its regulation. The key principles of military service are considered, including respect for human rights and freedoms, prevention of disciplinary violations, respectful treatment of colleagues and citizens, as well as the standards of conduct in both service and non-service time. The authors emphasize that adherence to ethical norms not only strengthens military discipline but also enhances the prestige of the armed forces in society. The analysis of international experience (USA, Bulgaria, Argentina, Moldova, Russia, Kazakhstan) demonstrates that the effective implementation of ethical codes helps to strengthen trust in the military profession and reduce corruption risks. In this regard, it is crucial for Uzbekistan to continue improving the mechanisms of ethical regulation in military service and to introduce modern methods of training military personnel. Thus, the article highlights the importance of military ethics in shaping the professional self-awareness of military personnel and their responsibility to society. The authors conclude that it is necessary to strengthen career guidance work among young people, develop a pre-university military training system, and improve legislative norms in the field of military service.

Keywords: military ethics, professional ethics, military service, armed forces, sociological analysis, legal regulation, moral norms, discipline, patriotism, social guarantees.

Introduction

In conducting a sociological analysis of the status, conceptual framework, and constitutional-legal dimensions of the modern servicemember, it is imperative first to refer to their historical genesis. The history of military affairs encompasses a broad array of concepts related to the military domain, including military policy, combat proficiency, armaments, defense systems, military art, and the chronicle of wars. In Uzbekistan, military activity possesses profound historical roots and constitutes a significant facet of the multifaceted and rich cultural heritage of our people, who stood at the origins of ancient civilizations. Particularly noteworthy is the role of military art in the history of Uzbek statehood, which has undergone a developmental trajectory spanning nearly three millennia. Throughout the entirety of history, the security of the state and society, peace and stability within the country, the inviolability of borders, the freedom and independence of the nation, alongside cultural development, have invariably necessitated the presence of robust armed forces. Consequently, military affairs have consistently been regarded as one of the paramount functions of the state.

Already in prehistoric times, when statehood was only beginning to take shape and society was yet to be fully structured, diverse tribes and clans inhabiting extensive territories coalesced into alliances aimed at protection from external threats. Initially, weapons such as bows and arrows, knives, maces, and battle axes were devised for hunting but subsequently were repurposed to ensure security. It was during this formative period that the earliest military techniques and tactics began to take shape, marking the inception of military art. With the emergence of the first states, societies commenced erecting defensive fortifications to safeguard borders and ensure the safety of the populace, while the establishment of armies and the enhancement of armaments became central state functions [1]. For the rule of law to be actualized within society, adherence to laws must transcend mere obligation and become a virtue; this necessitates fostering democratic consciousness such that every individual internalizes personal responsibility, rendering compliance with moral norms an intrinsic necessity.

Methodology of the Study

Primarily, what constitutes etiquette, and why is it essential for individuals? Etiquette can be defined as the possession of sound upbringing and moral conduct, whereby a person abstains from wrongful actions and is therefore deemed cultured and well-mannered. Etiquette represents a critical attribute for every individual. The German philosopher Nietzsche asserted: "Morality initially presents itself as a stringent requirement. People comply with it out of necessity. Over time, this compliance evolves into voluntary habit, and ultimately, it becomes an instinct, a natural and pleasurable trait for the individual" [2]. A person endowed with morality and etiquette must foremost serve as a paradigm in daily life and familial relations. The eminent scholar Abu Rayhan Beruni emphasized: "A person is capable of mastering their passions, modifying and regulating them, cultivating themselves, and shaping their personality." Theodore Roosevelt, the American statesman, stated: "To educate a person's intellect without educating their morality is to create a threat to society."

Thus, morality, as a vital societal need, is categorized into several types:

- Universal ethics – moral norms that exist independently of an individual's professional or social affiliation;
- Professional ethics – behavioral norms and systemic principles defined by professional activity and specific working conditions.

The President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, places particular emphasis on this vital issue, underlining: "Without establishing an effective system of selection and training of personnel endowed with new and independent thinking, responsibility, initiative, profound mastery of advanced management methods, patriotism, and honesty, qualitative transformations in the system of state governance remain unattainable" [3]. The questions of ethics and morality are relevant not only today but have occupied a prominent place in societal life throughout history.

We have examined key facets of national governance, legislation, and military art. Similar to other spheres, military service implies specific obligations and constraints. A servicemember who commits discrediting actions violates:

- The general statutes of the Armed Forces;
- Departmental normative-legal acts;
- Military discipline and norms of military honor.

Any intentional act (action or omission) detrimental to the reputation of a military unit or the entire army of the Republic of Uzbekistan constitutes a serious violation. Servicemembers are obligated not only to perform their official duties but also to strictly adhere to norms of military ethics and standards of conduct. These requirements are codified in regulatory documents [4].

For instance:

- When passing in formation, servicemembers salute in accordance with regulations.
- In service uniform, inappropriate gestures and behaviors (such as placing hands on the abdomen, hugging or kissing during salutes, walking with hands in pockets, etc.) are prohibited.

Behavioral requirements for civil servants include:

- Civil servants must comply with legislative norms and ethical rules.
- Senior officers or officials, regardless of rank or position, are tasked with supervising the discipline of junior personnel and implementing measures to address violations.
- Junior personnel must properly accept remarks and rectify deficiencies.
- Should a superior officer breach public order or traffic regulations, they are required to comply with lawful demands of a junior officer performing official duties.
- During official telephone conversations, employees must introduce themselves by stating their position, rank, and surname; limit communication strictly to official matters; avoid rude discourse; refrain from disclosing confidential information subject to restriction; articulate thoughts concisely, clearly, and precisely; and engage exclusively in official issues while at the workplace.

Experience of Foreign Countries in State Ethics

The Code of Ethics for civil servants was developed by the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan taking into account international experience (USA, Bulgaria, Argentina, Moldova, Russia, Kazakhstan). According to the code:

- Civil servants must respect the traditions and customs of the peoples of Uzbekistan and other countries;
- Consider cultural and social particularities of various ethnic, social, and religious groups;
- Promote social stability, interethnic and interfaith harmony.

Therefore, ethical norms and military culture are enshrined in legislative and normative acts, which contributes to the formation of a responsible and disciplined society.

Results and Discussion

Since our study addresses a specialized topic, we can nevertheless share some insights on relevant social issues. For instance, when examining factors influencing the choice of a military profession, 600 selected respondents provided the results illustrated in Figure 1:

Figure 1. Factors Influencing the Choice of Profession

Analyzing key trends and the sociological significance of the obtained data, the largest share of respondents (30%) identified patriotic convictions as the primary motivation for choosing a military career. This indicates a high level of civic consciousness, sense of duty to the homeland, and commitment to protecting national interests. In contemporary circumstances, this factor may be related to state-driven promotion of military service, patriotic education within schools and universities, and the social prestige attributed to the military profession. A quarter of the respondents (25%) pointed to family tradition as a decisive factor, reflecting the intergenerational transmission of military values and service ethos. In families with relatives affiliated with the armed forces, youth are more inclined to perceive a military career as a natural life trajectory. A significant segment (19%) views military service as a means for professional advancement, indicating that the military sphere is considered not only through the lens of duty and responsibility but also as a pathway to stable career progression, rank acquisition, and

social status enhancement. Approximately 15% of respondents emphasized the importance of social guarantees such as stable salaries, healthcare provisions, benefits for servicemembers and their families, as well as early retirement opportunities. This confirms that material incentives play a substantial role in career choice. Merely 6% identified cadet corps, military universities, and specialized educational institutions as key influencers, a relatively low proportion that may point to inadequate engagement of educational institutions in shaping a positive image of military service. Nevertheless, future development of pre-university military training systems can potentially alter this dynamic. The remaining 5% elected the “Other” category, suggesting the presence of individualized and subjective factors outside the principal categories, possibly including external circumstances such as incidental decisions, peer recommendations, or media influence.

Thus, patriotism and family traditions remain the predominant motivations for pursuing a military career, underscoring the importance of national identity and socialization processes. Career prospects and social guarantees hold marked significance, indicating a pragmatic orientation among youths considering military service. The comparatively minor role of educational institutions highlights a need to intensify vocational guidance initiatives among young people.

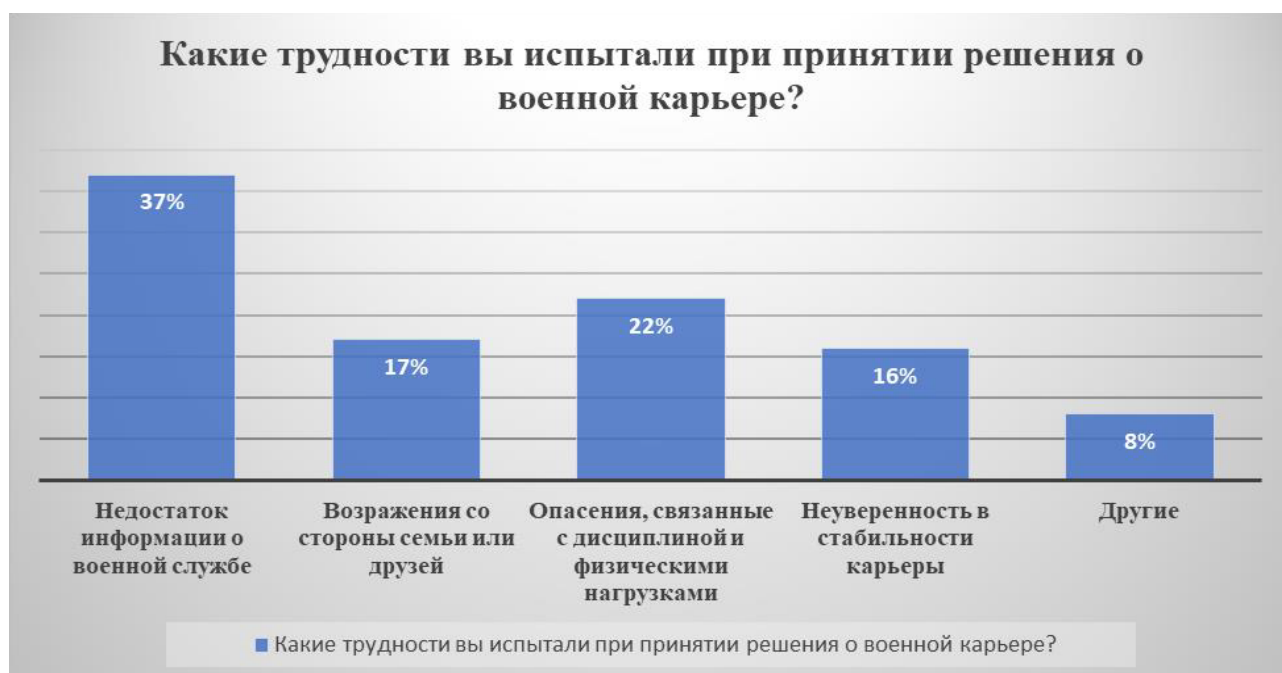

Figure 2. Difficulties in Deciding on a Military Career

Our study also examined the main difficulties encountered when deciding on a military career (Figure 2). The primary impediments and their sociological implications are as follows: the largest proportion of respondents (37%) identified insufficient information about military careers as the foremost challenge, signaling the necessity to enhance informational outreach

to youth regarding army service. Possible reasons include limited media coverage of service conditions, insufficient career guidance programs in educational settings, and restricted access to information about career opportunities and social benefits. The second most cited concern (22%) pertains to apprehensions about discipline and physical demands, reflecting perceptions of military service as a rigorous endeavor requiring substantial moral and physical effort. A considerable fraction (17%) reported encountering opposition from family members, while 16% expressed uncertainty regarding future stability and career prospects, reflecting ambivalence about the reliability and attractiveness of military professions. The remaining 8% chose "Other," representing individualized and less common factors.

Insufficient information constitutes the primary barrier to military career choice, emphasizing the imperative for enhanced vocational counseling programs. Anxiety regarding physical training and disciplinary requirements suggests the need for improved preparatory measures within schools and educational institutions. Family and close social circles play a crucial role in decision-making, with their attitudes capable of obstructing career choice. Uncertainty concerning career stability points to the necessity of improving the public image of military service and demonstrating its long-term prospects.

According to the norms of military ethics and morality, servicemembers are obliged to abstain from any conduct that might call into question their honest fulfillment of official duties, as well as to avoid situations that could damage their reputation or the authority of state institutions. Political, economic, personal motives, or other subjective factors cannot justify violations of legislation or ethical standards by public officials.

Public servants must take all necessary measures to preserve and protect confidential information obtained during professional activities. In cases of disclosure, they bear responsibility in accordance with the legal framework. Public officials are expected to exhibit:

- Courtesy and respect;
- Patience and goodwill in communication with citizens and colleagues;
- Intolerance of rudeness, insults, humiliation of human dignity, or unjustified psychological and physical pressure.

While performing official duties, the external appearance of public officials must conform to the official style, emphasizing formality, restraint, and organization, thereby fostering respectful attitudes toward government bodies among citizens.

Ethical Norms of Servicemembers. Even during non-duty hours, servicemembers are required to observe generally accepted moral standards and avoid antisocial behavior. Ethical norms aim to:

- Prevent violations of service discipline and legislation;
- Eliminate conditions and causes conducive to misconduct;
- Cultivate servicemembers in the spirit of strict adherence to the Constitution, laws, and regulatory acts of the Republic of Uzbekistan;
- Respect human rights and freedoms.

The Code of Ethics encompasses a set of moral norms and professional ethics, spiritual values and human qualities, obligations related to ethical conduct both on duty and in everyday life, standards of interpersonal relationships among personnel, and anti-corruption behavioral

norms. The military ethics code serves as a foundational document defining loyalty to service of the homeland, courage, and self-sacrifice in the interests of the people and the state.

Fundamental principles of official ethics include legality, supremacy of rights, freedoms, and legitimate interests of citizens, patriotism, devotion to duty, and fidelity to state and societal interests. Military ethics is based on the following principles:

- Honest fulfillment of service duties;
- Genuine loyalty to the motherland;
- Selfless assistance to citizens;
- Protection of material and spiritual values;
- Respect for national traditions [5].

A servicemember is required:

- Not to interfere in matters unrelated to service;
- Not to leave their place of duty or post without commanding officer's permission;
- To abstain from gambling and other inappropriate entertainments;
- Not to use official identification for personal interests or to transfer it to third parties;
- Not to publish photo or video materials on social networks (e.g., Facebook, Twitter, YouTube, Odnoklassniki).

Servicemembers must avoid:

- Indecent acts, unethical behavior, and corrupting habits;
- Rudeness, dishonor, obscene language and gestures;
- Arrogance, distrust, and suspicion toward colleagues;
- Indifference toward official duties.

Public officials are expected to be humane and educated, modest, honest, and devoted to their work, patient, courageous, and reliable. They should not substitute official responsibilities with personal conjectures or biased opinions, yield to misleading ideas of individuals or groups, exert pressure on subordinates, or ignore such occurrences.

Conclusion

Thus, adherence to military ethics and professional standards plays a pivotal role in maintaining discipline, the authority of the armed forces, and the integrity of statehood. Responsibility for breaches of ethical norms by public officials is clearly established, as violations committed by a civil servant may constitute grounds for holding them accountable in accordance with the procedures prescribed by legislation. Compliance with ethical standards is taken into consideration during certification processes and in the formation of personnel reserves for appointments to senior and other positions. Violations of ethical norms are examined by public tribunals within military collectives, which review the outcomes of official investigations conducted concerning alleged ethical breaches. Upon completion of these reviews, appropriate conclusions are drawn regarding the presence or absence of violations. If a violation is confirmed, recommendations for disciplinary measures may be proposed. Depending on the nature of the offense, its severity, and the circumstances of the breach – as well as taking into account the

employee's prior work record and conduct – a warning may be issued with a requirement to avoid similar infractions in the future.

Author Contributions:

F. Akhmedova – scientific supervision, formulation of the research concept, explanation of methodological aspects, editing in accordance with journal policy, provision of academic recommendations and suggestions.

F. Mirzhavkharova – thematic theoretical review, literature review, development of methodology, data analysis, interpretation of research results.

References

1. Ахмедов А.Х. Ўзбекистонда ҳарбий санъат тарихи. Тошкент “Шарқ”. 2012 й. 8 б.
2. Шарқ донишмандлари ҳикматлари. –Т: Шарқ,. 2006 йил. 156-б.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.: «O'zbekiston», 2017. 104 b. <https://www.gazeta.uz/ru/2022/08/03/training-of-investigators/>
4. Пункт 4 в редакции постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан № 153 от 4 апреля 2022 года — Национальная база данных законодательства, 05.04.2022 г., № 09/22/153/0266.
5. Эргашев А. Ҳарбий санъатда ахборот-психологик қарши курашнинг ривожланишида Марказий Осиё халқларининг қўшган ҳиссаси. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Академияси. Ҳарбий-тарихий анжуман маърузалари тўплами. Т.: 2019., <https://www.karnacbooks.com/blog/post/rewiring-the-human-brain-to-train-it-for-obedience-and-violence-the-psychological-reality-of-military-training-by-david-gee/235>.

Ф. Ахмедова¹, Ф. Миржавхарова²

¹Ўзбекистон ўлттық университети, Ташкент, Ўзбекистон

²Ўзбекистон Республикасы Қарулы кўштерi академиясы, Ташкент, Ўзбекистон

Әскери қызметтегі этика мен әдептік нормалары: әлеуметтік аспектілер және құқықтық реттеу

Андатпа. Бұл мақалада қазіргі заманғы әскери қызметшілердің мәртебесі, ұғымдары және конституциялық-құқықтық аспектілері олардың тарихи тамырлары мен трансформацияларын ескере отырып, әлеуметтанулық тұрғыдан талданады. Зерттеу әскери салаға қатысты кең ауқымды ұғымдарды қамтиды, оның ішінде әскери саясат, ұрыс шеберлігі, қару-жарақ, қорғаныс жүйелері және соғыс тарихы. Әскери этика, кәсіби мінез-құлық нормалары және олардың әскери тәртіпке әсері мәселелеріне ерекше назар аударылады. Автор Өзбекстандағы әскери қызметтің тарихи дамуын қарастырып, оның терең тарихи тамырларын және ұлттық мемлекеттіліктің эволюциясымен ажырамас байланысын атап көрсетеді. Өзбек қоғамында әскери қызмет дәстүрлі

түрде мемлекеттің қорғанысын, тұрақтылығын және азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін стратегиялық маңызды сала ретінде қабылданады. Мақаланың жеке бөлімінде әскери этиканың нормативтік-құқықтық аспектілері мен оның реттелуі қарастырылады. Әскери қызметтің негізгі қағидаттары, соның ішінде адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау, тәртіптік бұзушылықтардың алдын алу, әріптестер мен азаматтарға құрметпен қарау, сондай-ақ қызметтік және қызметтен тыс уақытта мінез-құлық стандарттарын сақтау мәселелері қарастырылады. Автор этикалық нормаларды сақтау әскери тәртіпті нығайтып қана қоймай, қоғамда қарулы күштердің беделін арттыратынын баса айтады. Халықаралық тәжірибені (АҚШ, Болгария, Аргентина, Молдова, Ресей, Қазақстан) талдау этикалық кодекстерді тиімді енгізу әскери мамандыққа деген сенімді нығайтуға және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетуге ықпал ететінін көрсетеді. Осыған байланысты, Өзбекстанда әскери қызметтегі этикалық реттеу механизмдерін жетілдіруді жалғастыру және әскери қызметшілерді даярлаудың заманауи әдістерін енгізу маңызды. Осылайша, мақалада әскери этиканың әскери қызметшілердің кәсіби өзіндік санасын қалыптастырудағы және олардың қоғам алдындағы жауапкершілігін нығайтудағы маңыздылығы көрсетілген. Автор жастар арасында кәсіби бағдар беру жұмыстарын күшейту, университетке дейінгі әскери даярлау жүйесін дамыту және әскери қызмет саласындағы заңнамалық нормаларды жетілдіру қажеттігін атап өтеді.

Түйін сөздер: әскери этика, кәсіби этика, әскери қызмет, қарулы күштер, әлеуметтанулық талдау, құқықтық реттеу, моральдық нормалар, тәртіп, патриотизм, әлеуметтік кепілдіктер.

Ф. Ахмедова¹, Ф. Миржавхарова²

¹Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан

²Академия Вооружённых Сил Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан

(* farihon72@mail.ru)

Этика и нравственные нормы в военной службе: социальные аспекты и правовые регуляции

Аннотация. В данной статье проводится социологический анализ статуса, понятий и конституционно-правовых аспектов современного военнослужащего с учётом его исторических корней, и трансформации. Исследование охватывает широкий спектр понятий, связанных с военной сферой, включая военную политику, боевое мастерство, вооружение, систему обороны и историю войн. Особое внимание уделяется вопросам военной этики, профессиональных норм поведения и их влиянию на военную дисциплину. Авторы рассматривают историческое развитие военной службы в Узбекистане, подчёркивая её глубокие исторические корни и неразрывную связь с эволюцией национальной государственности. Отмечается, что военная служба в узбекском обществе традиционно воспринимается как стратегически важная сфера, обеспечивающая защиту государства, стабильность и безопасность граждан. Отдельный раздел статьи посвящён нормативно-правовым аспектам военной этики и её регуляции. Рассматриваются ключевые принципы военной службы, включая соблюдение прав и свобод человека, предотвращение нарушений дисциплины, уважительное отношение к коллегам и гражданам, а также стандарты

поведения в служебное и неслужебное время. Автор подчёркивает, что соблюдение этических норм не только укрепляет воинскую дисциплину, но и повышает престиж вооружённых сил в обществе. Анализ зарубежного опыта (США, Болгария, Аргентина, Молдова, Россия, Казахстан) показывает, что эффективное внедрение кодексов этики способствует укреплению доверия к военной профессии и снижению коррупционных рисков. В этой связи в Узбекистане важно продолжать совершенствование механизмов этической регуляции военной службы и внедрение современных методов воспитания военнослужащих. Таким образом, статья подчёркивает значимость военной этики в формировании профессионального самосознания военнослужащих и их ответственности перед обществом. Автор делает вывод о необходимости усиления профориентационной работы среди молодёжи, развития системы довузовской военной подготовки и совершенствования законодательных норм в сфере военной службы.

Ключевые слова: военная этика, профессиональная этика, военная служба, вооружённые силы, социологический анализ, правовое регулирование, моральные нормы, дисциплина, патриотизм, социальные гарантии.

References

1. Akhmedov A.Kh. History of Military Art in Uzbekistan. Tashkent, Sharq Publishing, 2012, p. 8.
2. Wisdom of Eastern Scholars. Tashkent, Sharq, 2006, p. 156.
3. Mirziyoyev Sh.M. "Critical Analysis, Strict Discipline, and Personal Responsibility Must Be the Daily Rule of Every Leader's Activity." Tashkent: Uzbekistan, 2017, p. 104. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/08/03/training-of-investigators/>
4. Clause 4 as amended by the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 153 dated April 4, 2022 — National Legislative Database, April 5, 2022, No. 09/22/153/0266.
5. Ergashov A. "The Contribution of Central Asian Peoples to the Development of Information-Psychological Countermeasures in Military Art." Proceedings of the Military-Historical Conference of the Armed Forces Academy of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 2019. Available at: <https://www.karnacbooks.com/blog/post/rewiring-the-human-brain-to-train-it-for-obedience-and-violence-the-psychological-reality-of-military-training-by-david-gee/235>

Information about the authors

Akhmedova Feruza – corresponding author, PhD, Associate Professor in Social Sciences, Faculty of Social Sciences, National University of Uzbekistan. Tashkent, Uzbekistan.

Mirjavkharova Farida – Independent Researcher, Academy of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Uzbekistan.

Авторлар туралы маълумат

Ахмедова Феруза – хат-хабар авторы, PhD, элемуёттік ғылымдар саласындағы доцент, Өзбекстан Ұлттық университетінің Элеуметтік ғылымдар факультеті. Ташкент, Өзбекстан.

Миржавхарова Фарида – тәуелсіз зерттеуші, Өзбекстан Республикасының Қарулы Күштер Академиясы. Ташкент, Өзбекстан.

Сведения об авторах

Ахмедова Феруза – автор для корреспонденции, PhD, доцент в области социальных наук, факультет социальных наук, Национальный университет Узбекистана. Ташкент, Узбекистан.

Миржавхарова Фарида – независимый исследователь, Академия Вооружённых Сил Республики Узбекистан. Ташкент, Узбекистан.

ХҒТАР 04.51.53

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-37-58>

ҚР ЖОО профессорлық-оқытушы құрамының оқыту және әкімшілік-басқару процесіндегі цифрландырудың сапасына қатынасы

Г.М. Досанова^{id}, А.Б. Мусабаева*, А.А. Акпанов^{id}, С.М. Сакенова^{id}, О.Т. Ордабаев^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: gulimdosanova@enu.kz, *mussabayeva_ab@enu.kz, akpanov_aa_1@enu.kz, sakenova_sm_1@enu.kz, olzhas.ordabayev@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы білім беру және әкімшілік-басқару процестерін цифрландыру сапасына қатысты профессорлық-оқытушы құрамының (ПОҚ) қатынастарына талдау жасалады.

Зерттеудің мақсаты – ЖОО цифрландыру деңгейін анықтау және оның білім беру процесінің сапасына, басқарушылық шешімдер қабылдау үдерісіне әсерін бағалау. Сауалнама цифрландырудың негізгі аспектілерін, атап айтқанда, инфрақұрылым сапасын, ПОҚ-тың цифрлық технологияларға қатынасын, бағдарламалық жасақтама мен цифрлық құралдардың білім беру талаптарына сәйкестігін анықтауды қамтыды.

Зерттеу нәтижелері ЖОО-дағы цифрландырудың орташа деңгейде екенін көрсетеді, ПОҚ цифрландыру үдерісіне екіұдай көзқарас білдірді. Көптеген респонденттер сымсыз Ғаламтор байланысының сапасын орташа деп бағалады, бұл цифрландырудың негізі болып табылатын инфрақұрылымды жақсарту қажеттігін өзектендіреді. Сонымен қатар, оқыту аймақтарындағы компьютерлердің қол жетімділігі мен сапасы да респонденттердің қанағаттанбаушылығын тудырды. Зерттеу барысында анықталған маңызды мәселе – бағдарламалық жасақтамалардың білім беру процесіне сәйкес келмеуі. Бұл, өз кезегінде, ПОҚ цифрлық құралдарды толықтай тиімді пайдалануына кедергі келтіреді.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы цифрландыру үдерісінің білім беру жүйесіне ықпалын, оқытушылар мен студенттер арасындағы қарым-қатынастың өзгеруін, цифрлық құралдардың білім беру сапасына тигізетін әсерін тереңірек түсінуге көмектеседі. Практикалық маңыздылығы – ЖОО цифрландыру барысын жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар беріледі. Ұсыныстар оқу орындарының материалдық-техникалық базасын жақсартуды, ПОҚ-тың цифрлық құзыреттіліктерін арттыруды, цифрлық құралдарды оқыту және басқару процестерінде тиімді пайдалануды көздейді. Зерттеу нәтижелері білім беру жүйесіндегі цифрлық технологиялардың әлеуетін толықтай іске асыру үшін қажет ұйымдастырушылық және инфрақұрылымдық шараларды анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жоғары білім берудегі цифрландыру, профессорлық-оқытушы құрамның цифрландыру сапасына қатынасы, оқыту мен білім беру жүйесіндегі әкімшілік басқарудың цифрландырылуы

Кіріспе

Ақпараттық технологиялардың (АТ) дамуы және есептеу техникасының адамның түрлі өмір салаларына жаппай енгізілуі «цифрландыру» [1] ұғымының пайда болуына алып келді. Цифрлық технологиялардың тікелей әсеріне ұшыраған маңызды салалардың бірі – жоғары білім беру жүйесі. Әсіресе, COVID-19 пандемиясы мамандарды дайындау жүйесіне жаңа міндеттер қойып, университеттердің бизнес-үдерістерін дерлік толық трансформациялады [2].

Білім беру жүйесі тұрғысынан цифрландыруды университет бизнес-үдерістерінің тиімділігін арттыру құралы ретінде қарастыруға болады. Бұл арнайы цифрлық технологияларды (цифрлық университет, электрондық құжат айналымы, электрондық дерекқорлар және т.б.) пайдалану арқылы реинжинирингті, деректерді талдауды және шешім қабылдауды оңтайландыруды қамтамасыз етеді. Ал білім беруді ақпараттандыру университеттің оқу, тәрбиелік, әдістемелік және әкімшілік үдерістерін қажетті ақпаратпен қамтамасыз етіп, оны тиімді өңдеу тәсілдерімен байланысты [3].

Болон үдерісінде цифрландыру тұжырымдамасын жүзеге асыру мәселесі бойынша Ф. Рампельт және басқалар цифрландырудың толық әлеуеті жүйелік деңгейде жүзеге асырылмағанын айтады. Бұл, ең алдымен, «цифрландыру жоғары білім берудегі бар мәселелерді шешудің құралы ретінде емес, қосымша міндет ретінде қарастырылады» [4] деген пікірмен байланысты. 2018 жылғы Париж коммюникесінде университеттер студенттер мен оқытушыларды цифрлық ортада шығармашылық әрекетке қолдау көрсетуге шақырылады. Бұл бастама аралас оқытуды өмір бойы тиімді жүзеге асырудың сапасы мен тиімділігін арттыруға, цифрлық дағдылар мен құзыреттіліктерді дамытуға, білім беру саласындағы деректер мен зерттеулерді талдау механизмін жетілдіруге, ашық және цифрлық білім беруді қамтамасыз етудегі нормативтік кедергілерді жоюға бағытталған [5]. Студенттер мен қызметкерлер болашаққа арналған экологиялық және цифрлық дағдыларға ие болуы тиіс, ал университеттердің инновациялық және технологиялық әлеуеті осыған байланысты әлеуметтік мәселелерді шешу үшін пайдаланылуы керек. Сонымен бірге, 2030 жылға қарай ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында 20 миллион маман жұмыспен қамтылады деп күтілуде [6].

Жоғары білім берудегі цифрландыру – бұл білім беру үдерісіне және оқу орындарын басқаруға ақпараттық технологияларды енгізу үдерістері. Цифрландыру үдерісінің негізгі мүдделі тараптары – студенттер мен оқытушылар.

Студенттер үшін ақпараттық технологияларды қолдаудың негізгі аспектілері – оқу үдерісін ұйымдастыру, онлайн-ресурстар мен бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалану. Олар барлық қажетті материалдар мен қызметтерге, соның ішінде сабақ кестесіне, әкімшілік рәсімдерге, оқудың ілгерілеуін бақылауға және байланыс ақпаратына қолжеткізуді қамтамасыз ететін орталықтандырылған платформалардың болуын жоғары бағалайды. Студенттер ақпараттық технологиялардың білім беру үдерісін тереңдетуге, ұйымдастырушылық міндеттерді шешуді жеңілдетуге және ресурстарға оңай қолжетімділікті барынша аз күш-жігермен қамтамасыз етуге ықпал ететінін ерекше атап өтеді [7].

Университеттердің ақпараттық технологиялар жүйесін цифрландыру жылдам даму қарқынына ие, бұл лекцияларды жазу, цифрлық материалдарды қолдану және нақты уақыт режиміндегі оқыту сияқты құралдарды кеңінен қолдануда көрініс табады [8]. Жоғары білім беру саласындағы цифрландыруға арналған зерттеулер нақты болуы мүмкін және көбінесе шектеулі қорытындылармен немесе жағдайдың сандық бағаларымен шектеледі. АҚШ-тағы EDUCAUSE орталығы (ECAR), жоғары білім беруде ақпараттық технологиялар бастамаларын болжау, жоспарлау және негіздеу бойынша маманданған EDUCAUSE коммерциялық емес қауымдастығы жүргізетін тұрақты есептер цифрландыру жағдайына жақсы шолу жасайды. Бұл есептер студенттер (50 000 қатысушы) [9] мен оқытушыларға (13 000 қатысушы) [10] назар аударады. Оқытушылар инновациялық құралдарды және студенттерге қолжетімді техникалық ресурстарды пайдалануға дайын болғанымен, нәтижелер цифрландыру процесінің әлі ерте даму сатысында екенін көрсетеді. Басқа зерттеулер университет кітапханаларындағы мобильді құрылғылар мен онлайн қызметтерді немесе медициналық студенттерге арналған оқу қосымшаларын пайдаланудың нақты аспектілеріне назар аударады [11].

Студенттердің цифрлық оқу ортасына бейімделуін зерттеумен қатар, жоғары білім беру ұйымдарының профессорлық-оқытушылық құрамының цифрлық трансформация үдерістеріне бейімделуін де ескеру маңызды.

Жоғары оқу орындарының оқытушылары арасында цифрлық технологияларды пайдалану мен психологиялық тұрақтылықтың арасында оң байланыс анықталды, ал жарақаттық жағдайлар керісінше цифрландыруға теріс әсер етеді. Сонымен қатар, ұйымдық қолдау психологиялық тұрақтылық пен цифрлық технологияларды қолдану арасындағы оң байланысты күшейтеді, ал жарақаттық стресспен байланысты теріс қатынасты әлсіретеді. Соңында, профессорлық-оқытушылық құрам үшін ықтимал теріс әсерлерді жеңілдету мақсатында ең тиімді саяси шешімдер анықталды [12].

Жоғары білім беруді цифрландыру студенттер мен оқытушылар арасындағы қарым-қатынас сипатын өзгертетіні сөзсіз, бұл туралы көптеген зерттеушілер айтып отыр. Жаңа цифрлық оқу кеңістігінде оқытушының мотивациялық функциясы немесе «драйвер» рөлі күшейеді. Айта кетерлігі, дәл осы оқытушының білім беру процесіне, мамандыққа тарту, мотивация жасау рөлін жүзеге асыруы оқытушылар арасында ең үлкен шиеленісті тудырады [13].

Жеті жетекші университеттің негізінде жүзеге асырылған ірі еуропалық жоба [14] оқытушылар құрамының өзекті қажеттіліктерді, соның ішінде: профессорлық-оқытушылық құрамды цифрлық білім берудің шекараларын кеңейтуге ынталандыру қажеттілігі; онлайн курстар жасау үшін әдістемелік қолдау көрсету; барлық цифрлық өзара әрекеттесу қатысушыларының рөлдері мен міндеттерін айқындау; технологиялық дағдылар деңгейіндегі айырмашылықтарды ескеру; барлық оқытушылар үшін лицензияланған бағдарламалық қамтамасыз етуге қолжетімділіктің маңыздылығын анықтады.

Осы орайда Қазақстандағы қазіргі жағдайды талдау мақсатында жоғары оқу орындары профессорлық-оқытушылық құрамының оқу және басқару үдерісіндегі цифрландыру сапасына деген көзқарасын анықтау мақсатында әлеуметтанулық зерттеу жүргізілді.

Зерттеудің әдіснамасы

Зерттеуді жоспарлау барысында қойылған негізгі зерттеу сұрағы жоғары оқу орындарында білім беруді цифрландырудың мүмкіндіктері мен өзекті мәселелері қандай екенін анықтау болып табылады.

Әлеуметтанулық зерттеу 2024 жылдың мамыр-маусым айларында, онлайн сауалнама арқылы жүзеге асырылды. Зерттеу құралы «AllCounted» платформасында дайындалды. Сауалнама сұрақтары тақырыптық блоктарға бөлінген. Тақырыптық блоктар келесі бөлімдерді қамтыды: *инфрақұрылым және цифрландыру деңгейі, цифрландыру процесіне қатынас, цифрландыру және білім беру сапасы, цифрландырудың білім беру сапасына әсері, цифрландырудағы мәселелер, жасанды интеллект құралдарын пайдалану, цифрландырудағы қажеттіліктер.*

Сауалнаманы мақсатты топқа жаппай таратпас бұрын, пилотажды зерттеу жүргізілді. Пилотажды зерттеу анкета сұрақтарына жауап беру барысында туындауы мүмкін қателіктердің алдын алу, қажетті түзетулерді енгізу және анкетаны толтырудың қолайлылығын арттыру үшін маңызды болып табылады.

2023 жылдың басында Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистика (бұдан әрі – ҚР СЖЖРА, ҰС) мәліметтеріне сәйкес Қазақстандағы барлық профессорлық-оқытушы құрамның саны 37 391 адамды құраған. Оның 24 669 – әйелдер, 12 722 ерлер. Іріктеу жиынтығын анықтау үшін сенімділік ықтималдығы 97% және сенімділік интервалы 4,93% болуы ескерілді. Берілген параметрлер негізінде республика бойынша репрезентативті іріктеу көлемі 483 болып анықталды.

Осылайша, сауалнамаға Қазақстан Республикасындағы жоғары білім беру саласында жұмыс істейтін 483 респондент қатысты. Зерттеуге қатысушылардың 90,6% профессорлық оқытушылар құрамы (бұдан әрі – ПОҚ) өкілдері, 4% қосымша персонал-лаборанттар, ал қалған 5,5% кафедра меңгерушілері, деканның орынбасарлары мен декандар.

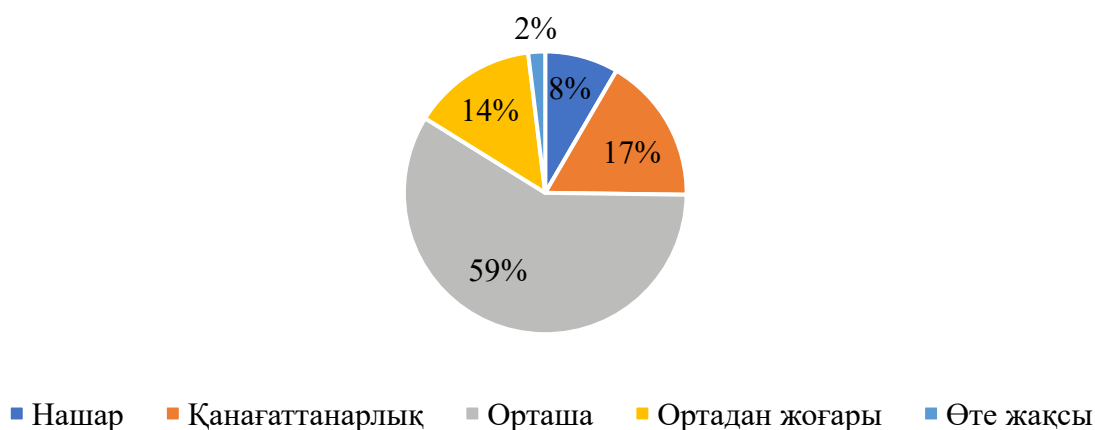
Жоғары оқу орындарында оқыту және басқару процесіндегі цифрландырудың сапасына қатысты алынған қатаң сандық сауалнама әдісі арқылы жиналған мәліметтерді тереңнен бойлап түсіну үшін сапалық әдіс – фокус топ әдісі қолданылды. Фокус топ ұқсас сапалық ерекшеліктері, тәжірибесі мен мақсаты бар адамдардың шағын тобын қалыптастырып, жиналған топта дискусия, пікір алмасу тудыру арқылы деректерді жинау әдісі. Фокустопты өткізудің мақсаты – сауалнама барысында алынған мәліметтерді сапалық деректермен қамтамаыз ету.

Талқылау мен нәтижелер

Жоғарыда атап өткеніміздей, зерттеу анкетасы ЖОО саласындағы цифрландыруға қатысты өзекті мәселелерлерді кешенді түрде зерделеуге бағытталған. Ұсынылып отырған мақалада біз назарымызды жоғары оқу орындарындағы инфрақұрылымның сапасы мен цифрландыру деңгейіне, сондай-ақ, профессорлық-оқытушы құрамның цифрландыру процесіне қатынасын анықтауға фокустаймыз.

Негізгі зерттеу сұрағы жоғары оқу орындарында білім беруді цифрландырудың мүмкіндіктері мен өзекті мәселелері қандай екеніне жауап беру үшін, жалпы цифрландыру деңгейін анықтау мәселесі тұрды. Ол бірнеше критерий бойынша бағаланады: сымсыз Ғаламтор байланысының сапасы, сабақ беру аймақтарында компьютерлердің қол жетімділігі мен олардың жұмыс істеу сапасы, бағдарламалық жасақтамалардың оқыту процесіне қажетті талаптарға сәйкестігі.

Зерттеуге қатысқандардың жартысынан көбі ЖОО сымсыз Ғаламтор байланысының сапасын орташа (58,6%) деп бағалайды. «Өте жақсы» және «ортадан жоғары» деп көрсеткендер барлық сауалнамаға қатысқандардың 16% ғана құрайды. Ал «қанағаттанарлық» және «нашар» деп есептейтіндердің үлесі – 25,2% (сурет 1). Демек, цифрландырудың негізі болып табылатын сымсыз Ғаламтор байланысының сапасы әлі де жақсартуды қажет ететінін көруге болады. Барлық цифрлық технологияларға байланысты өзгерістер мен оның нәтижелері бірінші кезекті байланыс сапасына тәуелді.

Сурет 1. Университеттегі сымсыз Ғаламтор байланысының сапасын қалай бағалайсыз?

Ескерту: ПОҚ Жоғары оқу орындарындағы цифрландыру үдерістерін қабылдауын анықтау бойынша әлеуметтанулық зерттеу мәліметтері негізінде (BR21882302 Цифрлық трансформация жағдайындағы қазақстандық қоғам: перспективалар мен тәуекелдер)

Келесі критерий ретінде оқыту, сабақ беру процесінде оқу аймақтарындағы компьютерлердің қол жетімділігі мен олардың жұмыс істеу сапасының көрсеткіші алынды. 1-ші кестеде көріп отырғанымыздай, ең көп жауаптар көрсеткіші «бейтарап» жауап нұсқасына сәйкес келеді. Профессорлық-оқытушы құрамының аталған критерий бойынша жауаптарының бейтараптылығы инфрақұрылымның жағдайын бағалау үшін жеткіліксіз. Бірақ біз төменде бейтараптылық сипатын басқа әлеуметтік-экономикалық контексте түсіндіріп көреміз. Ал қазір біз үшін, инфрақұрылымның жағдайын қанағаттандырады не қанағаттандырмайды дихотомиясы арқылы анықтау маңызды.

«Оқыту аймақтарындағы компьютерлердің қол жетімділігі қаншалықты қанағаттандырады?» деген сұраққа сауалнамаға қатысқандардың төрттен бірі «қанағат-

танарлықсыз» деп жауап берген. «Толықтай қанағаттандырмайды» және «дұрысы қанағаттандырмайды» жауаптарының қосындысы – 25,9%. Бұл «қанағаттандырады» деген жауап нұсқасын таңдағандар (15,3%) үлесінен 10,6% артық.

Кесте 1.

ЖОО оқу аймақтарындағы компьютерлердің қол жетімділігі мен сапасы

№	Жауаптары	Сіздің ЖОО оқыту аймақтарындағы компьютерлердің қол жетімділігі Сізді қаншалықты қанағаттандырады?	Сіздің ЖОО оқыту аймақтарындағы компьютерлердің сапасы Сізді қаншалықты қанағаттандырады?
1	Толықтай қанағаттандырмайды	3,0	4,3
2	Дұрысы қанағаттандырмайды	22,9	32,1
3	Бейтарап	58,7	46,8
4	Дұрысы қанағаттандырады	11,0	12,3
5	Толықтай қанағаттандырады	4,3	4,5
6	Барлығы	100,0	100,0

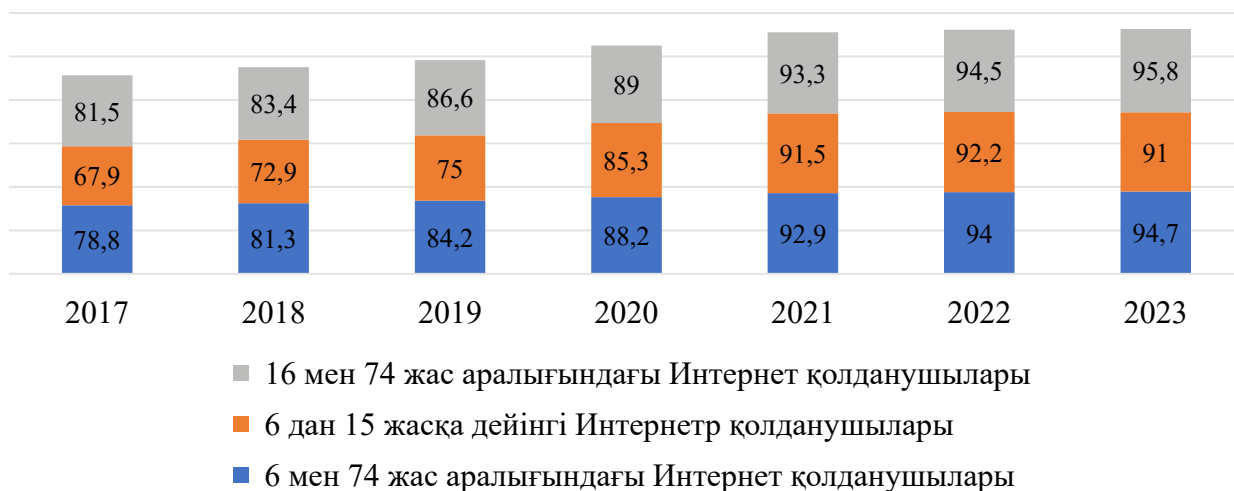
Ескерту: ПОҚ Жоғары оқу орындарындағы цифрландыру үдерістерін қабылдауын анықтау бойынша әлеуметтанулық зерттеу мәліметтері негізінде (BR21882302 Цифрлық трансформация жағдайындағы қазақстандық қоғам: перспективалар мен тәуекелдер)

Сондай ақ, зерттеу мәліметтеріне сәйкес, ЖОО оқыту аймақтарындағы компьютерлердің сапасына беретін бағасы да негативті сипат алды. «Толықтай қанағаттандырмайды» (4,3%) және «дұрысы қанағаттандырмайды» (32,1%) жауаптарының қосындысы – **36,4%** құрайды. Ал «дұрысы қанағаттандырады» (12,3%) және «толықтай қанағаттандырады» (4,5%) деген жауаптардың қосындысы – **16,8%** тең.

Ақпаратты іздеу, қолдану және сақтау үшін қолданылатын ақпараттық технологиялар – компьютерлер мен телекоммуникациялық құрылғылар ХХ ғасырдың аяғындағы қоғамның күнделікті өмірін айтарлықтай өзгертті. 2000 жылдардың басында Қазақстанда білім берудің барлық деңгейлерінде материалдық-техникалық қамтамасыз етудің негізгі шарттарының бірі ретінде компьютерлермен жабдықтау қажеттілігі маңызды болды. Нарықта персоналды компьютерлер жаппай сұранысқа ие бола қоймағынымен жаһандану жағдайында ақпараттық технологиялардың болмауы салдарынан туындайтын «мәдени кешігуді»¹ болдырмау мен алдын алу үшін білім беру институты осы міндетті шешу керек еді.

Бүгін әр шаңырақта, тіпті оның әр мүшесінде ақпараттық технология құралы – цифрлық гаджеттер бар деп сенімді айта аламыз. ҚР СЖЖРА, ҰС бюросының сайтындағы 2023 жылдың мәліметтеріне сәйкес халықтың 96,8% мобильді телефоны бар, ал 6-дан 74-ке дейінгі жастағылардың 94,7% Интернетті пайдаланады (кесте -2).

¹ Мәдени кешігу терминін алғашқы рет Ульям Огберн 1922 жылы қоланысқа енгізген.

Сурет 2. Жас ерекшеліктері бойынша Интернет қолданушыларының үлесі [15]

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистикасы бюросының сайтындағы 2023 жылдың мәліметтері

Статистикалық деректерден көріп отырғанымыздай, Қазақстанда Ғаламтор қолданушылар саны жыл сайын өсіп келеді. Соңғы 5 жылда олардың үлесі 10,5% өскен. Ғаламторға мобильді телефон арқылы кіреді. Қазақстан халқының 96,8% мобильді телефон бар (сурет 2).

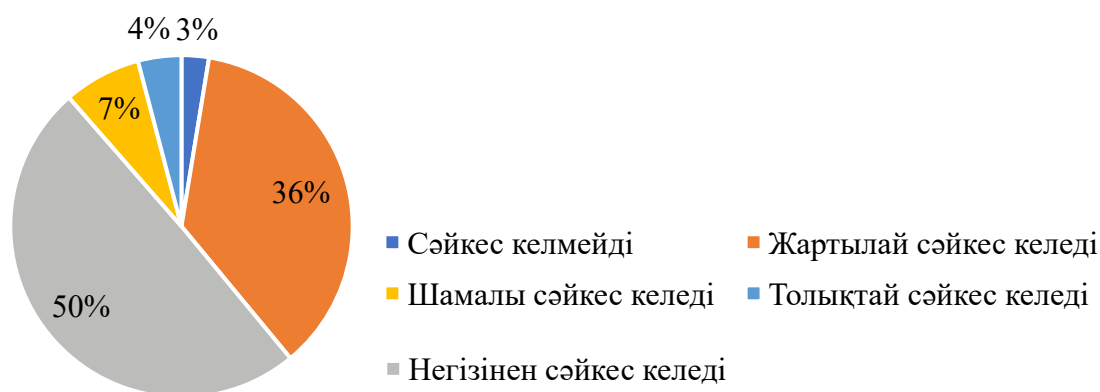

Сурет 2. ҚР бойынша мобильді телефонды қолданушылардың үлесі [15]

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистикасы бюросының сайтындағы 2023 жылдың мәліметтері

Осылайша, профессорлық-оқытушы құрамының қолданыстарында жеке цифрлық гаджеттердің, соның ішінде смартфон, ноутбук және т.с.с. болуы жоғары оқу орындарындағы оқу аймақтарының компьютерлерге деген қол жетімділік пен сапаны бағалауда «бейтараптылық» себебін түсіндіреді деп есептейміз.

Цифрландырудың барысын анықтаудағы келесі критерий – бағдарламалық жасақтамалардың оқу талаптарына сәйкес болуы. Ол ПОҚ «Сіздің жоо қолданылатын бағдарламалық жасақтама Сіздің білім беру талаптарыңызға қаншалықты сәйкес келетініне баға берсеңіз?» деген сұрақ қою арқылы анықталды. Сауалнамаға қатысқандардың шамамен жартысына жуығы, яғни 49,6% «негізінен сәйкес келеді» деген жауап нұсқасын таңдаған. 36,4% – жартылай сәйкес келеді деп есептейді. 7,3% – шамалы сәйкес келеді деп санаса, 4,1% толықтай сәйкес келеді деп көрсеткен. Тек 2,6% бағдарламалық жасақтаманы оқыту талаптарына сәйкес келмейді деп санайды (сурет 3).

Сурет 3. ЖОО қолданылатын бағдарламалық жасақтаманың оқытудың талаптарына сәйкестігі*

Ескерту: ПОҚ Жоғары оқу орындарындағы цифрландыру үдерістерін қабылдауын анықтау бойынша әлеуметтанулық зерттеу мәліметтері негізінде

Қоғам өмірінің барлық саласына қарыштап енген цифрлық технологиялар жоғары білім беру жүйесін де өзгерту үстінде. Осы өзгерістердің қарқынына COVID-2021 одан сайын ерекше қарқын берді десек қателеспейміз.

Мысалы, Moodle, Canvas, Google Classroom, Coursera, Stepik, OpenU - Қазақстанның ашық университеті және т.б. секілді платформалардың болуы оқыту курстарын құрастырып және басқаруға, онлайн-тест тапсырып, талқылау үшін ашық форумдар ұйымдастыруға, студенттерге оқу материалдарын алуға және қосымша біліктілік пен жаңа мамандықтар бойынша негізгі білім және қосымша білім алуға мүмкіндік береді.

Zoom, Microsoft Teams, Skype, Jitsi Meet, Google Meet және басқа да құралдар онлайн-дәрістер, семинарлар мен вебинарлар өткізу арқылы оқытушылар мен студенттердің нақты уақыт режимінде өзара әрекеттесуіне көмектеседі.

Сондай ақ, оқу аймақтарында арнайы жабдықталған интерактивті тақталар оқытушыларға презентациялар жасауға, видеосабақтарды жазуға дәрістің форматына интернет ресурстарын пайдалану, қол жеткізу арқылы оқыту процесін одан сайын қызықты, әрі сапалы өткізуге айтарлықтай үлес қосты.

Бүгінгі таңда ұялы телефонға түрлі қосымшаларды жүктеу арқылы студенттер де оқу материалдарына оңай қол жеткізге алады, оқыту процесінде қолданылатын платформаларға кіре алады, өзіне ыңғайлы кез келген жерде, кез келген уақытта тапсырмаларды орындап, жеке және топтық форматта кері байланыс орната алады. Сонымен қатар, жасанды интеллект құралдарының пайда болуы да бір сарынды міндеттерді тез шешуге және адаптивті білім беру бағдарламаларын құрастыруға ауқымды өзгерістер алып келуде.

Осы аталған және өзге де цифрлық ресурстар мен құралдардың қайсы заманауи қазақстандық жоғары білім беру жүйесінде қолданылады? деген сұрақ қою орынды болады. Негізгі зерттеу сұрағымыздағы цифрландырудың мүмкіндіктері туралы анықтауға көмектеседі.

Осылайша, зерттеу барысында білім беру процесінде (оқыту процесінде, әкімшілік сұрақтарға қатысты) цифрлық ресурстар мен құралдардың пайдалану рейтингін анықтадық. Анкетада бұл сұрақ жартылай ашық формада ұсынылды. Тізімде көрсетілген ресурстардан басқа оқытушылардың өздері пайдалантын цифрлық құралдарды жазуға мүмкіндігі болды.

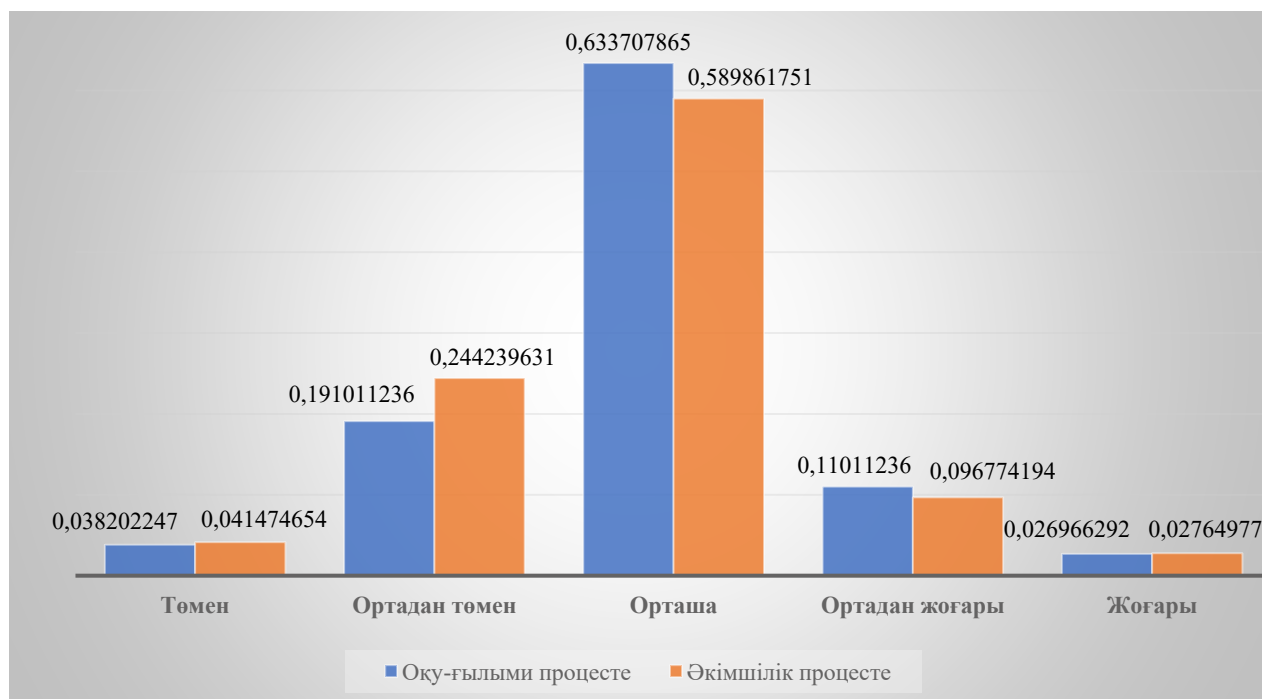

Сурет 4. Оқыту барысында жиі қолданылатын цифрлық ресурстар мен құралдар

Ескерту: ПОҚ Жоғары оқу орындарындағы цифрландыру үдерістерін қабылдауын анықтау бойынша әлеуметтанулық зерттеу мәліметтері негізінде (BR21882302 Цифрлық трансформация жағдайындағы қазақстандық қоғам: перспективалар мен тәуекелдер)

Бұлттық сақтау қоймалары (86,9%), электронды оқулықтар (78,9%) ең жиі қолданылатын цифрлық ресурстар. Онлайн-курстар мен видео дәрістер (48,2%), интерактивті білім беру платформалары (34,7%), ескертулер мен оқу процесіне қажетті қосымшалар (27,3%) да айтарлықтай сұранысқа ие және жиі қолданылатын цифрлық құралдар қатарында. Алынған жауаптарды талдау бірлесіп жұмыс істеу платформаларының (18%), оқытуды басқару жүйелерінің (17,3%), арнайы білім беру қосымшаларының (16,7%) жоғары білім беру процесінде қолданылатындығын көрсетеді. Бірақ жиілігі бойынша басқаларға қарағанда көп емес. Ал генеративті жасанды интеллект құралдарын пайдалану (10,7%) рейтингтің ең соңында орналасқан. Біздің пайымдауымыз бойынша, бұл ГЖИ пайдалануға қатысты академиялық қауымдастық арасында этикалық принциптерге байланысты ортақ нормалардың қалыптаспауына қарай ресурсты пайдалану күмәнді деп түсінумен байланысты деп топшылаймыз.

ЖОО профессорлық-оқытушы құрамына оқыту және басқару процесіндегі цифрландырудың деңгейіне қатысты тура сұрақ қойылды. Сауалнамаға қатысушылар цифрландыру деңгейін екі бағытта бағалауы керек болды. Біріншісі оқу-ғылыми процестегі цифрландырудың деңгейі болса, екіншісі әкімшілік мәселелерді шешу мен реттеуге байланысты цифрландырудың жағдайы.

Сурет 5. Жоғары оқу орындағы цифрландырудың деңгейі

Ескерту: ПОҚ Жоғары оқу орындарындағы цифрландыру үдерістерін қабылдауын анықтау бойынша әлеуметтанулық зерттеу мәліметтері негізінде (BR21882302 Цифрлық трансформация жағдайындағы қазақстандық қоғам: перспективалар мен тәуекелдер)

5-ші суреттен көріп отырғанымыздай, жоғары оқу орындарының екі бағытында да цифрландырудың сапасын жауап бергендердің басым көпшілігі «орташа» деп бағалайды.

«Жоғары» және «ортадан жоғары» деп санайтындардың жалпы қосындысы – оқу-ғылыми процесте – 13,7%, ал әкімшілік процесте – 12,5%. «Төмен» және «ортадан төмен» жауаптары көрсеткіштерінің мәні – оқу-ғылыми процесте – 22,8%, ал әкімшілік процесте – 28,5%. Басқаша айтқанда, цифрландыру процесін жоғары бағалайтындардың үлесі аз, оқу-ғылыми процеске қарағанда әкімшілік процесте цифрландыру деңгейін төмен бағалайтындар көбірек.

Әкімшілік процесте цифрландыруға іс-қағаздардың электронды айналымы, электронды журнал, ғылыми зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, білім алушылардың ғылыми зерттеу жұмыстарын тіркеу, үлкен мәліметтерді талдау жүйесі, білім алушының, оқытушының, қызметкердің дамуы және жұмысының тиімділігі үшін цифрлық экожүйені қалыптастыру және басқа процестер, сонымен қатар инфрақұрылымды модернизациялау, кадрлық әлеуетті басқару кіреді. Аталғандардың әрқайсысы жеке алғанда цифрландырудың барысы туралы хабар бергенімен, кешенді қарауды талап етеді. Себебі бір бөліктің дұрыс жұмыс естемеуі, басқаларының жұмысын оңтайландыруға тікелей әсер етеді.

Фокус топ мәліметтерін талдау

2024 жылдың мамыр айында жоғарғы білім саласында цифрландыру процесінің түрлі өзекті аспектілерін зерттеу мақсатында ЖОО-ның оқытушылары арасында фокус топтар әдісі арқылы жүзеге асырылған топтық дискуссия ұйымдастырылды. Фокус топ гайды бірнеше блоктан құрастырылды:

1) цифровизация және инфрақұрылым деңгейі, оның ішінде оқытушылардың қанағаттану деңгейі, оқу кампустарындағы вайфай жылдамдығы мен толық қамтамасыз етілуі, оқу зоналарының компьютерлермен жабдықталуы және қолжетімділік мәселесі;

2) цифрландыру үдерістерін қабылдау;

3) цифрландыру және білім беру сапасы;

4) цифрландырудың білім беру сапасына әсері;

5) цифрландырудағы мәселелер;

6) жасанды интеллект құралдарын пайдалану;

7) цифрландырудағы қажеттіліктер.

Фокус топтық зерттеудің негізгі нәтижелері аталған ғылыми мақаланың мазмұнына енді. Цифрландыру қарқынының басты көрсеткіштерінің бірі – Ғаламтордың қолжетімділігі және оның жылдамдығы. Жалпы ЖОО оқытушыларының пікірі бойынша қазіргі уақытта оқу ғимараттары толыққанды ғаламтормен қамтамасыз етілгенімен, жылдамдығы мен оңтайлығы әртүрлі болып келеді. Мысалы, кітапханаларда ғаламторды қолдану өте ыңғайлы болса, ал кейбір оқу аудиторияларында ғаламтор жылдамдығы өте баяу, нәтижесінде оқу процесіне тиімділігі төмен болып табылады. Оқытушылардың ойы бойынша заманауи қазақстандық университеттер цифрлық технологиялармен жабдықталғанымен, күнделікті оқу процесінде біршама қиындықтар орын алады, мысалы, қосалқы техникалық құрылғылардың және интерактивті тақталардың жетіспеушілігі және болмауы, олардың тез ескіруі немесе істен шығуы және барынша мобильді түрде жаңартылып, ауыстырылмауы.

«Цифрлық технологиялармен университет жабдықталған. Бірақ жұмыс жасауда қиындықтар бар. Мысалы қосу, жұмыс жасау, кейбір аудиторияларда интернетті қосып бірден презентация жасай аласың да, ал кейбір аудиторияларда қосудың өзі проблема. Кейбір аудиторияда шнур жоқ, ол да проблема. Кейбірінде экранның пернетақтасы дұрыс істемейді». (Информант 2, аға оқытушы, 39 жаста).

«...негізі ЖОО-лар ақпараттық технология жабдықтарымен 70 пайыз қамтылған. Қазір корпоративті пошта мен ортақ жүйе болғандықтан кез келген жерде компьютерге отырып, сол жерден құжаттарға, электрондық құжатайналымға және электрондық журналға қол жеткізуге болады. Бірақ біздің құзіреттілігіміз деңгейі кейбірде жеткіліксіз, төмендеу. Ең басты қиындық ол сол құралдармен қолдана алу. Әр кафедраның артында мамандандырылған арнайы аудиториялар бар, сол құралдар әр кафедрада тіркелген, мысалы кейбір оқу ғимараттарда код тұрады, яғни басқа кафедраның оқытушысына шектеу қойылады, кіріп қолдану қиындық тудырады. Ал кейбір корпустарда вайфай баяу, тез жұмыс істемейді». (Информант 6, аға оқытушы, 40 жаста).

Түйіндей келе, оқытушылар заманауи ЖОО-да ғаламтор болғанымен, инфрақұрылымның даму деңгейіне және ғаламтордың жылдамдылығына көңілдері толмайтынын атап өтті, сонымен қатар заманауи оқытушының цифрлық құралдарды қолдануда құзыреттіліктерін жетілдіру және жаңарту туралы әңгіме қозғады.

Қазіргі университеттердің оқытушылары заманауи ЖОО-ғы бағдарламалық қамтамасыз етумен қаншалықты қанағаттанады? Фокус топ барысында информанттардың айтуы бойынша университеттерде базалық операциялық бағдарламалар қол жетімді, корпоративті пошта жұмыс жасайды, оқу процесі барысында бұл құралдар кеңінен қолданылып, жүзеге асырылады. Дегенмен, заманауи цифрлық әлемде ақпарат мен бағдарламалар тез ескіреді, қауіпсіздік мәселелесі де аса өзекті, сондықтан ЖОО-да цифрлық жүйені жедел жаңарту мен жаңартылған, соңғы версиядағы, модернизацияланған бағдарламаларды уақытылы еңгізу және оларды жедел игеруді - қазіргі білім кеңістігінің басты талабы болып табылады.

«Барлық ОПК-ға Майкрософтан лицензия берген. Бірақтан да жас мамандар, аға оқытушылар университетте көп болғандықтан кейбіреулеріне уақытша лицензия берілген. Мысалы, мен сондай тізімге түстім, жүйелік администраторға да айтылды, бірақ лауазымым өзгермей, осындай шектеу болады. Сондықтан да кейде мен қағаз шығарып жасауда қиналамын. 3 жыл болды солай жүргеніме...» (Информант 1, аға оқытушы, 38 жаста).

«Ақпаратты өңдеу үшін қолданылатын кәсіби программаларды қолдану бөлек өзекті мәселе болуы мүмкін. Мысалы, SPSS, AtlasT бағдарламалары өте қымбат, зор қаржыландыруды талап етеді, жаңа версиялары үнемі шығады, сондықтан жиі қолжетімсіз» (Информант 5, оқытушы-зерттеуші, 48 жаста).

«Көптеген ЖОО-р онлайн жұмыс жасағанда тимсты қолданады, біз ол бағдарламаны студент, оқытушы, профессор ретінде ұзақ мерзімге сатып алсақ болады. Ол студенттерге он есе арзан және екі жыл мерзімге беріледі. Қазір кез келген бағдарламаға студенттік жазылым деген бар. Тоқсан пайызға дейін жеңілдікпен алуға болады. оқытушылар корпоративті жазылымды пайдалана алады. Оқытушыларға лекция

не семинар өткізу барысында студенттермен жұмыс жасау үшін демо версиясы бар. Ал студенттер арнайы бағдарламаларды ғылыми мақала, зерттеу жұмысында қолданатын болса, лицензияланған нұсқасы қолданылады. Себебі, ол академиялық адалдықтың басты қағидасы мен талабы - лицензияланған бағдарламада жұмыс істеу. Бір университеттегі бір кафедраға ол мың жарым евро тұрады, сондықтан сатып алынбайды, кімде қажеттілік бар, сол ғана жеке алады». (Информант 2, аға оқытушы, 38 жаста).

Жалпылай айтқанда, оқытушылардың ЖОО-ң бағдарламалық қамтамасыз етуімен көңілдері толмайтындығы байқалады, сонымен қатар соңғы версиядағы арнайы бағдарламалардың қолжетімсіздігі, дер кезінде сатылып алынып, оқу процесіне ендіріп, оқыту барысында қолдана алмау мүмкіндігі оқытушыларды алаңдатып, қанағаттану деңгейінің төмен болуына әкеліп соқтырады.

«Психологтарды даярлауда арнайы әдістерді, методикаларды, тесттерді қолданамыз. Ол мамандандырылған лабораторияда 2 компьютерде бар. Университет көп қаржы бөліп, алынған. Арнайы барлық тест жүйелерінің бүкіл әдістемелерінің кешені бар. Сол жерде отырып, тексеруден өтеді, сосын интерпретациясы беріледі. Кафедра меңгерушісіне ол лаборатория үшін материалдық жауапкершілік арттылады. Университеттің қызметкерлері жоспарға жазылып арнайы келіп, рұқсат алып тексеруден өтеді өздері. Егер жоспарда бар болса. Бізде SPSS бағдарламасы да бар». (Информант 4, профессор, 61 жаста).

Сонымен қатар, фокус топтық дискуссия барысында ЖОО-да бөлек білімберу бағдарламалары бойынша ғылыми жобаларды жүзеге асыру және қаржыландыру аясында мәліметтерді өңдеу және талдауда жиі қолданылатын арнайы бағдарламалар сатылып алынып, іске асырылатыны айтылды.

Заманауи оқытушылар оқыту процесі барысында қандай цифрлық ресурстар мен құралдарды жиі қолданады, олар қолданыста қаншалықты ыңғайлы және тиімді? сұрағына жауап берді.

Фокус топ аясында ЖОО-ң оқытушылары қатарынан жоғарғы мектепте ұстаздық ету тәжірибесінде жиі орын алатын және қолданыста болатын цифрлық тәжірибелер келесідей сипатта болатыны анықталды.

«Ол директум, ыңғайлы дегенде ол жерде байқау керек, қол қоятын кісілердің тізімін жасаған кезде, бір жерде қате кеткен жағдайда ол қайтарылып, сол жерден бюрократиялық мәселе, уақыт жоғалту болады». (Информант 5, оқытушы-зерттеуші, 48 жаста).

«Негізі, менің ойымша, ол платформа административті қызметкерлер үшін өте ыңғайлы және тез. Бірақ ол жерде енді ең басынан бастап дұрыс салса проблема жоқ. Ол техника ғой, енді түсінікті. Бір өзгеріс болса, ол қайтадан қол қоюға қайтарады. Басынан кетеді. Кейбір жағдайда ол енді уақыт қой. Мысалы сан дұрыс болмаса, грамматикалық қателер болса сонда түзетін, қайтадан қол қою керек. Кейбір жағдайда ол уақытты көп алады». (Информант 2, аға оқытушы, 38 жаста).

Атап айтқанда, қазіргі оқытушылар арасында жиі қолданыстағы цифрлық тәжірибелерге жататын: ол Smart, Directum секілді цифрлық платформалар мен

жүйелерді айтуға болады. Оларды қолдануда келесі әлсіз тұстарын айтап өтуге болады: уақытты көп алуы, қолданушыда арнайы техникалық компетенциялар мен цифрлық дағдылардың болуын талап етеді.

«...диссоветтің мүшелері ретінде қолданамыз. SMART жүйе деген бар. Сосын тағы айта кететін корпоративтік почта да бар. Бірақ корпоративті почтаны көп әріптестер негізі қолданбайды. Outlook өте жақсы жүйе. Outlook бір жақсы жері, біз қазір Teams жұмыс жасаймыз ғой, сол кезде кез келген қатысушыларда аутлукта синхронизация жүреді. Ол жүйелер біздің Paragon деген принтермен байланысты ғой. Егер өз аккаунтыңнан кірсең скандалған құжаттар, бәрі корпоративті почтаға бірден келеді...». (Информант 5, оқытушы-зерттеуші, 48 жаста).

«Силлабуска қатысты, мысалы, жылдың басында. Сол кезде смартка қатысты, бірінші қол қойдырамыз. Содан кейін барып, оны скачать етеміз, содан кейін платонуска саламыз. Срол екеуін біріктірсе жақсы болар еді. Өйткені біз соны ұмытып кетеміз. Или смартка саламыз да платонуска салуды ұмытып кетеміз. Смартқа силлабусты салғаннан кейін ұмытып кетесің қол қойғанын күтіп. Ол мысалы біраз уақыт өтіп кетуі мүмкін, автоматизация қажет. Смартқа салғаннан кейін автоматты түрде платонуста көрінетіндей интеграцияланса». (Информант 2, аға оқытушы, 39 жаста).

Фокус топқа қатысушылардың айтуы бойынша, ақпараттық жүйелер арасында байланыстың, синхронизацияның болмауы, мәліметтерді интеграциялау мәселесіне әкеліп соқтырады, нәтижесінде қызмет барасында көптеген кері әсерін тигізеді, соның нәтижесінде қағазбастылық, уақыттың үнемделмеуі, мәліметтерді дубляждау орын алады. Дегенмен, аталған цифрлық құралдар құжаттардың электронды айналымын қамтамасыз етеді, оқу процесінің барлық стейкхолдерлерінің/ЖОО-білімалушы/ тарапынан ақпараттың ашық және қолжетімді болуына пайдасын тигізеді.

«Біз көптеген платформаларда жұмыс жүргіземіз. Кейбір университетке барсаңыздар ол жерде тек бір платформа, бір жүйе қолданылады. Документооборот, ғылыми да, оқу процесі де барлығы бір жерде жұмыс істейді де, ол жерде синхронизация жасау ыңғайлы. Сіз бір жерге салсаңыз құжатты, ол мына жерден де көрініп тұрады. Бізде енді ол әртүрлі платформалар қолданыста. Платонус ол басқа платформа, смарт басқа платформа, антиплагиат мүлдем басқа. Директум деген ол басқа платформа». (Информант 6, аға оқытушы, 40 жаста).

«Мысалы, Платонус жүйесіне барлық жариялымдарды жүктейміз. Енді смарт жүйесіне кіріп, публикация деген жерге кірсем менің публикацияларым туралы мәліметтер мүлдем жоқ. Сосын барлық ақпаратты қайтадан жүктейміз. Ол уақыт ресурсын талап етеді». (Информант 6, аға оқытушы, 40 жаста).

«Платонус ол заңды түрде тіркелген база мен жүйе. Негізі кез келген мәліметті алып, шығаруға болады. Білімалушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстары бойынша бөлек, оқу бойынша бөлек, мемлекеттік аттестаттау бойынша бөлек. Автоматты түрде оны шығаруға болады. Білім ленд – ол ұлттық білімберу базасы. ұлттық Заңды түрде ол оператор болып бекітілген. Сондықтан ол бекітілген болған соң, онда біздің персоналды мәліметтерді қоғау үшін интеграцияға рұқсат бермейді. Ол ақпараттық қауіпсіздік тұрғысына». (Информант 2, аға оқытушы, 39 жаста).

Нәтижесінде, заманауи цифрлық платформалар оқытушылар үшін бір жағынан тиімді, заманауи қажетті құрал болса, екінші жақтан – сол платформалар арасында синхронизацияның орын алмауы, оқытушылар тарапынан сол цифрлық жүйелердің толық мөлшерде мүмкіндіктерін біліп, қолдана алмауы – бүгінгі күнгі цифрландыру процесінің ең басты мәселелері болып табылады.

Фокус топ аясында оқытушылар өз оқытушылық және ғылыми тәжірибелерінде университеттердің электрондық кітапхана ресурстарын, әлемдік ғылыми басылымдар мен өзекті ақпаратты іздеу және жүйелеу базаларын секілді цифрлық ресурстарды кеңінен қолданатыны туралы айтты.

«Маған мысалы сайттағы электронды ресурстар, электронды кітапхана ұнайды. Ол жерде көп материалдарды алуға болады. Қолжетімді. Сосын жылдан жылға олар подпискаларын көбейтіп жатыр. Басқа елдердің жаңа ғылыми базаларымен танысуға болады. Jstor, Skopus қолжетімді». (Информант 6, аға оқытушы, 40 жаста).

Заманауи ЖОО-ң оқытушылары цифрландырудың ең басты мықты тұстары ретінде - әлемдік білімберу платформаларының қолжетімді болуы, өз кәсібилігін арттыру және білімдері мен машықтарын өзекті етіп, жаңарта алуға деген мүмкіндіктердің болуын көрсетеді.

«Цифрлық технологиялар қарқынды дамып, еніп келе жатқан өзгерістер көп. Цифрлық технологиялар әлемдік университеттердің ресурстарына қолжетімді етті, мысалы, Курсера, Eddex деген онлайн білімберу платформаларында білім алуға мүмкіндік берді». (Информант 4, аға оқытушы, 47 жаста).

Сонымен қатар, фокус топқа қатысушылар цифрлық мүмкіндіктердің кем тұстарын да атап өтті, соның ішінде педагогикалық жүктеменің азаю қаупі және ынталандыру шараларының әлсіз болуы. Яғни цифрландыру процесі жоғары білім саласындағы академиялық саясаттардың өте ригидті және өзекті болуын, академиялық еркіндік пен автономияны талап етеді.

«Мысалы онлайн лекцияға байланысты, бізде, мысалы неге көп мұғалімдер онлайн лекция жүргізбейді? Өйткені тиімсіз. Онлайн лекцияны жаздыңыз, студенттерге бердіңіз. Студенттер енді тыңдайтыны тыңдайды, тыңдамайтынын былай тұрсын. Бізде ондай практика енгізілсе, аудиториядағы сағат азайып қалады. Санкциялар өте көп жүреді де. Сондықтан ол бағыт дамымайды. Курсера да мысалы, мен қазір өз курсымды алам да курсераға салсам, ертең тағы санкция болады. Ол курсты педагогикалық жүктемеден алып тастайды, ешқандай стимул жоқ та ол бағытта мұғалімдерге жұмыс істеуге. Ал егер де менің педагогикалық жүктеме сақталса, онда мен курсераға саламын ба, аудиторияда студенттермен жұмыс жасаймын ба, өте ыңғайлы нәрселер істеуге болады. Стимул жеңілдіктер болу керек деп ойлаймын. Мұғалімдерде, профессорларда академиялық еркіндік пен автономия болу керек». (Информант 5, аға оқытушы, 39 жаста).

«Осы цифрлық технологияларды, ақпараттардың таралуының пайдасы, мен тәжірибемде студенттерге дәрістерде зерттеу нәтижелерін көбірек қолданатын болдым. Бұрын зерттеу нәтижелеріне қолжетімділік төмен болатын. Қазір мысалы кез келген зерттеу орталығының сайтына кіріп, мен олардың нәтижесін алып, соны тиімді қолдана аламын, мақала жазғанда қолдана аламын. Оның пайдасы өте зор». (Информант 4, аға оқытушы, 40 жаста).

Жалпылай келе, фокус топтық пікірталас нәтижесінде келесі қорытынды шығаруға болады. ЖОО-ғы цифрландыру процесінің оңтайлы жақтары ретінде әлемдік электрондық базалардың қолжетімді болуы және сол ресурстарды оқу процесінде еркін қолдану мүмкіндігі, кәсібилікті арттыру және тәжірибеге негізделген білім беру болып табылады.

Фокус топтық пікірталас нәтижесінде ЖОО оқытушылары келесі қиындықтардың жиі орын алуы туралы айтады: оқу аудиторияларының барлығы бірдей толыққанды техникалық құралдармен қамтамасыз етілмеген, Wi-Fi жылдамдығы тұрақсыз болуы, қолданбалы пәндерді оқытуда арнайы цифрлық бағдарламалардың тапшылығы, инфрақұрылымдық жүйенің қамтамасыз етуінің орта деңгейде болуы.

«Кейбір оқытушыларда шағын аэкомплектті аудиториялар бар. Кейбір кабинеттерде интернет те, экран да жоқ. Әрине тоталды тұрғыда интернет әр корпуста болуы қажет және мобильді, қозғалтып, орнын ауыстырып қолданатын экрандар керек. Жиі телефон арқылы шағын дисплейде ақпаратты қолдануға тура келеді. Бірақ телефонға қарап отырғанда сен білмейсің ғой оның не қарап отырғанын. Соны қарап отыр ма, әлде басқаны қарап отыр ма?» (Информант 1, аға оқытушы, 38 жаста).

«Бір жағынан маған ұнайды, бұрын балалардан сұрасаң кәсіби термин нені білдіреді деп, кәсіптік сөздер бар ғой, терминдерді, білмей отыратын. Ал қазір не сұрасаң да гугл немесе интернетті ашып қарайды да әрекеттесуге оңай болады» (Информант 6, аға оқытушы, 40 жаста).

«...ең басты проблема ол кейстік оқыту бойынша тапсырмалардың ашық қолжетімді болмауы, тапсырмалар жиынтығы немесе базасы болса. Бізде ондай жоқ. Студенттер ізденіп, қарайды, оқиды, ол оқытуда жақсы тәжірибе болар еді». (Информант 7, аға оқытушы, 40 жаста).

Қорыта келе, фокус топтық зерттеу нәтижесінде, цифрландыру барысында туындайтын негізгі мәселе – ЖОО-ң техникалық базасы мен инфрақұрылымдық дамуы.

Қорытынды

Жүргізілген сауалнама ЖОО цифрландырудың қарқынды енгізілгенін көрсетеді. Бір жағынан заманауи жоғары оқу орны оқытушылары цифрлық экожүйені біледі, жұмыстарында қолданады. Жоғары оқу орындары білім беру процесін цифрландыру талаптарына сәйкес сымсыз Ғаламтор байланысы, электронды құжат айналымы, онлайн сабақ өткізу платформалары, бұлттық сақтау қоймалары, электронды оқулықтар, онлайн-курстар мен интерактивті цифрлық құралдармен белсенді қамтамасыз ететіндігі байқалады. Келесі жағынан, бір қатар шешімді қажет ететін және қайшылықтардың орын алғанын көруге болады. Соның ішінде:

Ғаламтор байланысы сапасының төмендігі, компьютерлік техникалардың жеткілікті деңгейде қол жетімді болмауы: сауалнамаға қатысқан респонденттер де, фокус топтағы информанттар да оқу аймақтарындағы сымсыз ғаламтор байланысының сапасына, компьютерлердің қол жетімділігіне «қанағаттанарлықсыз» деген сипатта жауап берді. Бұл цифрлық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану үшін кедергі келтіреді.

Информанттар заманауи қазақстандық университеттер цифрлық технологиялармен жабдықталғанымен, күнделікті оқу процесінде біршама қиындықтар орын алады, мысалы, қосалқы техникалық құрылғылардың және интерактивті тақталардың жетіспеушілігі және болмауы

Білім беру талаптарына бағдарламалық жасақтамалардың сәйкес келмеуі: жауап бергендердің жартысына жуығы қолданыста бар бағдарламалық жасақтамалардың білім беру талаптарына «негізінен сәйкес келеді» деп көрсеткен. Фокус топ барысында да бағдарламалық қамтамасыз етуімен көңілдері толмайтындығы байқалды, сонымен қатар соңғы версиядағы арнайы бағдарламалардың қолжетімсіздігі, дер кезінде сатылып алынып, оқу процесіне ендіріп, оқыту барысында қолдана алмау мүмкіндігі алаңдатты. ЖОО бағдарламалық жасақтамаларға қанағаттану деңгейін төмендетті.

Басқару процесіндегі цифрландырудың төмен деңгейі: оқу-ғылыми процеске қарағанда, әкімшілік процесте цифрландыру деңгейі төмен бағаланды. Цифрландыру процесі тек оқыту процесінде шоғырланған, ал әкімшілік міндеттер жеткілікті түрде автоматтандырылмағанын білдіреді. Оқытушылар арасында жиі қолданыстағы цифрлық тәжірибелерге жататын: ол Smart, Directum секілді цифрлық платформалар мен жүйелерді қолданады. Аталған цифрлық құралдар құжаттардың электронды айналымын қамтамасыз етеді, оқу процесінің барлық стейкхолдерлерінің/ЖОО-білімалушы/ тарапынан ақпараттың ашық және қолжетімді болуына пайдасын тигізеді.

Жаңа технологияларға сақтықпен қарау: цифрлық құралдардың танымалдығының артқанына қарамастан, генеративті жасанды интеллект секілді технологияны пайдалану жиілігі төмен. Оны қазақстандық білім беру қауымдастығында қабылданған нақты этикалық нормалардың болмауымен және оның сенімділігі мен тиімділігіне қатысты қауіптердің болуымен байланыстырамыз.

Цифрлық құралдардың жеткіліксіз интеграциялануы: оқыту процесінде түрлі цифрлық құралдар қолданылатынына қарамастан, әкімшілік процесте қолданылатын құралдар бір бірімен жеткілікті интеграцияланбаған. Сәйкесінше, оларды біріктіретін ортақ платформаның болмауы оларды тиімді қолдануды қиындатады. Фокус топ қатысушылары да ақпараттық жүйелер арасында байланыстың, синхронизацияның болмауын, мәліметтерді интеграциялау мәселесіне әкеліп соқтырады деп көрсетіп, нәтижесінде қағазбастылық, уақыттың үнемделмеуі, мәліметтерді дубляждау орын алады деп атап өтті.

Ұсыныстар:

- Материалды-техникалық базаны жақсарту: оқу аймақтарын компьютерлермен жабдықтау және олардың уақытылы жаңаруын қамтамасыз ету.
- Бағдарламалық жасақтаманы оптимизациялау: барлық қолданыстағы бағдарламалық жасақтамаларды талдаудан өткізу және білім беру процесіндегі сұранысты қанағаттандыратынын таңдау.
- Оқытушылардың цифрлық құзіреттілігін дамыту: оқытушылардың цифрлық құралдармен жұмыс істеуі және оларды оқыту процесіне интеграциялау әдістері бойынша жүйелі түрде біліктілігін арттыруға арналған курстарды ұйымдастыру қажет.

– Ортақ цифрлық орта құру: барлық қолданыстағы цифрлық құралдарды біріктіретін ортақ цифрлық платформаны дайындау. Ол пайдалануда тиімділікті арттырып, білім беру процесіндегі барлық қатысушылардың арасындағы өзара әрекеттесуін оңтайландырады.

– Жаңа технологияларды қолданудың этикалық нормаларын әзірлеу: генеративті жасанды интеллект секілді технологияны қолданудың қауіпсіз және жауапкершілікпен қолданудың нақты этикалық қағидаларын әзірлеу қажет.

Қаржыландыру көзі

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылған (BR21882302 Цифрлық трансформация жағдайындағы қазақстандық қоғам: перспективалар мен тәуекелдер). Мақалада айтып кеткеніміздей, зерттеу ЖОО цифрландыруды кешенді талдауға бағытталған. Мақаланың форматы мен мәтінге қойылатын шектеу талаптарына байланысты басқада зерттеу мәліметтерін талдау мүмкін болмады. Оны басқа академиялық ғылыми дискурсты ұсынатын алаңдарда жариялаймыз және жоба барысында дайындалып жатқан монографияда ұсынылатын болады.

Авторлардың қосқан үлесі

Мақала авторлары, соның ішінде **Досанова Г.М** – фокус топ нәтижелеріне сапалық талдау жасап, жариялау үшін мәтіннің соңғы нұсқасын бекітті, **Мұсабаева А.Б.** – зерттеу әдіснамасы мен әдістері туралы тоқталып, ПОҚ арасында жүргізілген сауалнама нәтижелерін талдап, жарияланым мәтінімен жұмыс істеп, тұжырымдарды әзірледі, **Акпанов А.А** – әдебиеттерді іріктеді және талдады, **Сакенова С.С.** – алғашқы мәліметтерді жинау және әдебиеттерге шолу жасады.

Әдебиеттер тізімі

1. Alois Paulin Digitalisation VS. Informatization: different approaches to governance transformation// Central and Eastern European eDem and eGov Days 2018. 331:251-261. DOI: 10.24989/ocg.v331.21
2. Livari, N., Sharma, S., and Ventä-Olkkonen, L. (2020). Digital transformation of everyday life–how COVID-19 pandemic transformed the basic education of the young generation and why information management research should care? Int. J. Inf. Manag. 55:102183. doi: 10.1016/j.ijinfomgt.2020.102183
3. Skril, I., Vasylyshyna, N., Skyrda, T., Moroz, O., Voropayeva, T. (2021). The role of education informatization in improving the efficiency of the educational process. Revista online de Política e Gestão Educacional, Araraquara, 25(3), 2506-2518.
4. Rampelt, F.; Orr, D.; Knoth, A. Bologna Digital 2020: White Paper on Digitalisation in the European Higher Education Area; Hochschulforum Digitalisierung: Berlin, Germany, 2019. URL: https://www.researchgate.net/profile/Florian-Rampelt/publication/333520288_Bologna_Digital_2020_-_White_Paper_on_Digitalisation_in_the_European_Higher_Education_Area/links/5cf178bd299bf1fb184e72fa/Bologna-Digital-2020-White-Paper-on-Digitalisation-in-the-European-Higher-Education-Area.pdf

5. Digital Education Action Plan (2021-2027). URL: <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/action-plan>
6. Higher Education_European strategy for universities_communication.pdf . URL: https://wikis.ec.europa.eu/display/EAC/Higher+Education+Documents?preview=/48761849/80970378/Higher%20Education_European%20strategy%20for%20universities_communication.pdf
7. Thoring, A., Rudolph, D. and Vogl, R. (2017) Digitalization of Higher Education from a Student's Point of View, eunis.org. Available at: https://www.eunis.org/download/2017/EUNIS_2017_paper_47.pdf
8. Brown-Martin, G., & Tavakolian, N. (2014). Learning {re}imagined: How the connected society is transforming learning. London, UK, New York, NY, USA: Bloomsbury Academic, an imprint of Bloomsbury Publishing Plc.
9. Dahlstrom, E. (2015). ECAR Study of Undergraduate Students and Information Technology, 2015. Retrieved from <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ss15/ers1510ss.pdf>
10. Brooks, C. (2015). ECAR Study of Faculty and Information Technology: Research Report. Louisville, CO. Retrieved from ECAR website: <https://library.educause.edu/~media/files/library/2015/8/ers1510r.pdf>
11. Briz-Ponce, L., & Juanes-Méndez, J. A. (2015). Mobile Devices and Apps, Characteristics and Current Potential on Learning. Journal of Information Technology Research (JITR), 8(4), 26–37.
12. Alshareef, Hazzaa N; Hamid, Junainah Abd; Alsoud, Anas Ratib; Abdeljaber, Omar; MGM, Johar; и другие. Kuram ve Uygulamada Egitim Bilimleri; Istanbul Том 21, Изд. 4, (Dec 2021): 17-30. DOI:10.12738/jestp.2021.4.002
13. Гилева К.В. Ролевая структура профессиональной деятельности педагога высшей школы в условиях цифровизации образовательной среды // Образование и саморазвитие. – 2023. - Том 18. - № 1. – С. 117 doi: 10.26907/esd.18.1.08
14. Pina Stranger A., Varas G., Mobuchon G. Managing Inter-University Digital Collaboration from a Bottom-Up Approach: Lessons from Organizational, Pedagogical, and Technological Dimensions. // Sustainability. – 2023. - 15, 13470. <https://doi.org/10.3390/su151813470>
15. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистикасы бюросының сайтындағы 2023 жылдың мәліметтері.

Г.М. Досанова, А.Б. Мусабаева, А.А. Акпанов, С.М. Сакенова, О.Т. Ордабаев
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Отношение профессорского-преподавательского состава к качеству цифровизации образовательных и административно-управленческих процессов в вузах РК

Аннотация. В статье анализируется восприятие и отношение профессорско-преподавательского состава (ППС) к цифровизации образовательных и административно-управленческих процессов в вузах Казахстана. Исследование охватило ключевые тренды цифровизации, включая качество инфраструктуры, отношение ППС к цифровым технологиям и соответствие программного обеспечения образовательным требованиям. Результаты показывают, что большинство преподавателей оценивают уровень цифровизации как средний.

При этом отношение ППС к цифровизации неоднозначно. Качество беспроводного интернета и доступность компьютеров вызывают неудовлетворенность. Выявлена проблема несоответствия программного обеспечения образовательному процессу. Это, в свою очередь, приводит к тому, что ППС в полной мере не имеет возможности эффективно использовать современные цифровые инструменты. Теоретическая значимость исследования способствует более детальному изучению влияния процесса цифровизации на систему образования, особенно изменения в отношениях между преподавателями и обучающимися, а также влияния цифровых инструментов на качество образования. Практическая значимость исследования заключается в том, что сформулированы конкретные рекомендации по совершенствованию процесса цифровизации. Данные рекомендации включают улучшение материально-технической базы высших учебных заведений, повышение уровня цифровых компетенций ППС и эффективное использование в вузе цифровых инструментов в процессе обучения и управления. Результаты исследования позволили определить организационные и инфраструктурные меры, необходимые для полной реализации потенциала цифровых технологий в системе высшего образования.

Ключевые слова: цифровизация в высшем образовании, отношение профессорско-преподавательского состава к качеству цифровизации, цифровизация административного управления в системе высшего образования.

G.M. Dossanova, A.B. Mussabayeva, A.A. Akpanov, S.M. Sakenova, O.T. Ordabayev
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Attitude of teaching staff to the quality of digitalisation of educational and administrative processes in HEIs of RK

Abstract. The article analyzes the perception and attitude of the teaching staff to the digitalization of educational and administrative processes in higher educational institutions in Kazakhstan. The study covered key trends in digitalization, including the quality of infrastructure, the attitude of teaching staff to digital technologies, and software compliance with educational requirements. The results show that most teachers rate the level of digitalization as average. At the same time, the attitude of the teaching staff towards digitalization is ambiguous. The quality of wireless Internet and the availability of computers cause dissatisfaction. The problem of software inconsistency with the educational process has been identified, which hinders the effective use of digital tools. The theoretical significance of the study is to study the impact of digitalization on the education system, including changes in the relationship between teachers and students, as well as the impact of digital tools on the quality of education. The practical significance lies in the formulation of recommendations for improving the digitalization process, including improving the material and technical base, increasing the digital competencies of teaching staff and the effective use of digital tools.

Key words: digitalization in higher education, the attitude of the teaching staff to the quality of digitalization, digitalization of administrative management in the higher education system

References

1. Alois Paulin Digitalisation VS. Informatization: different approaches to governance transformation// Central and Eastern European eDem and eGov Days 2018. 331:251-261. DOI: 10.24989/ocg.v331.21
2. Livari, N., Sharma, S., and Ventä-Olkkonen, L. (2020). Digital transformation of everyday life–how COVID-19 pandemic transformed the basic education of the young generation and why information management research should care? Int. J. Inf. Manag. 55:102183. doi: 10.1016/j.ijinfomgt.2020.102183
3. Skril, I., Vasylyshyna, N., Skyrda, T., Moroz, O., Voropayeva, T. (2021). The role of education informatization in improving the efficiency of the educational process. Revista online de Política e Gestão Educacional, Araraquara, 25(3), 2506-2518
4. Rampelt, F.; Orr, D.; Knoth, A. Bologna Digital 2020: White Paper on Digitalisation in the European Higher Education Area; Hochschulforum Digitalisierung: Berlin, Germany, 2019. URL: https://www.researchgate.net/profile/Florian-Rampelt/publication/333520288_Bologna_Digital_2020_-_White_Paper_on_Digitalisation_in_the_European_Higher_Education_Area/links/5cf178bd299bf1fb184e72fa/Bologna-Digital-2020-White-Paper-on-Digitalisation-in-the-European-Higher-Education-Area.pdf
5. Digital Education Action Plan (2021-2027). URL: <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/action-plan>
6. Higher Education European strategy for universities communication.pdf . URL: https://wikis.ec.europa.eu/display/EAC/Higher+Education+Documents?preview=/48761849/80970378/Higher%20Education+European%20strategy%20for%20universities_communication.pdf
7. Thoring, A., Rudolph, D. and Vogl, R. (2017) Digitalization of Higher Education from a Student's Point of View, eunis.org. Available at: https://www.eunis.org/download/2017/EUNIS_2017_paper_47.pdf
8. Brown-Martin, G., & Tavakolian, N. (2014). Learning {re}imagined: How the connected society is transforming learning. London, UK, New York, NY, USA: Bloomsbury Academic, an imprint of Bloomsbury Publishing Plc. [in English]
9. Dahlstrom, E. (2015). ECAR Study of Undergraduate Students and Information Technology, 2015. Retrieved from <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ss15/ers1510ss.pdf>
10. Brooks, C. (2015). ECAR Study of Faculty and Information Technology: Research Report. Louisville, CO. Retrieved from ECAR website: <https://library.educause.edu/~media/files/library/2015/8/ers1510r.pdf>
11. Briz-Ponce, L., & Juanes-Méndez, J. A. (2015). Mobile Devices and Apps, Characteristics and Current Potential on Learning. Journal of Information Technology Research (JITR), 8(4), 26–37
12. Alshareef, Hazzaa N; Hamid, Junainah Abd; Alsoud, Anas Ratib; Abdeljaber, Omar; MGM, Johar; и другие. Kuram ve Uygulamada Egitim Bilimleri; Istanbul Том 21, Изд. 4, (Dec 2021): 17-30. DOI:10.12738/jestp.2021.4.002
13. Galieva K.V. Rolevaya struktura profissionalnoi deyatelnosti pedagoga vyschei shkoly v usloviyax cifrovizatsii obrazovatelnoi sredy // Obrazovanie I samorazvitie. – 2023. - Том 18. - № 1. – С. 117 doi: 10.26907/esd.18.1.08 [in Russian]
14. Pina Stranger A., Varas G., Mobuchon G. Managing Inter-University Digital Collaboration from a Bottom-Up Approach: Lessons from Organizational, Pedagogical, and Technological Dimensions. // Sustainability. – 2023. - 15, 13470. <https://doi.org/10.3390/su151813470>
15. Kazakstan Respublikasy Strategiyalyk josparlay jane reformalar agenttigi, Yltyk statistika burosynyn saityndagy 2023 jyldyn malimetteri [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет

Гүлім Меңдіғалиевна Досанова – әлеуметтану PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, А. Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан

Айнұр Бергеновна Мұсабаева – хат-хабар үшін автор, әлеуметтану магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, А. Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан

Алтынбек Алибекович Акпанов – «8D03101-Әлеуметтану» білім беру бағдарламасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, А. Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан

Салия Мұратқызы Сакенова – «8D03101-Әлеуметтану» білім беру бағдарламасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, А. Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан

Олжас Темірбекович Ордабаев – «8D03101-Әлеуметтану» білім беру бағдарламасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, А. Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан

Сведения об авторах

Гулим Мендигалиевна Досанова – PhD, старший преподаватель кафедры социологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. А. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

Айнур Бергеновна Мусабаева – автор для корреспонденции, магистр социальных наук, старший преподаватель кафедры социологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. А. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

Алтынбек Алибекович Акпанов – докторант образовательной программы «8D03101-Социология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. А. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

Салия Муратовна Сакенова – докторант образовательной программы «8D03101-Социология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. А. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

Олжас Темірбекович Ордабаев – докторант образовательной программы «8D03101-Социология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. А. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

Information about authors

Gulim Mendigalyevna Dossanova – PhD, senior lecturer, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, 010000, Astana, Kazakhstan

Ainur Bergenovna Mussabayeva – Master of Social Sciences, senior lecturer, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Astana, Kazakhstan.

Altynbek Alibekovich Akpanov – doctoral student, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Astana, Kazakhstan.

Salia Muratovna Sakenova – doctoral student, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Astana, Kazakhstan.

Olzhas Temirbekovich Ordabayev – doctoral student, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 04.51.54
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-59-74>

The peculiarities of the impact of disinformation on modern kazakh society

A.S. Beimisheva*¹, I.V. Mednikova², A.S. Zhussupova³

¹Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

²Youth Informational Service of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

³Eurasian Center for People Management, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: *Aigulb777@gmail.com)

Abstract. In today's world, the flow of information is becoming increasingly intense, making the issue of misinformation dissemination particularly pressing. Fake news, manipulative narratives, and propaganda have a significant impact on public opinion, especially in the digital environment. Consequently, critical thinking and media literacy have become among the most essential competencies for every citizen.

The purpose of this study is to analyze the level of media literacy among Kazakhstan's population, identify key factors influencing information perception, and determine the groups most vulnerable to misinformation. The paper explores the mechanisms of misinformation dissemination, its impact on different segments of society, and possible strategies for counteracting it.

The research methodology includes both quantitative and qualitative analyses. A nationwide survey of 1,000 respondents, along with expert interviews with media, communication, and education specialists, was conducted. The findings indicate that a significant portion of the population lacks a critical approach to assessing information from various sources, including social media. Young people and rural residents with limited educational and analytical resources are particularly susceptible to misinformation.

The study highlights the necessity of a comprehensive approach to media literacy development, which should encompass educational initiatives, increased transparency in information dissemination, and improvements in the quality of national media.

The practical significance of this study lies in the development of targeted measures aimed at fostering a critical attitude toward information, increasing trust in reliable sources, and creating a resilient media environment capable of withstanding manipulative information influences.

Keywords: media literacy, misinformation, critical thinking, fact-checking, information security, social media, Kazakhstan

Introduction

The realities of today include a complex online information environment that has only conditional boundaries and, for the most part, constitutes a unified global information space where fake news, disinformation, and propaganda are actively disseminated. Tensions are increasing both internally – within countries – where media outlets provoke divisions, and internationally – between nations (*Russkaya sluzhba "Golosa Ameriki", 2022*).

It is important to note a key distinction: unlike propaganda, disinformation does not aim to "instill" something or create belief in a particular narrative. On the contrary, its goal is often to disrupt a person's frame of reference, pushing them into a state of cognitive dissonance, where they transition into a mindset of distrust towards everything, ultimately believing that there is no such thing as truth (*Tiahnyriadno, L. (2022) and Pocheptsov, G. (2018)*).

Cybersecurity and information technologies are increasingly served as new tools for achieving objectives, both by global and local actors, while the media space has become an arena for the struggle for dominance. Therefore, in today's reality, the presence of a national information ecosystem and the education of citizens in critical thinking are of paramount importance.

In modern Kazakh society, the issue of propaganda and disinformation is often discussed in the context of the prevalence of Russian propaganda, particularly through television, which undermines Kazakhstan's information security (*Airan, 2023*). It is emphasized that Russian television, being more industrialized, far surpasses Kazakhstan's television industry due to its resources, higher-quality content, and superior visual presentation. Furthermore, Russian-language content is readily accessible to virtually the entire population of Kazakhstan.

Despite the rapid development of the internet segment, it is worth noting that television remains the most trusted source of information in Kazakhstan. The preference for television is also influenced by several other factors, including long-established habits of consuming information and economic considerations – television is a free source of information, unlike the internet, which requires payment. Additionally, television serves as one of the most accessible entertainment resources for the majority of the population living in rural regions and villages.

In addition to Russian propaganda and disinformation, attention must also be given to domestic state propaganda, which accompanies all government programs, elections, and the activities of senior officials. The government occasionally conducts test "insider" leaks on political topics to gauge public opinion. However, it generally exhibits a lack of transparency in providing timely clarifications and openly sharing information, creating a favorable environment for rumors and fake news.

The general informational noise, including the growing influence of social media and bloggers on audiences, both local and foreign – must also be considered. According to research, the majority of Kazakhstan's citizens are inclined not to fact-check the information they receive.

In this context, the authors of the study hypothesized that Kazakhstan's citizens are highly susceptible to the influence of disinformation, with youth and residents of territories bordering Russia being at the greatest risk.

This article aims to address several research questions, including: What is the impact of disinformation on modern Kazakh society? How does it affect various categories of the

population? What are the most effective methods of its dissemination? What are the optimal ways to enhance information literacy among citizens in Kazakhstan?

The methodological foundation of this article is the sociological study "The Impact of Disinformation on Kazakh Society," conducted by the Youth Information Service of Kazakhstan (YISK) in 2022 (Baigutanova et al., 2021).

The study employed both quantitative (population survey) and qualitative (expert interviews) methods of data collection. The mass survey involved 1,000 respondents aged 14 and older from 16 regional centers and 32 villages across Kazakhstan, conducted in Kazakh and Russian. The sample included 47% men and 53% women, with 66% residing in urban areas and 34% in rural areas. Expert interviews were conducted with six specialists in each of the following professional categories: journalists, media specialists, educators, and civil servants. The research was carried out between July and August 2022.

The novelty of this work lies in its analysis of narratives within Kazakhstan's information space related to the spread of disinformation. New results include an examination of how information from media and social networks is perceived in Kazakhstan, based on the sociological study. In particular, the research revealed that citizens of Kazakhstan tend to exhibit an uncritical approach to the information they consume. Another significant finding highlighted in the study is the argument regarding the specific influence of social media on the country's youth, given their low level of awareness about the threats present in the information space.

Literature review

Issues related to disinformation in the scientific literature of Kazakhstan largely began to emerge during the coronavirus pandemic, starting in 2020. In particular, the majority of articles on disinformation in Kazakhstan focus on how COVID-19-related fake news affected the behavioral strategies of citizens. This topic has been explored by Baigutanova et al. (2021), Abubakrieva, A.A., et al. (2020), Negai et al. (2020), and Aitysheva & Kabzhaparova (2023).

Researchers have noted that disinformation, often fueled by rumors, stigma, and conspiracy theories, can have a significant negative impact on both individuals and society as a whole, especially if it is trusted more than fact-based recommendations. In this context, healthcare-related information, particularly disinformation surrounding COVID-19, requires special attention and proactive suppression. As a recommendation, researchers have suggested involving local communities and relevant government agencies in identifying and debunking such disinformation.

The second most prevalent theme related to disinformation in Kazakhstan is the study of its manifestations within the country's information space. This suggests that Kazakhstan is still in the process of conceptualizing the phenomenon of disinformation, its nature, and its manifestations. Among these are publications by Ashenova, S.V. (2022), who emphasizes the necessity of fact-checking websites as new elements of the media landscape in the context of changes in the online information space; Aubakirova & Algalieva (2021), who examine the impact of fact-checking on public consciousness; Nurtazina, M. (2021), who explores the phenomenon

of media fakes and methods for analyzing them; and Sultangaliyeva, G., et al. (2024), who analyze the spread of disinformation and inaccurate information on various social platforms.

The third group consists of articles that can be conditionally labeled as "precautionary." These articles also aim to conceptualize the nature of disinformation. However, the authors of these works go further by proposing strategies for how the state and/or society should respond to the challenges posed by the spread of disinformation. One group of authors advocates for strengthening the country's information security, as seen in the works of Arenova et al. (2017), Saurbayev (2018), and Aksakalova (2020), who also emphasizes that state information security should not be confused with the information security of the elite. Meanwhile, another group argues for enhancing public information literacy and promoting media literacy, as suggested by Alimbaeva, Smatova, & Mazhibaev (2020), and Chernova et al., (2021).

The research on disinformation in Kazakhstan, such as the study "Media Consumption and Disinformation in Central Asia: Quantitative and Qualitative Assessment in the Geopolitical Context" conducted by Internews Europe (2023), is of particular interest in the context of this work. One of the key findings of this study is that the strong presence of Kremlin-sponsored media in Kazakhstan significantly influences a large portion of the population. Specifically, the research revealed the following: less-educated respondents in Central Asia are more likely to rely on national television channels as their primary source of domestic news compared to more educated respondents. Additionally, older and rural citizens are more inclined to prefer television as a source of news information.

Regarding the discussion in media and socio-political platforms, the following narratives are present:

1. Lack of independent tools to counter disinformation and propaganda. Citizens of Kazakhstan and other Central Asian countries are left defenseless against the unprecedented amount of false information, half-truths, manipulations, and fake news from both local and foreign sources, including pro-war propaganda. Even experienced journalists trained in fact-checking tools find it challenging to immediately distinguish between facts and manipulations. This issue is highlighted by regional analysts and public figures who participated in academic events organized by the Central Asian Bureau for Analytical Reporting (*Abisheva, S. (2022) and Cabar.Asia (2022)*).

2. The domestic information Space is Characterized by a Large Number of External Information Intrusions. These intrusions are driven by factors such as hybrid wars between states and the lack or concealment of official information on certain topics within the country. This point is specifically noted by analysts from the research center A+Analytics.

3. Part of Kazakhstan's Society Falls Victim to Russian Propaganda. This is due to the strong presence of Russian media in Kazakhstan, especially informational and news television channels, which consistently display signs of propaganda and militarism. This category of citizens is highly categorical and unwilling to consider alternative perspectives. Researchers describe this phenomenon as the "deliberative distortion effect," where individuals believe that discussing politics with others is pointless, and the "third-person effect," where people are convinced that others, but not themselves, are influenced by the media. These positions lead to a complete absence of argument exchange. This phenomenon is explored by analysts such as D. Satpayev

(Satpayev, 2022) and Sh. Nurseitov, S. Beysembayev, D. Alzhanov in a publication edited by Yu. Korosteleva (Korosteleva, 2022).

Thus, a review of the literature demonstrates that the phenomenon of disinformation has only recently begun to be studied in Kazakhstan. Initially, its exploration was significantly influenced by the COVID-19 pandemic and the related disinformation, which had a serious negative impact on society. As a result, a substantial portion of scientific literature in Kazakhstan related to disinformation primarily focuses on understanding its nature, characteristics, and manifestations. There are very few academic or even journalistic works specifically dedicated to the impact of disinformation on Kazakh society. Most of these are isolated reports based on the findings of sociological research.

However, there is an increasing need to examine the impact of disinformation in greater detail, particularly in the context of socio-demographic groups. It is widely recognized that different categories of the population tend to prefer different media sources. From this perspective, it is important not only to assess the level of trust citizens place in mass media but also to understand their level of information literacy, their approach to consuming information critically, and whether they practice fact-checking in their daily lives.

The concept of “information literacy”, as defined here, encompasses the critical analysis of information and the competent use of media. This is discussed in the works of Jeong, S., Cho, H., & Hwang, Y. (2012), Rockman, I.F. (2004), and Wilson & Duncan (2009). These authors specifically note that in the increasingly complex information environment, individuals are exposed to an overwhelming volume of not only necessary but also unreliable and misleading information. At the same time, modern mass media employs increasingly sophisticated methods to compete for readers' attention.

Research results

Based on the research conducted, the key conclusion is that Kazakh society is currently significantly vulnerable to the threats of disinformation and propaganda. This is primarily due to the general lack of critical perception of information disseminated in the media and the absence of experience in fact-checking or verifying information among most of the population. Moreover, about 20% of the population is unfamiliar with the concept and, consequently, the nature of propaganda.

The study also shows that those most at risk of falling victim to fake news or any type of propaganda are primarily youth aged 14 to 18 and individuals with lower educational levels. These findings are supported by other similar studies conducted in Kazakhstan, such as the research by Internews Europe (2023).

Then it comes to political information about Kazakhstan, citizens primarily rely on domestic central and regional media (79% and 36%, respectively). At the same time, one in six citizens, or 18%, turns to Russian media for information about the political situation in their own country.

Nearly half of the population distrusts both domestic and foreign media regarding internal political matters, highlighting the existing problems with public trust. This trust forms the social fabric and is essentially the foundation for social stability. External disinformation has likely

contributed significantly to this issue, as its goal is often to disrupt an individual's framework of understanding, leading them to adopt a generalized distrust of everyone and the belief that there is no such thing as truth (*Tyagniyadno, 2022*).

However, it is worth noting the argument that if a society fosters social inclusion – where every citizen, regardless of their characteristics, feels that they have a voice and are valued – disinformation and propaganda become less effective.

According to Kazakh citizens, false information and propaganda have primarily addressed topics such as the war (or "special military operation") in Ukraine, vaccination related to the coronavirus pandemic, and the January events in Kazakhstan.

Participants in the study most frequently identified risks of propaganda in Kazakh and Russian mass media (44% and 41%, respectively), with significantly fewer seeing such risks in American and Chinese information sources (12% and 13%). However, regarding disinformation and manipulation of information, Kazakh citizens perceive Chinese media as the main culprit (46%). In this context, these perceptions are more about citizens' beliefs and assumptions rather than actual verified instances of propaganda or disinformation.

The top three countries whose media sources, according to respondents, are also perceived as heavily laden with disinformation include the United States (39%) and Ukraine (38%).

Regional differences in information perception are noteworthy. The survey revealed that nearly one-third of Kazakh citizens in the northern and central regions of the country rely on Russian media and their interpretations of events in Kazakhstan and the world. In contrast, the population of the capital tends to diversify its information sources to form its perspective on current events.

At present, there are no exact official statistics on what proportion of Kazakhstan's audience primarily watches Russian television. However, the research shows that nearly one in five Kazakh citizens trust information about the country's internal politics provided by Russian media, and one in three relies on Russian media when exploring issues related to Kazakhstan's foreign policy.

This means that at least one-fifth of the country's population views the situation in their country through the "lens" of Russian mass media, which are increasingly characterized by "conflict-driven" discourses regarding Kazakhstan. These figures are corroborated by other studies on the same topic. For instance, according to the Demoscope Express Public Opinion Monitoring Bureau (2022), nearly a quarter (23%) of surveyed Kazakh citizens consume Russian news.

At the same time, it is evident that significant disparities exist within Kazakh society regarding perceptions of Russia and the information provided by Russian media. Roughly equal proportions of citizens believe that Russian media are more likely than others to engage in disinformation and manipulation (42%) and those who oppose this viewpoint (36%).

In essence, Russian propaganda achieves its goal by dividing society into "us" and "them," based on acceptance or rejection of its imposed narratives. This is particularly concerning given that Kazakh citizens are generally inclined not to verify the information they receive – only 19% of Kazakhs, or one in five, consistently fact-check information obtained through mass media and social networks.

In terms of age, young people, unlike the older generation, tend to consult a broader range of sources, including media from different countries. This may be attributed to, firstly, a greater prevalence of foreign language skills among younger individuals and, secondly, more advanced internet usage skills. However, this behavior is limited to a relatively small group of youth, which does not yet indicate a broader trend.

In the context of education, the tendency to diversify information sources is more characteristic of Kazakh citizens with higher education, according to the study's findings.

The research confirmed the hypothesis that Kazakh citizens who rely on a single source of information are more susceptible to disinformation than those who consume information from multiple sources. For instance, among those least likely to believe the narratives promoted by Russian media about the activities of the Central Reference Laboratory (referred to in some media as the "biological laboratory"), there are more residents of Astana and, in terms of education, more highly educated citizens. Both groups tend to use multiple information sources. Conversely, among the older generation, who are less inclined to diversify their sources of information, more individuals view the establishment of the laboratory in Almaty negatively, likely influenced by the narratives presented by Russian media regarding its activities.

The primary challenge posed by the significant engagement of the Kazakh audience with Russian propaganda and disinformation is the growing polarization within Kazakh society. To address this, several measures are recommended:

1. Promoting and Teaching Media Literacy: efforts should focus on educating citizens, with particular emphasis on the older generation and youth aged 14 to 18. These groups are identified as the most vulnerable to the effects of disinformation.

2. Enhancing the Competitiveness of Kazakh Media: It is crucial to improve the capacity of Kazakh media to provide comprehensive and accurate coverage of key issues in all spheres of society. This would help reduce the reliance on foreign media sources.

3. Ensuring Trust in Domestic Media: for Kazakh media to gain public trust, government institutions must ensure the accessibility and timeliness of information on critical issues. Transparent and responsive communication from state entities is essential.

These measures are not unique and have been widely implemented in developed countries that have long recognized the significant threats posed by disinformation in the modern world.

Disinformation and the Role of Social Media for Youth in Kazakhstan

As noted earlier, the study found that youth are among the most at-risk groups, primarily due to their limited awareness of concepts such as propaganda and their lower likelihood of recognizing the possibility of information distortion by mass media. These tendencies were particularly evident among young people under the age of 18. Focusing on other aspects of how Kazakhstani youth perceive information, the study identified the following characteristics, particularly concerning the significance of social media for young people in Kazakhstan:

1. Trust in Bloggers and Influencers. Compared to other age groups, youth are more likely to trust various bloggers and influencers. While only 8.3% of young people considered the opinions of bloggers, vloggers, and TikTok users authoritative, more than half actively used the information provided by them.

2. Shift Away from Television. Kazakhstani youth have largely moved away from television. Their main sources of political information are social media, blogs, and messaging apps (60.3%). Most of the youth rely on platforms such as WhatsApp, Instagram, YouTube, and TikTok. Fewer than half use Telegram, VKontakte, and Facebook.

3. Higher Trust in Internet Resources Among Rural Youth. The proportion of rural youth who fully trust information from Internet resources is twice as high as among urban youth leisure.

4. Social Media as Primary Leisure Activity. For the majority of Kazakhstani youth, spending time on social media (74.3%) is the main form of leisure (*The Impact of disinformation on the society of Kazakhstan, 2022*).

5. Participation Through Content Creation. Youth actively participate by creating content on social media. In light of the perception among young Kazakhs that their opportunities for political engagement are currently limited, their potential for civic participation has shifted to social media (*Bekbasova, 2022*). This suggests that social media serves not only as a platform for leisure and education but also as a space for civic self-expression and engagement.

The facts outlined above demonstrate that Kazakhstani youth must be a primary focus when developing strategies for improving information literacy, especially among rural youth. This is particularly critical in the context of disinformation and their growing reliance on social media for information and participation.

Conclusion

Among the main reasons why Kazakhstani citizens are vulnerable to disinformation, experts who participated in the study highlighted the infantile attitude of the audience toward consuming information. This includes an unwillingness to seek the truth independently, to examine situations from multiple perspectives, and to make informed decisions—essentially, an aversion to taking responsibility for their own lives. As a result, the audience looks to television for clarity and "ready-made solutions" to improve their lives. This tendency explains the effectiveness of propaganda. Experts describe this audience approach as operating in a "religious mode" ("I believe this, and it makes me feel better"), contrasting it with a scientific worldview.

The Importance of Information Literacy

Developing information literacy is therefore critical for Kazakhstan. As mentioned earlier, the phenomenon of disinformation only became a subject of widespread discussion in the country after the COVID-19 pandemic in 2020. In contrast, in the United States, Paul Zurkowski argued as early as 1974 for the adoption of a national educational program to ensure universal information literacy by 1984. Zurkowski emphasized that access to and dissemination of information are factors of economic advantage.

Globally, several frameworks have been developed to define media literacy as a discipline. Initially, 18 concepts of media literacy were proposed, later streamlined into five key concepts. The Center for Media Literacy (USA) has since created a comprehensive model known as Questions/TIPS, which broadly emphasizes the skills of critical thinking, comprehension, and

interpretation of information. This framework underscores that media and information literacy is an essential prerequisite for societal development in an increasingly complex information environment.

The Concept of an "Information-Rich Individual"

Researchers have introduced the term "information-rich individual", referring to someone capable of effectively utilizing diverse types of information and committed to lifelong learning and self-improvement. Bridging the gap between the skills and knowledge acquired in school and those required in contemporary society and the workplace is identified as one of the most critical skills of the 21st century.

To address this need, the "Partnership for 21st Century Skills" program was developed in the United States. Established in 2001 with the support of the U.S. government and leading private-sector organizations (e.g., Apple, Cisco Systems, Dell, Microsoft, and the National Education Association), the program centers on 21st-century skills in education. It is based on the idea that expanding the pool of "information-rich individuals" – people who are deliberately and thoughtfully engaged and capable of sustaining lifelong media literacy education – requires strategic integration of media literacy training into classroom curricula (*Partnership for 21st Century Skills, 2003*).

In Kazakhstan, there is also a growing understanding of the importance of developing media literacy. Efforts are underway to institutionalize the discipline within the education system, with teacher and trainer training programs being implemented. For instance, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan included media literacy as an elective subject for eighth-grade students in the "Global Competencies" course starting in the 2021-2022 academic year. Educational resources on media literacy for university instructors have been developed, adapted to the local context, and provided in the state language.

The first media literacy textbook in Kazakhstan for high school students (grades 9–11/12), developed as part of an Internews project by the MediaNet International Journalism Center with the support of USAID, has been approved by the state expert commission and recommended for use in educational institutions. Additionally, two "media literacy hubs" have been established in the country, media literacy festivals are held, and the annual MediaCAMP Eduthon innovation training seminar takes place.

At the same time, discussions within the national context have shifted toward the government's restrictive policies in the information sphere. These policies, justified by existing challenges, aim to create a maximally "sterile" information environment and introduce censorship. Experts emphasize that Kazakhstan currently ranks 134th out of 180 countries in the World Press Freedom Index, placing it in the category of countries where press freedom is deemed difficult.

Thus, they highlight the importance of framing recommendations related to disinformation from a perspective of human rights and freedom of expression. Efforts to combat propaganda should not equate to silencing media outlets that offer alternative viewpoints.

Indeed, governments often use the perceived danger of propaganda as a common argument to limit or ban inconvenient or hostile information, including foreign content. It also serves as a pretext for broader interference in media activities, such as licensing and cross-border broadcasting. (OSCE Representative on Freedom of the Media, 2015).

At the same time, openly acknowledging the existing problem, rather than suppressing it, provides a foundation for advocating the broader implementation of media literacy education. As previously mentioned, such education is currently being introduced in secondary schools in Kazakhstan. However, it must be expanded to include the adult population of the country, offered in the Kazakh language in accessible formats, and take on a more widespread, mass character. This effort should be popularized with the involvement of opinion leaders and influencers. Moreover, this approach – openly recognizing the issue – can stimulate the activation of civil society in Kazakhstan. It can encourage society as a whole to participate in collective efforts to counter disinformation, strengthen societal responses, and develop skills for openly debunking false information.

Authors' contribution:

A.S. Beimisheva – development of concept, creation of the idea of publication; approval of the final version; formulation or development of key goals and objectives.

I.V. Mednikova – taking responsibility for all aspects of the work, the integrity of all parts of the article and its final version; preparation and editing of the text; drafting of the manuscript and its critical revision with the introduction of valuable

A.S. Zhussupova – development of methodology; development and design of methods, data collection, analysis, and interpretation of the obtained data

References

1. Airan [@airan_media]. (2023). Российская пропаганда в Казахстане. YouTube или телевизор? Кому принадлежит AIRAN? [Видео]. *YouTube*. https://www.youtube.com/watch?v=w4_INqW-vkYX
2. Cabar. Asia. (2022). Низкий уровень медиаграмотности населения стран Центральной Азии. <https://cabar.asia/ru/nizkijuroven-mediagramotnosti-naseleniya-stran-tsentralnoj-azX>
3. Demoscope. (2022). Опрос: Значительная часть казахстанцев подвержена влиянию российской пропаганды. *Demos.kz*. <https://demos.kz/opros-znachitelnaja-chast-kazahstancev-podverzhena-vlijaniyu-rossijskoj-propagandy/X>
4. Internews Europe. (2023). Медиапотребление и дезинформация в Центральной Азии: Количественная и качественная оценка в контексте геополитики. <https://encouncil.org/wp-content/uploads/2023/05/2023-03-ENC-Report-RUS-V5.pdfX>
5. Абишева С. (2022). Уязвимость стран Центральной Азии к пропаганде войны и ненависти. *Cabar.asia*. <https://cabar.asia/ru/uyazvimoststran-tsentralnoj-azii-k-propagande-vojny-i-nenavistiX>
6. Абубакриева А., Алтынбек Д., Абубакиров Ш., Дакенова А., Абу Ж.А., Азимбай Н.М., Абдраманова Г., Шамшидинова М. Вызовы современности: антипрививочные движения // *Актуальные проблемы теоретической и клинической медицины*. – 2020. №1 (27). С. 48–52.
7. Айтышева, А., Кабжапарова, Ш. (2023). Влияние распространения COVID-19 инфодемии в социальных сетях на общественное здоровье// *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Педагогика. Психология. Социология*. 142(1). С. 325–337. <https://bulpedps.enu.kz/index.php/main/article/view/331X>
8. Аксакалова М. (2020). Политическая социализация личности в казахстанском информационном пространстве// *Социологические и политические науки*. 69(1). С.15–19. <https://doi.org/10.51889/2020-1.1728-8940.02X>

9. Алимбаева, С.К., Сматова, К.Б., Мажибаев, А.К. (2020). Изучение процессов развития медиапедагогтики в общеобразовательных школах Казахстана // *Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: Педагогические науки*. (71). С. 14-25. <https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5496.02X>
10. Аренова, Л.К., Ганчевски, Б. Г., Султанбекова, Г. Б. (2017). Противодействие экстремистским формам психологического давления в молодежной среде современного Казахстана // *КарГУ Хабаршысы. Серия: Право*. (2). 113.
11. Аубакирова, М., Алгалиева, Г. (2021). Влияние дезинформации на сознание человека. *Актуальные проблемы авиации и космонавтики*. <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-dezinformatsii-na-soznanie-chelovekaX>
12. Ашенова, С. (2022). Противодействие дезинформации в интернете на примере сайта STOPFAKE.KZ // *Концепции медиа и массмедиа в социогуманитарных науках и вызовы современности: Материалы Всероссийской научно-практической конференции*. https://journ.vlsu.ru/fileadmin/docs/Documents/Publikacii/Sbornik_konferencii_ijun_22_ZHRSO-1.pdfX
13. Байгутанова, Г., Жакетаева, Н., Калишев, М. (2021). Оценка приверженности населения Казахстана иммунопрофилактике COVID-19. <http://repoz.kgmu.kz/handle/123456789/581X>
14. Бекбасова, А. (2022). Казахстанская молодежь не видит перспектив участвовать в политике. *Forbes.kz*. https://forbes.kz/articles/kazahstanskaya_molodej_ne_vidit_perspektiv_uchastvovat_v_politikeX
15. Влияние дезинформации на общество Казахстана. (2022). Public Foundation "Youth Information Service of Kazakhstan". <https://archive.misk.org.kz/ru/researches/22030af0-464b-4476-8557-64aa65effbe2/X>
16. Коростелева, Ю. (2022). «Наши граждане даже не осознают, что они жертвы пропаганды». *Аналитический интернет-журнал Власть*. <https://vlast.kz/politika/52046-nasi-grazdane-daze-ne-osoznaut-cto-oni-zertvy-propagandy.htmlX>
17. Национальный отчет «Молодежь Казахстана». (2023). Астана. <https://eljastary.kz/upload/iblock/f70/ggw1849fh0fs4pa3dg9sp3u851ftwbzl.pdf?ysclid=lwd8ntdkeq699043073X>
18. Негай, Н., Распопова, Н., Алтынбеков, К., Джантаева, М., & Огачева, Н. (2020). Тревожно-депрессивные расстройства адаптации в условиях эпидемии COVID-19. №: (3-4) 213-214, 46-52.
19. Нуртазина, М.Б. (2021). Аспекты рассмотрения медиафейков: Принципы и методы их возможного анализа // *Филологическая наука в образовательном пространстве современного Казахстана*. С. 110-120.
20. ОБСЕ. (2015). Пропаганда и свобода массовой информации. *Бюро Представителя ОБСЕ по вопросам свободы СМИ*. <https://www.osce.org/files/f/documents/d/6/219726.pdfX>
21. Почепцов, Г. (2018). Как бороться с фейками: новые подходы. *MS.Detector.Media*. <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/21655/2018-08-19-kak-borotsya-s-feykamy-novyepodkhody/X>
22. Русская служба «Голоса Америки». (2022). Всемирный индекс свободы прессы за 2022 год. *Голос Америки*. <https://www.golosameriki.com/a/rsf-press-freedom-press/6554191.htmlX>
23. Сатпаев, Д. (2022). Пропаганда – это крючок: Досым Сатпаев о влиянии российских СМИ. *Azattyq Rýhy*. <https://rus.azattyq-ruhy.kz/society/40889-propaganda-eto-kriuchok-dosym-satpaev-ovliianii-rossiiskikh-smiX>
24. Саурбаев, Р.Ж. (2018). Использование социальных сетей в интересах информационно-психологического воздействия на целевые аудитории в ходе вооруженного конфликта. *BAGDAR ORIENTIR*, (1), 37-42.

25. Султангалиева, Г., Толеген, Б., Ложникова, О., Буенбаева, З., & Тулепбердинова, Г. (2024). Распространение фейковой и некорректной информации в социальных сетях. *Журналистика*, 72(2). С. 25-35. <https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v72.i2.3X>

26. Тягнирядно Л. (2022). Дезинформация, пропаганда и все, что между ними: как распознать и защититься. *Rubryka*. <https://rubryka.com/ru/article/ksenia-iliuk/X>

27. Чернова, А., Чан, Н., Картбай, П., & Мусазанова, Н. (2021). Финансовая грамотность в пик цифрового мошенничества// *Материалы Национальной научно-практической конференции с международным участием в рамках Международного научного форума «Каспий 2021: пути устойчивого развития»* (с. 536-540). Астраханский государственный университет.

А.С.Беймишева^{*1}, И.В.Медникова², А.С.Жусупова³

¹*Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан*

²*Қазақстан Жастар Ақпараттық Қызметі, Алматы, Қазақстан*

³*Eurasian center for People Management, Алматы, Қазақстан*

Жалған ақпараттың қазіргі Қазақстан қоғамына әсер ету ерекшеліктері

Андатпа. Қазіргі әлемде ақпараттық ағындар барған сайын қарқын ала түсуде, ал жалған ақпараттың таралу мәселесі ерекше өзектілікке ие болуда. Фейк жаңалықтар, манипулятивті нарративтер мен үгіт-насихат қоғамдық пікірге әсіресе цифрлық орта жағдайында, айтарлықтай әсер етеді. Осындай жағдайда сыни ойлау мен медиасауаттылық әрбір азамат үшін маңызды дағдыларға айналууда.

Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстан халқының медиасауаттылық деңгейін талдау, ақпаратты қабылдауға әсер ететін негізгі факторларды анықтау және жалған ақпаратқа ең осал топтарды айқындау. Жұмыста жалған мәліметтердің таралу механизмдері, олардың қоғамның әртүрлі топтарына әсері және оған қарсы іс-қимыл стратегиялары қарастырылады.

Зерттеу әдістемесі сандық және сапалық талдауды қамтиды: ел ауқымында 1000 респонденттен сауалнама жүргізілді, сондай-ақ медиа, коммуникация және білім беру саласындағы сарапшылармен сұхбаттар алынды. Нәтижелер көрсеткендей, халықтың едәуір бөлігі әртүрлі ақпарат көздерінен, оның ішінде әлеуметтік желілерден алынған мәліметтерге сыни тұрғыдан қарамайды. Әсіресе, жастар мен ауыл тұрғындары жалған ақпаратқа көбірек бейім келеді, өйткені олардың білім беру және аналитикалық ресурстарға қолжетімділігі шектеулі. Зерттеудің қорытындылары медиасауаттылықты дамытудың кешенді тәсілін енгізу қажеттілігін атап көрсетеді. Бұл тәсіл білім беру бастамаларын, ақпарат берудің ашықтығын арттыруды және ұлттық БАҚ-тың сапасын жақсартуды қамтуы тиіс. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – азаматтардың ақпаратқа сыни көзқарасын қалыптастыруға, сенімді ақпарат көздеріне деген сенімді арттыруға және манипулятивті ақпараттық ықпалдарға қарсы тұра алатын тұрақты медиақұрылымды дамытуға бағытталған нақты шараларды әзірлеуде.

Түйін сөздер: медиасауаттылық, жалған ақпарат, сыни ойлау, фактчекинг, ақпараттық қауіпсіздік, әлеуметтік желілер, Қазақстан.

А.С.Беймишева^{*1}, И.В.Медникова², А.С.Жусупова³

¹Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

²Молодежная информационная служба Казахстана, Алматы, Казахстан

³Eurasian center for People Management, Алматы, Казахстан

Особенности воздействия дезинформации на современное казахстанское общество

Аннотация. В современном мире информационные потоки становятся все более интенсивными, а проблема распространения дезинформации приобретает особую актуальность. Фейковые новости, манипулятивные нарративы и пропаганда оказывают значительное влияние на общественное мнение, особенно в условиях цифровой среды. В таких условиях критическое мышление и медиаграмотность становятся важнейшими компетенциями для каждого гражданина.

Цель данного исследования – проанализировать уровень медиаграмотности населения Казахстана, выявить ключевые факторы, влияющие на восприятие информации, а также определить группы, наиболее подверженные дезинформации. В работе рассматриваются механизмы распространения недостоверных сведений, их влияние на различные слои общества и возможные стратегии противодействия.

Методология исследования включает количественный и качественный анализ: проведены опрос 1000 респондентов по всей стране и экспертные интервью со специалистами в области медиа, коммуникаций и образования. Результаты показывают, что значительная часть населения недостаточно критично относится к информации, поступающей из различных источников, включая социальные сети. Особенно уязвимыми перед дезинформацией оказываются молодёжь и жители сельской местности, имеющие ограниченный доступ к образовательным и аналитическим ресурсам.

Выводы исследования подчеркивают необходимость комплексного подхода к развитию медиаграмотности, который должен включать образовательные инициативы, усиление прозрачности в подаче информации и повышение качества работы национальных СМИ. Практическая значимость исследования заключается в разработке конкретных мер, направленных на формирование критического отношения граждан к информации, повышение уровня доверия к достоверным источникам и создание устойчивой медиасреды, способной противостоять манипулятивным информационным влияниям.

Ключевые слова: медиаграмотность, дезинформация, критическое мышление, фактчекинг, информационная безопасность, социальные сети, Казахстан.

References

- Airan [@airan_media]. (2023). *Rossiyskaya propaganda v Kazakhstane. YouTube ili televizor? Komu prinadlezhit AIRAN?* [Russian propaganda in Kazakhstan. YouTube or TV? Who owns AIRAN?]. [Video]. Youtube. (In Russian) https://www.youtube.com/watch?v=w4_lNqW-vkYX
- Cabar.Asia. (2022). *Nizkii uroven mediagramotnosti naseleniia stran Tsentralnoi Azii* [The low level of media literacy among the population of Central Asian countries]. (In Russian) <https://cabar.asia/ru/nizkijuroven-mediagramotnosti-naseleniya-stran-tsentralnoj-az>

Demoscope. (2022). Opros: Znachitel'naia chast' kazakhstantsev podverzhena vliianii rossiiskoi propagandy [Survey: A significant portion of Kazakhs are influenced by Russian propaganda] // Demos.kz. (In Russian) <https://demos.kz/opros-znachitelnaja-chast-kazahstancev-podverzhena-vlijaniju-rossijskoj-propagandy/X>

Internews Europe. (2023). Mediapotreblenie i dezinformatsiia v Tsentralnoi Azii: kolichestvennaia i kachestvennaia otsenka v kontekste geopolitiki [Media consumption and disinformation in Central Asia: A quantitative and qualitative assessment in the context of geopolitics]. (In Russian) <https://encouncil.org/wp-content/uploads/2023/05/2023-03-ENC-Report-RUS-V5.pdf>

Abisheva, S. (2022). Uiazvimost stran Tsentralnoi Azii k propagande voyny i nenavisti [The vulnerability of Central Asian countries to war and hate propaganda]. Cabar.Asia. (In Russian) <https://cabar.asia/ru/uyazvimoststran-tsentralnoj-azii-k-propagande-voyny-i-nenavisti>

Abubakrieva, A., Altynbek, D., Abubakirov, Sh., Dakenova, A., Abu Zh. A., Azimbay, N. M., Abdramanova, G., & Shamshidinova, M. (2020). Vyzovy sovremennosti: antiprivivochnye dvizheniya [Challenges of modernity: Anti-vaccination movements]. *Aktual'nye problemy teoreticheskoi i klinicheskoi meditsiny*, 1(27), 48–52. (In Russian)

Aitysheva, A., & Kabzhaparova, Sh. (2023). The impact on public health of the spread of the COVID-19 infodemia in social media. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series*, 142(1), 325–337. (In Russian) <https://bulpedps.enu.kz/index.php/main/article/view/331>

Aksakalova, M. (2020). Politicheskaya sotsializatsiya lichnosti v kazakhstanskom informatsionnom prostranstve [Political socialization of individuals in the Kazakhstani information space]. *Sotsiologicheskie i politicheskie nauki*, 69(1), 15–19. (In Russian) <https://doi.org/10.51889/2020-1.1728-8940.02>

Alimbaeva, S.K., Smatova, K.B., & Mazhibayev, A. K. (2020). Izuchenie protsessov razvitiia mediapedagogiki v obshcheobrazovatelnykh shkolakh Kazakhstana [Study of the development processes of media pedagogy in general education schools of Kazakhstan]. *Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriia «Pedagogicheskie nauki»*, (71), 14–25. (In Russian) <https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5496.02>

Arenova, L.K., Ganchevski, B. G., & Sultanbekova, G. B. (2017). Protivodeystvie ekstremistskim formam psikhologicheskogo davleniya v molodezhnoi srede sovremennogo Kazakhstana [Countering extremist forms of psychological pressure among youth in modern Kazakhstan]. *KARGU Khabarshysy. Seriya «Pravo»*, (2), 113. (In Russian)

Ashenova, S. (2022). Protivodeystvie dezinformatsii v internete na primere saita STOPFAKE.KZ [Countering disinformation on the internet using the example of STOPFAKE.KZ]. In *Konceptsii media i massmedia v sotsiogumanitarnykh naukakh i vyzovy sovremennosti: Materialy Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. (In Russian) https://journ.vlsu.ru/fileadmin/docs/Documents/Publikatsii/Sbornik_konferentsii_ijun_22_ZHRSO-1.pdf

Baigutanova, G., Zhaketaeva, N., & Kalishev, M. (2021). Otsenka priverzhennosti naseleniya Kazakhstana immunoprofilaktike COVID-19 [Assessment of the population's adherence to COVID-19 immunoprophylaxis]. (In Russian) <http://repoz.kgmu.kz/handle/123456789/581>

Bekbasova, A. (2022). Kazakhstanskaia molodezh' ne vidit perspektiv uchastvovat' v politike [Kazakhstan youth does not see prospects in participating in politics] // *Forbes.kz*. (In Russian) https://forbes.kz/articles/kazahstanskaya_molodej_ne_vidit_perspektiv_uchastvovat_v_politike X

The impact of disinformation on the society of Kazakhstan. Based on the sociological study (2022). // Public Foundation "Youth Information Service of Kazakhstan". <https://archive.misk.org.kz/ru/researches/22030af0-464b-4476-8557-64aa65effbe2/>

Korosteleva, Yu. (2022). "Nashi grazhdane dazhe ne osoznaiut, chto oni zertvy propagandy" ["Our citizens do not even realize that they are victims of propaganda"] // *Analiticheskii Internet-zhurnal Vlast'*. (In Russian) <https://vlast.kz/politika/52046-nasi-grazhdane-daze-ne-osoznaut-cto-oni-zertvy-propagandy.html>

National report 'Youth of Kazakhstan' - Astana. - 2023. - P. 155. URL: <https://eljastary.kz/upload/iblock/f70/ggw1849fh0fs4pa3dg9sp3u851ftwbzl.pdf?ysclid=lwd8ntdkeq699043073X>

Negai, N., Raspopova, N., Altynbekov, K., Dzhantaeva, M., & Ogacheva, N. (2020). Trevozhnodepressivnye rasstroistva adaptatsii v usloviyakh epidemii COVID-19 [Anxiety-depressive adaptation disorders during the COVID-19 epidemic]. №: (3–4) 213–214, 46–52. (In Russian)

Nurtazina, M. B. (2021). Aspekty rassmotreniya mediafeikov: printsipy i metody ikh vozmozhnogo analiza [Aspects of media fake analysis: Principles and possible methods]. *Filologicheskaya nauka v obrazovatel'nom prostranstve sovremennogo Kazakhstana*, 110–120. (In Russian)

OSCE Representative on Freedom of the Media (2015). Propaganda i svoboda massovoi informatsii. Pamiatnaia zapiska Biuro Predstavitelia OBSE po voprosam svobody SMI [Propaganda and the freedom of mass media]. (In Russian) <https://www.osce.org/files/f/documents/d/6/219726.pdf> X

Pocheptsov, G. (2018). Kak borot'sia s feykami: novye podkhody [How to fight fake news: New approaches] // *ms.detector.media*. (In Russian) <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/21655/2018-08-19-kak-borotsya-s-feykamy-novye-podkhody/> X

Russkaya sluzhba "Golosa Ameriki" (2022). Vsemirnyy indeks svobody pressy za 2022 god [The World Press Freedom Index for 2022 has been published]. (In Russian) <https://www.golosameriki.com/a/rsf-press-freedom-press/6554191.html>

Satpaev D. (2022). Propaganda – eto kriuchok: Dosym Satpaev - o vliianii rossiiskikh SMI [Propaganda is the hook: Dosym Satpaev on the influence of Russian media] // *Azattyq Rýhy*. (In Russian) <https://rus.azattyq-ruhy.kz/society/40889-propaganda-eto-kriuchok-dosym-satpaev-o-vliianii-rossiiskikh-smi>

Saurbaev, R. Zh. (2018). Ispol'zovanie sotsial'nykh setei v interesakh informatsionno-psikhologicheskogo vozdeistviya na tselevye auditorii v khode vooruzhennogo konflikta [The use of social networks for information and psychological influence on target audiences during an armed conflict]. *BAGDAR ORIENTIR*, (1), 37–42. (In Russian)

Sultangalieva, G., Tolegen, B., Lozhnikova, O., Buenbaeva, Z., & Tulepberdinova, G. (2024). Rasprostranenie feikovoi i nekorrektnoi informatsii v sotsialnykh setyakh [The spread of fake and incorrect information in social networks]. *Journal Name? Seriya Zhurnalistiki*, 72(2), 25–35. (In Russian) <https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v72.i2.3>

Tiahnyriadno, L. (2022, September 15). Dezinformatsiya, propaganda i vse, chto mezhdumimi: kak raspoznat' i zashchitit'sya – Rubryka. [Disinformation, propaganda, and everything in between: how to recognize and protect yourself]. *Rubryka*. (In Russian) <https://rubryka.com/ru/article/ksenia-iliuk/>

Aubakirova, M., & Algalieva, G. (2021). Vliyanie dezinformatsii na soznanie cheloveka [The impact of disinformation on human consciousness]. *Aktual'nye problemy aviatsii i kosmonavтики*. (In Russian) <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-dezinformatsii-na-soznanie-cheloveka>

Chernova, A., Chan, N., Kartbai, P., & Musazanova, N. (2021). Finansovaia gramotnost v pik tsifrovogo moshennichestva [Financial literacy at the peak of digital fraud]. In *Materialy Natsionalnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem v ramkakh Mezhdunarodnogo nauchnogo foruma «Kaspіi 2021: puti ustoichivogo razvitiia»* (pp. 536-540). Astrakhanskii gosudarstvennyi universitet. (In Russian)

Jeong, S., Cho, H., & Hwang, Y. (2012). Media literacy interventions: A meta-analytic review. *Journal of Communication*, 62(3), 454–472. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2012.01643.x>

Partnership for 21st Century Skills. (2003). Learning for the 21st century: A report and mile guide for 21st century skills. – Retrieved from https://www.marietta.edu/sites/default/files/documents/21st_century_skills_standards_book_2.pdf X

Rockman, I. F. (2004). *Integrating information literacy into the higher education curriculum: Practical models for transformation*. John Wiley.

Wilson, C., & Duncan, B. (2009). Implementing mandates in media education: The Ontario experience. *Comunicar*, 32, 97–107. <https://doi.org/10.3916/c32-2009-02-008>

Information about authors

Beimisheva Aigul – Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigul.beimisheva@narxoz.kz

Mednikova Irina – General director, “Youth Informational Service of Kazakhstan” PF, Almaty, Kazakhstan, e-mail: irene.mednikova@gmail.com

Zhusupova Aiman – Project manager, Eurasian center for People Management, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aimana1981@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Беймишева Айгуль – профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aigul.beimisheva@narxoz.kz

Медникова Ирина – бас директор, “Қазақстан Жастар Ақпараттық Қызметі” ҚҚ, Алматы, Қазақстан, e-mail: irene.mednikova@gmail.com

Жусупова Айман – жоба менеджері, Eurasian center for People Management, Алматы, Қазақстан, e-mail: aimana1981@gmail.com

Сведения об авторах

Беймишева Айгуль – профессор, университет Нархоз, Алматы, Казахстан e-mail: aigul.beimisheva@narxoz.kz

Медникова Ирина – генеральный директор, ОФ «Молодежная информационная служба Казахстана», Алматы, Казахстан, e-mail: irene.mednikova@gmail.com

Жусупова Айман – проектный менеджер, Eurasian center for People Management, Алматы, Казахстан e-mail: aimana1981@gmail.com

FTAMP 04.51.67

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-75-86>

Шолу мақаласы

Ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдарына қатысты зерттеу жұмыстарына әдеби шолу

Г.Д. Исахова*^{ID}, Д.О. Досмурзаева^{ID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

(E-mail: gulaziaisahova@gmail.com)

Аңдатпа. Ажырасу некенің құлдырау салдарынан туындайтын заңды процесс. Дегенмен, ажырасу салдары бірнеше жылдарға созылуы мүмкін. Әлеуметтік ғылымда неке, отбасы институты туралы білім, ғылыми таным анық және нақты болғанымен, ажырасуға қатысты түсініктер, ғылыми танымдар әлі де болса анық емес. Негізінде неке, отбасы, үй-шаруашылығы түсініктеріне қарағанда «ажырасу» түсінігі қоғамдық таңбалауға көп ұшыраған, сондықтан болар қазірдің өзінде ажырасуға қатысты бір жақты (көбінде негативті) пікірлер әлі де жалғасуда. Неке институт ретінде қалай өзгеріп отырса, ажырасу салдары да көптеген өзгерістерге ұшырауда.

Ажырасу салдары тек бұрынғы ерлі-зайыптылардың және ол отбасыдағы балалардың әл-ауқатына, жалпы қоғамға да әсер етуде. Қазақстандық ажырасқан әйелдер мен балалардың жағдайын жақын тану үшін Қазақстандық қоғамдық даму институтының отбасы, неке және ажырасу тақырыптарына қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстарын талдаймыз. Сонымен қатар, осы мақала шеңберінде біз, қазақстандық неке және ажырасу статистикасындағы динамикаларды және ұлттық санақтың нәтижесінен алынған статистиканы саралаймыз. Мақала мазмұнында, ажырасудың салдарын зерттеудегі шетелдік және отандық әдебиеттерге шолу, тақырып бойынша әдебиеттерді синтездеу нәтижесінде әлемдік деңгейде ажырасу тақырыбы не себептен сирек зерттелетін тақырып екендігін ғылыми сұрақ ретінде көтереміз және бұл жағдайға әсер етуі мүмкін факторларды болжаймыз.

Түйін сөздер: неке, ажырасу, ажырасқан әйелдер, балалар, ажырасуды гендерлік талдау, ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдары, толық емес отбасы, ажырасқан отбасы, әйелдер мен балалар әл-ауқаты, әйел басқаратын үй-шаруашылығы, кедейлік феминизациясы.

Кіріспе

Ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдары ажырасқан әйелдердің қаржылық жағдайын төмендетеді [1] және ажырасқан отбасыда бала саны қаншалықты көп болса (отбасы көлемі), соншалықты әйел басқаратын үй-шаруашылығының материалдық қиындықтары көбірек туындайды [2], сонымен қатар ажырасудың салдарынан туындаған әлеуметтік-экономикалық қиындықтар әйелдер мен балалар арасындағы кедейлікті арттырады [3]. Қазақстандық отбасыны зерттеуде алдыңғы қатарда жүрген Қазақстандық қоғамдық даму институты 2024 жылы жарияланған «Қазақстан отбасылары» ұлттық баяндамасында ажырасудың салдары толық емес отбасыларды құрастырады және ол отбасылардың толық отбасыға қарағанда кедейлікке ұшырау қаупі жоғары болады деп баяндайды. Сонымен қатар, ұлттық баяндамада отандық зерттеушілер «Қазақстан толық отбасын қолдағандай, толық емес отбасыларды да кешенді қолдау қажет» деп көрсетеді [4].

Қазақстандағы ажырасу жағдайын статистикалық мәліметтерге сүйене отырып талдайтын болсақ, Қазақстанда ажырасу статистикасы 2000 жылдардан бері екі есеге артқан. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ресми сайтында 2000-2023 жылдар арасындағы ажырасуға қатысты статистикасы жарияланған [5].

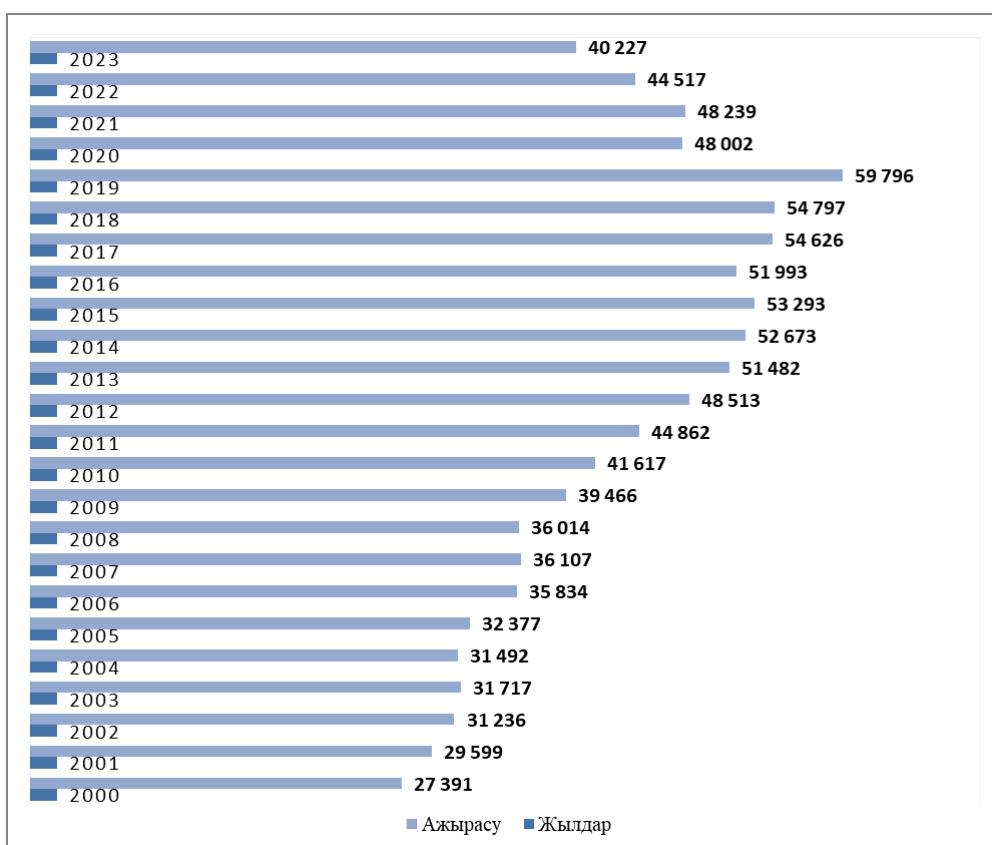

Диаграмма 1. 2000-2023 жылдардағы ажырасу көрсеткіші

Ескерту: stat.gov.kz ресми сайтының статистикасы негізінде құрастырған

Диаграмма1 бойынша 2013-2021 жылдары Қазақстанда ажырасудың шарықтау кезеңі болғаны байқалады. Әсіресе, 2019 жылы көрсеткіш 59 796 болды, Covid-19 пандемиясы кезінен кейін төмендей бастаған.

Ажырасудың гендерлік кескінін біз, 2021 жылғы халық санағының нәтижесінде жарияланған «Неке және отбасы» [6] атты зерттеу нәтижесінен көре аламыз.

Диаграмма 2. 2021 жылғы неке мен ажырасудың гендерлік кескіні

Ескерту: 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының нәтижесінде құрастырылған.

Диаграмма 2 бойынша 2009 жылғы көрсеткіш пен 2021 жылғы көрсеткішті қарастыратын болсақ, жалпы некеге тұрғандар мен ажырасқандар бойынша өсім болғанын байқаймыз, ал ажырасу көрсеткішіне келсек сандық тұрғыда көп өзгеріс болмағанын көреміз. Жалпы халық саны бойынша пайыздық мөлшерде қарастыра болсақ, ол жағдай Диаграмм 3 көрсетіледі.

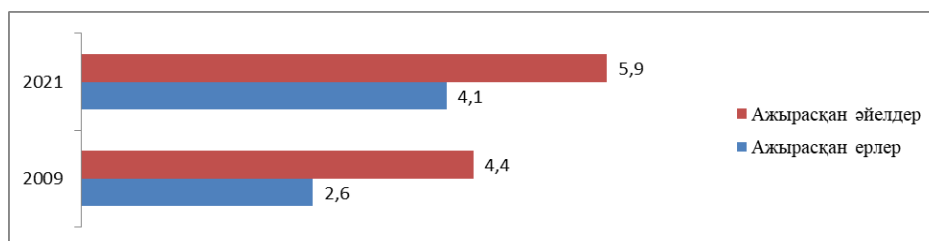

Диаграмма 3. Пайыздық өлшемдегі ажырасудың гендерлік кескіні мен динамикасы

Ескерту: 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының нәтижесінде құрастырылған

Диаграмма 3 бойынша, 2009 жылы шамамен ажырасқан ерлерге қарағанда әйелдер екі есе көп болған, яғни ерлер арасында қайта некеге тұру басым болуы мүмкін дегенді болжаймыз. Ал 2021 жылы бұл көрсеткіш өзгерген, яғни әйелдердің қайта тұрмысқа шығу мүмкіндігі артқан деуге болады. Жалпы бұл сандық көрсеткіштер қазақстандық

шынайылықта ажырасқан ер адамдар қайта неке құруда әйелдерге қарағанда екі есе «мүмкіндікке ие» екенін көрсетеді.

Диаграмма 1,2,3 мәліметтерін қарастыра отырып, бізде келесідей ғылыми сұрақтар туындады, ол, **Қазақстанда ажырасу көрсеткішінің төмендеуі шынында некенің тұрақты бола бастағанын білдіреді ме, жоқ әлде оның басқа себептері бар ма?**

Қазақстандық ұлттық даму институты өз зерттеу жұмыстарында, соңғы он жылдағы некеге тұру көрсеткішінің жалпы төмендеуі 1990 жылдардағы бала туудың төмендеуі кезінде неке жасына жеткен жастардың дүниеге келуімен байланысты деп баяндайды. Сонымен қатар, ресми некелер санының азаюына қазіргі заманғы үрдістерде де ықпал етуде, өйткені көбі тіркеусіз бірге тұруды (азаматтық неке) қалайды. Әлеуметтік өзгерістер мен экономикалық дамуға байланысты неке жасын ұлғайту да өз әсерін тигізуде, жастар білім мен мансапқа көбірек мән беруде. Соңғы жылдары Қазақстанда ажырасудың төмендеу үрдісі байқалды, бұл әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін, мысалы: қаржылық тұрақтылық, некеге саналы түрде және жауапкершілікпен қарау, неке жасының ұлғаюы және т.б. Қазақстанда бірінші некеге тұрудың орташа жасы өсуде: ерлер үшін 27,8 жас, әйелдер үшін – 25,2 жас, (2023 ж.) [4, 111-112 бб]. Бұл тұжырымдар арқылы, біз неке мен ажырасу көрсеткішіне халықтың демографиялық жағдайы, заңды немесе заңсыз некеге тұру, некеге тұру жасының ұлғаюы әсер ететінін байқауымызға болады.

Мақала мақсаты – ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдарына қатысты зерттеулерге әдеби шолу жасау, тақырып бойынша материалдарды синтездеу, нәтижесінде ажырасқан әйелдер мен олардың балаларының әл-ауқатына талдау жасау.

Негізгі материал

Ажырасу мәселесі өткір әлеуметтік мәселе болса да, әлем бойынша әлі күнге дейін ғылыми дискурста сирек кездесетін тақырып [7]. Тақырыптың аз зерттелуінің бірнеше себебі болуы мүмкін. Біз бұл жағдайды, ажырасуға қатысты зерттеу жұмыстарымен таныса отырып оқырмандарға бірнеше болжам ретінде ұсынамыз. Біздің тұжырым бойынша, ажырасу мәселесіне ғалымдардың ғылыми қызушылықтарын таныту немесе олардың назарынан тыс қалуына әсер ететін бірнеше факторлар болуы мүмкін. Олар:

Біріншіден, ажырасу статистикасы жылдам көтерілген кезде ғана зерттеушілердің сол мәселеге ғылыми қызығушылық танытуы. Мысалы ретінде Азия елдерін қарастырар болсақ, Шығыс Азия елдерінде 1980 жылдан бері ажырасу тұрақты түрде өсіп отыр. Ал, Жапония, Оңтүстік Корея және Гонконгта ажырасудың жоғарлау тенденциясы 1990 жылдан бастап байқалған. Ажырасу санының күрт өсуі Оңтүстік Кореяда 1995-2000 жылдар аралығында болған - бұл кезеңді жергілікті зерттеушілер Азиядағы қаржылық дағдарыс кезеңімен байланыстырады. Осы кезеңдерде ғана ғалымдар Азиядағы ажырасу туралы көптеген еңбектер жариялай бастаған [8]. Демек, статистикалық көрсеткіш ғылымның зерттеу нысанына әсер ететін бірден-бір фактор екендігін айта аламыз. Егерде ажырасу статистикасы төмен болатын болса, онда зерттеушілердің назарынан тыс қалу қаупі артуы әбден мүмкін.

Екіншіден, ажырасу тақырыбына қатысты ғылыми зерттеулердің арасындағы пәнаралық байланыстың әлсіз болуы. Көптеген ғылыми еңбектер ажырасудың маңызды аспектілерін және оның әйелдерге әсерін қамтиды, бірақ бұл жұмыстар әртүрлі салаларда шашыраңқы болып қала береді [9]. Ажырасу салдарының әйелдерге әсері туралы еңбектер көбінде ажырасқан әйелдердің психологиялық күйзелістері, олардың депрессияға ұшырауы, копинг-стратегиялары, жалпы ажырасудың салдарына психологиялық бейімделудегі қиын жағдайлар тарапынан қарастырылады. Ал, ажырасқан әйелдердің үй-шаруашылығы, әлеуметтік-экономикалық әл-ауқаты туралы тақырыптар қазақстандықшынайылықта әлі де ашық қалып отырған тақырыптардың бірі. Әдебиеттерде, ажырасудың әр елде әртүрлі аспектілерін зерттейді, мысалы, АҚШ пен Еуропа елдерінде ажырасудың әлеуметтік, психологиялық және экономикалық салдарына көбірек назар аударса, ал Азия елдерінде ажырасудың салдарына қарағанда себептеріне көбірек назар аударады. Бұл тенденция елдің экономикалық, әлеуметтік дамуымен де байланысты болуы мүмкін.

Үшіншіден, ажырасу мәселесінің жаңа зерттеу алаңы болуына байланысты бұл тақырыптың енді зерттеле бастауы. Ажырасу XX ғасырдың 1960-1980 жылдары Батыс Еуропа [10] және АҚШ [11], 1980 жылдар мен 2000 жылдар аралығында Шығыс, Оңтүстік-Шығыс және Оңтүстік Азияда елдерінде [12] статистика тұрғысында жылдам әрі қарқынды түрде арта бастады. Батыс Еуропа және АҚШ елдерінің өзінде 1960 жылдарың соңында ажырасудың себеп-салдарын бағалау бойынша зерттеу жұмыстары жариялана бастады.

Ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдары АҚШ және Батыс Еуропа елдерінде, соңғы жылдары Азия елдерінде ажырасу статистикасының көтерілуіне байланысты, үй-шаруашылығына қатысты панелдік және лонгютивті зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып зерттелуде. АҚШ және Батыс Еуропа елдеріндегі ажырасуға қатысты трендтер Азия елдеріндегі ажырасу жағдайларынан ерекшеленетінін зерттеушілер алға тартуда. Кейбір зерттеушілердің айтуынша, Азия елдеріндегі дәстүрлі салттар, әйелдердің статусы мен діннің әсері ұзақ уақыт бойы ажырасуды тежеп келгенін айтады. Сондықтан, Азия елдеріндегі ажырасу статистикасының төмен болуы, ажырасудың қолжетімсіз болуынан туындап отырған жағдай болуы мүмкін. Мысалы, ажырасуға қатысты діни және дәстүрлі тиымдардың жоғары болуы немесе ажырасу таңбасының мықты болуы немесе заңның жұмсақ болуы [13] ажырасу статистикасының төмен болуына әсер етеді. Сондықтан, ажырасу тақырыбы қоғамдағы өзге әлеуметтік мәселелерге қарағанда салыстырмалы тұрғыда әлеуметтік ғылым үшін жаңа зерттеу алаңы.

Төртіншіден, ажырасуға қатысты стигманың жылдам эрозияға ұшырауы. Отбасы институтына қатысты құндылықтардағы өзгерістер ажырасуға қатысты көз-қарасты тез жұмсартты [14]. Ол өз кезегінде ғылыми қызығушылықтың азаюына әсер етуі мүмкін. Кейде күнделікті тіршіліктегі мәселелер зерттеушілердің, қоғам белсенділерінің «тақырыпты айналып өтуіне» әкелуі мүмкін.

Ажырасу неке сияқты көне түсінік болғанымен зерттеу алаңына айналуға көптеген өзіндік кедергілері бар тақырып. Жоғарыда келтірген факторлар бір-біріне қарама-

қайшы келсе де, ғалымдардың еңбектері бізді осындай болжамдарға итермелейді. Ажырасу кешенді, үнемі қайталанатын зерттеуді қажет ететін тақырып. Сондықтан, неке институты секілді ажырасу да уақыт өте келбетін өзгертіп отыратын феномен.

Біз, ажырасуға қатысты зерттеулер жоқ немесе өте аз деп есептемейміз, біз көтеретін мәселе, ол ажырасудың салдарына қатысты зерттеулердің жүйесіздігі. Кейбір авторлар ажырасу тақырыбына қатысты зерттеулерді жинақтап, метаталдау және библиометриялық талдау жасаған. Amato және Keith (1991) өздерінің метаталдау жұмысында ғалымдар осы уақытқа дейін өз еңбектерінде ажырасу салдарының ересектерге әсері туралы келесідей бағыттар бойынша зерттеулер жүргізген деп көрсетеді. Бұл салалар келесідей: психологиялық бейімделу (әл-ауқат); денсаулық (физикалық және психологиялық); әлеуметтік бейімделу (әлеуметтік байланыс пен жалғыздық); экономика (кіріс және кедейлік); мінез-құлық бейімделуі (маскүнемдік, нашақорлық, зорлық-зомбылық); ата-ана міндеті (бала және ата-ана көз-қарасы бойынша); және көбінде баланы асырауға алу бойынша сұрақтар (заңды да тұлғалық та) және білім деңгейі. Жалпы, ажырасудың салдары ересектерге қысқа мерзімде немесе ұзақ мерзімде әсер етуі мүмкін[15] деп тұжырымдайды.

Сонымен қатар, зерттеу саласындағы технологиялық жетістіктер зерттеу жұмыстарымен жүйелеп танысуға мүмкіндіктер беруде. Sujatha Giridhar Elisetty, Ravi Shanker Datti [16] өз зерттеулерінде ажырасуға қатысты, соның ішінде ажырасқан әйелдерге қатысты зерттеулер қаншалықты жүйелі жазылып жүргенін және ажырасуға қатысты қандай зерттеу тақырыптар бар екендігін анықтау мақсатынды Vosviewer және R негізіндегі Bibliometrix көмегімен алғашқылардың бірі болып библиометриялық талдау жасаған. Авторлар библиометриялық талдау жасау үшін дерек қоры ретінде Scopus деректер базасын қолданған, дегенмен олар өз еңбегінде ажырасуға қатысты барлық дерекқорларды біріктіріп талдау мүмкін емес екендігін мойындайды.

Sujatha Giridhar Elisetty, Ravi Shanker Datti 1967–2023жылдар аралығында ажырасқан әйелдерге қатысты Scopus деректер базасында 435 ғылыми жарияланымдар бар екендігін анықтайды. Бұл зерттеудің ерекшелігі, ажырасқан әйелдерге қатысты ғылыми зерттеулердің қай аспектілерді көбірек зерттейтіндігін анықтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар осы саланы зерттеудегі авторларды анықтауға болады. Соңғы жылдары ажырасу және ажырасудың әйелдерге әсерін зерттеуде белсенді еңбектерін жариялағандар, солардың ішінде атақты авторлар Butrica Barbara, A., Duffy Mary. E., және Molina Olga. Butrica Barbara.A. нәсілдік және этникалық мәселелерге назар аудара отырып, ажырасқан әйелдердің зейнетке шығу перспективалары мен экономикалық әл-ауқатын жан-жақты зерттеген. Duffy Mary. E жақында ғана ажырасқан әйелдердің тәжірибесі мен қиындықтарын, олардың әлеуметтік желілерін, әлеуметтік қолдау жүйелерін, олардың ажырасу туралы ойларын, жеке мақсаттарын және бала тәрбиелеу кезінде олардың денсаулығына әсер ететін факторларды зерттеген. Molina Olga афроамерикандық ажырасқан, жұмыс жасайтын әйелдердің қиындықтары мен тәжірибелерін, ажырасу салдары мен оларды әлеуметтік қолдау бағдарламаларын зерттеген.

Giridhar Elisetty және Ravi Shanker Datti айтуынша, Smock Pamela.J дәйексөз ең көп алған автор, ол отбасылық жағдайы ажырасқан әйелдердің қаржылық жағдайына қалай

әсер ететіндігін зерттеген, сонымен қатар неке бұзылудағы қаржылық шығындар мен қаржының тең бөлінбеу мәселелерін және ажырасқаннан кейін әйелдердің экономикалық қиындықтарын зерттеп, жариялаған. Аталған зерттеуде, ажырасуға қатысты көп тақырыптар ажырасудың экономикалық салдарынан гөрі, психологиялық салдарына көп назар аударылған. Бұл өз кезегінде, ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдарын, оның әйелдер мен балаларға әсерін терең зерттейтін жұмыстардың қажет екендігін көрсетеді.

Отандық әлеуметтанулық зерттеу жұмыстарында ажырасудың салдарын шартты түрде үш топқа бөліп көрсетеді, олар: 1) қоғам үшін салдары; 2) ажырасқандардың өздеріне салдары; 3) балалары үшін салдары [17]. Ажырасудың қоғам үшін салдары макро деңгейде қоғамның демографиясына, экономикасына және әлеуметтік жағдайына тигізер әсері болуы мүмкін, ал өздеріне қатысты салдары жеке өміріндегі өзгерістер (көшіп-қону, жаңа орынға ауысу т.б.), балаларға қатысты салдары ол тәрбие мен оқу үлгерімі және материалдық жағдайлармен қатысты болады.

Соңғы жылдары Қазақстанда ажырасудың салдарын зерттеуді қолға алуда. «Рухани жаңғыру» қазақстандық қоғамдық даму институты» 2021 жылы «Ажырасу және оның салдары» атты әлеуметтанулық зерттеу жүргізді. Зерттеу Қазақстан бойынша 64 ажырасқан адамдар арасында тереңдетілген сұқбат әдісін қолдану арқылы жүзеге асқан. Зерттеудің негізгі мақсаты ажырасудың себебі мен салдарын анықтау, некеге тұруға дейінгі белгілерді тану және ажырасу салдарын терең зерттеу болды. Зерттеу нәтижелері бойынша қазақстандық ажырасу себеп-салдарына қатысты анықталған жағдайлар:

- ажырасудың негізгі себептері объективті (жұбайының маскүнемдігі, ерлі-зайыптылықтың сенімсіздігі, туыстарының араласуы) және субъективті себептер болып табылады;
- ажырасқаннан кейінгі бастапқы уақытта күйзеліс пен депрессияның белгілі бір белгілерін сезінеді, бірақ болашақта олар өздерінің материалдық және әлеуметтік мәртебесін жақсарту стратегиясын қалыптастырады;
- қайта некеге тұруға және басқа да бала болғанын қалауына бұрынғы сәтсіз некенің тәжірибесі, балалардың болуы кедергі болмайды және бұл неке/репродуктивті мінез-құлық динамикасын көрсетеді;
- ер адамдар әйелдерге қарағанда қайта неке құруға көбірек қызығады;
- ер адамдар мен әйелдердің ажырасудан кейінгі мінез-құлқы көбінесе әртүрлі: негізінен, жаңа ресми қатынастарға түсетін ер адамға қарағанда, әйелдерде баламен қалу себебінен неке құру мүмкіндігі төмен болады;
- ер адамның арасында маскулинділік феноменінің белгілері бар, ол ажырасқаннан кейін әйелге реніш пен кінә тағу көріністерінен тұрады;
- ажырасудың респонденттердің өзін-өзі бағалауына ықпалы әртүрлі, ол жеке қабылдау мен басымдылыққа байланысты;
- ажырасудың бастамашылары, әдетте, әйелдер. Ажырасудан кейінгі кезеңі бір жылдан аз уақыт болған әйелдер әлдеқайда ертерек ажырасқандарға қарағанда күйзелістің ең жоғары деңгейінде болады;

- ер адамдар үш себепке байланысты ажырасады: әйелінің опасыздығы, «екінші» отбасын құру және туыстарының араласуы;
- гендерлік қатынас ажырасуды қабылдауға және оның салдарына белгілі бір дәрежеде ықпал етеді;
- бұрынғы ерлі-зайыптылар арасындағы өзара қарым-қатынас негізінен теріс түрде жүреді немесе өте шектеулі болады;
- респонденттердің басым көпшілігі отбасылық жанжалдар мен ажырасу жағдайында психологтарға жүгінуді ұсынады;
- ажырасқан респонденттердің балалар үшін отбасын сақтау қажеттілігін атап өтуі өте сирек жағдай [17, 68-69 б.б].

Сонымен қатар, 2024 жылы «Қазақстандық қоғамдық даму институты» КеАҚ «Берекелі отбасының қалыптасуына әсер ететін факторлар» атты далалық әлеуметтанулық зерттеу жүргізді. Зерттеу өте ауқымды болған, аймақ бойынша 17 өңір, 2400 респондент тартылған. Ажырасқан адамдар басқалармен салыстырғанда (үйленген-тұрмыста, бейресми неке, жесір) отбасыда әртүрлі қиындықтар болатынын және олардың жиі қайталанатынын жеткізген. Ажырасқан адамдар жиі кездесетін қиындықтар тізбегі: ақша тапшылығы, күрделі материалдық проблемалар, шаршау, шамадан тыс жұмыс, бос уақыттың болмауы т.б [18].

Қорытынды

Ғылыми әдебиеттерге шолу жасау арқылы, біз ажырасудың зерттеу алаңы мен қоғамдық феномен ретіндегі заманауи жағдайын анықтадық. Сонымен қатар, мақала шеңберінде қойылған зерттеу сұрақтарына зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып жауап беруге тырыстық. Жоғарыда айтылғандай, ажырасу өте өзекті мәселе, ол жеке адам, бала және қоғам үшін кешенді мәселелерді туындататын құбылыс. Мақалада, ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдары тұрақты зерттеу мен дұрыс тануды қажет ететін мәселе екені әдеби шолудың нәтижесінде анықталды. Сонымен қатар, мақаланы ажырасқан әйелдердің әлеуметтік-экономикалық жағдайы тереңдетілген далалық зерттеулерді қажет етеді деп қорытындылаймыз. Шетелдік және отандық ажырасуға қатысты зерттеулерде тұжырымдалған ажырасудан кейінгі қаржылық қиындықтар шын мәнінде ажырасқан әйелдердің өмірге қанағаттануына қаншалықты әсер ететінін талқылайтын отандық зерттеу жұмыстары қажет. Ол бізге ажырасудың әлеуметтік-экономикалық салдарын дұрыс тануға үлкен мүмкіндіктер береді.

Авторлардың қосқан үлесі

Г.Д.Исахова – жұмыстың концепциясын және мәтінін жазу, әдебиеттерге шолу жасау, материалды редакциялау.

Д.О.Досмурзаева – мәтінді жазу, зерттеу негізінде алынған нәтижелерді өңдеу және интерпретациялау.

Әдебиеттер тізімі

1. Gülçin Cebecioğlu, İpek Beyza Altiparmak The Role of Women's Socio-Economic Status in Divorce Decision. *Journal of Abant Social Sciences* 2023, 23(3): 1854-1872 pp. DOI:10.11616/asbi.1330119
2. Zachary van Winkle, Thomas Leopold Family size and economic wellbeing following divorce: The United States in comparative perspective. *Social Science Research*, 2021, 96, pp. . DOI:10.1016/j.ssresearch.2021.102541
3. MEStarrels, SBould, LJNicholas The feminization of poverty in the United States: Gender, race, ethnicity, and family factors *Journal of Family Issues*, 1994, 590-607 pp. DOI:10.1177/019251394015004005
4. «Қазақстан отбасылары» ұлттық баяндамасы / О.Т.Бейсенбаев, О.В.Николаева, А.Т.Дюсенова, О.Ж.Төремұрат, А.Б.Иманқұл, А.Б.Куанышбаева, Г.Т.Илеуова, А.З.Сагынбаева, А.Н.Родионов, С.А.Калиева, А.Д.Макатова, Б.К.Ермекбаева. – Астана қ.: Indesign studio, 2024. 360 б.
5. <https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/demography/>
6. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы Неке және отбасы / қазақ және орыс тілдерінде / 2023 жыл, 145 бет.
7. Tomás Cano¹, Pablo Gracia The Gendered Effects of Divorce on Mothers' and Fathers' Time with Children and Children's Developmental Activities: A Longitudinal Study. *European Journal of Population* (2022) 38:1277–1313. DOI:10.1007/s10680-022-09643-2
8. Premchand Dommaraju, Gavin W. Jones Divorce Trends in Asia. *Asian Journal of Social Science* 39 (2011) 725–750 pp. DOI:10.1163/156853111X619201
9. Sujatha Giridhar Elisetty, Ravi Shanker Datti Research trends on the intricate dimensions of divorce among women: A bibliometric analysis. *Women's Studies International Forum*. 2025, 108. DOI:10.1016/j.wsif.2024.103028
10. Gleen Sandstrom, Maria Stanfors Growing More Equal and Growing Apart? Socioeconomic Status and the Rise of Divorce in Sweden. *Lund papers in economic demography* 2020:4, 46. DOI:10.1016/j.wsif.2024.103028
11. W. Bradford Wilcox The Evolution of Divorce. *National affairs* N62 Winter 2009, 81-94. сілтеме: <https://ohiofamilyrights.com/Reports/Reports/Special-Reports-Page-4/The-Evolution-of-Divorce.pdf>
12. Premchand Dommaraju and Gavin Jones Divorce Trends in Asia. *Asian Journal of Social Science* 2011, 725–750. DOI:10.1163/156853111X619201
13. Jane M. Binner and Antony W. Dnes Marriage, divorce, and legal change: new evidence from England and Wales. *Economic Inquiry* (ISSN 0095-2583) Vol. 39, № 2, April 2001, 298–306. DOI: 10.1111/j.1465-7295.2001.tb00067.x
14. Dr. A. Shaji George, Sabina Mamedova Celebrating Self-Love: Women's Customized Divorce Rings as Symbols of Resilience and Renewal. *Partners Universal International Innovation Journal (PUIJ)* Volume: 02 Issue: 05 | September-October 2024. DOI:10.5281/zenodo.13996895
15. Dimitri Mortelmans Causes and consequences of family dissolution in Europe and post-divorce families. doi.org/10.4337/9781788975544.00024
16. Sujatha Giridhar Elisetty, Ravi Shanker Datti Research trends on the intricate dimensions of divorce among women: A bibliometric analysis. *Women's Studies International Forum* 2025, 108. DOI:10.1016/j.wsif.2024.103028
17. «Ажырасу және оның салдары» әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша талдамалық есеп / Д.М. Айкенова – Нұр-Сұлтан: «Рухани жаңғыру» қазақстандық қоғамдық даму институты» КеАҚ, 2021. – 150 б.

18. «Қазақстандық қоғамдық даму институты» КеАҚ «Берекелі отбасының қалыптасуына әсер ететін факторлар» Әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша талдау есебі. Астана, 2024. 100б.

Г.Д. Исахова, Д.О. Досмурзаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Литературный обзор исследований социально-экономических последствий развода

Аннотация. Развод – это юридический процесс, возникающий в результате распада брака. Однако последствия развода могут длиться годами. В то время как знание и научное понимание института брака и семьи в социальных науках ясны и точны, познание и научное понимание развода все еще неясны. На самом деле, понятие «развод» подверглось большей социальной стигматизации, чем понятия брака, семьи и домашнего хозяйства, и, вероятно, именно поэтому предвзятые (в основном негативные) мнения о разводе все еще сохраняются. Так же, как институт брака развивается, последствия развода претерпевают множество изменений.

Последствия развода сказываются не только на благополучии бывших супругов и детей в этой семье, но и на обществе в целом. Чтобы лучше понять положение разведенных женщин и детей в Казахстане, мы проанализируем исследования, проведенные Казахстанским институтом общественного развития по темам семьи, брака и развода. Кроме того, в рамках данной статьи мы анализируем динамику казахстанской статистики брачности и разводимости, а также статистические данные, полученные по результатам национальной переписи населения. В статье проводится обзор зарубежной и отечественной литературы по изучению последствий развода, синтезируется литература по теме, поднимается научный вопрос о том, почему тема развода редко изучается в мире, а также предлагаются факторы, которые могут влиять на данную ситуацию.

Ключевые слова: брак, развод, разведенные женщины, дети, гендерный анализ разводов, социально-экономические последствия разводов, неполные семьи, разведенные семьи, благополучие женщин и детей, домохозяйства, возглавляемые женщинами, феминизация бедности.

G.D. Issakhova, D.O. Dosmurzayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A literature review of studies on the socioeconomic consequences of divorce

Abstract. Divorce is a legal process that occurs when a marriage breaks down. However, the effects of divorce can last for years. While the knowledge and scientific understanding of the institution of marriage and family in the social sciences are clear and precise, the understanding of divorce remains less developed. In fact, the concept of divorce has been subject to more social stigma than the concepts of marriage, family, and homemaking, and this is probably why preconceived (mostly negative) opinions about divorce still persist. Just as the institution of marriage evolves, the consequences of divorce also undergo many changes.

The consequences of divorce affect not only the well-being of the former spouses and children in the family, but also society as a whole. To better understand the situation of divorced women and children in Kazakhstan, we will analyze research conducted by the Kazakhstan Institute of Social Development on the topics of family, marriage and divorce. In addition, within the framework of this article, we analyze the dynamics of Kazakhstan's marriage and divorce statistics, as well as statistical data obtained from the results of the national population census.

Key words: marriage, divorce, divorced women, children, gender analysis of divorce, socio-economic consequences of divorce, single-parent families, divorced families, well-being of women and children, female-headed households, feminization of poverty.

References

1. Gülçin Cebecioğlu, İpek Beyza Altiparmak The Role of Women's Socio-Economic Status in Divorce Decision. *Journal of Abant Social Sciences* 2023, 23(3): 1854-1872 pp. DOI:10.11616/asbi.1330119
2. Zachary van Winkle, Thomas Leopold Family size and economic wellbeing following divorce: The United States in comparative perspective. *Social Science Research*, 2021, 96, pp. . DOI:10.1016/j.ssresearch.2021.102541
3. ME Starrels, S Bould, LJ Nicholas The feminization of poverty in the United States: Gender, race, ethnicity, and family factors *Journal of Family Issues*, 1994, 590-607 pp. DOI:10.1177/019251394015004005
4. «Qazaqstan otbasylary» ulttyq baıandamasy/O.T.Beisenbaev, O.V.Nikolaeva, A.T.Dúsenova, O.J.Tóremurat, A.B.Imanqul, A.B.Kýanyshbaeva, G.T.Ileýova, A.Z.Sagynbaeva, A.N.Rodionov, S.A.Kalıeva, A.D.Makatova, B.K.Ermekbaeva. – Astana q.:Indesign studio, 2024. 360 b.
5. <https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/demography/>
6. Qazaqstan Respýblikasy Strategialyq josparlaý jáne reformalar agenttigi Ulttyq statistika búrosy Neke jáne otbasy/ qazaq jáne orys tilderinde / 2023 jyl, 145 bet.
7. Tomás Cano¹, Pablo Gracia The Gendered Effects of Divorce on Mothers' and Fathers' Time with Children and Children's Developmental Activities: A Longitudinal Study. *European Journal of Population* (2022) 38:1277–1313. DOI:10.1007/s10680-022-09643-2
8. Premchand Dommaraju, Gavin W. Jones Divorce Trends in Asia. *Asian Journal of Social Science* 39 (2011) 725–750 pp. DOI:10.1163/156853111X619201
9. Sujatha Giridhar Elisetty, Ravi Shanker Datti Research trends on the intricate dimensions of divorce among women: A bibliometric analysis. *Women's Studies International Forum*. 2025, 108. DOI:10.1016/j.wsif.2024.103028
10. Gleen Sandstrom, Maria Stanfors Growing More Equal and Growing Apart? Socioeconomic Status and the Rise of Divorce in Sweden. *Lund papers in economic demography* 2020:4, 46. DOI:10.1016/j.wsif.2024.103028
11. W. Bradford Wilcox The Evolution of Divorce. *National affairs* N62 Winter 2009, 81-94. сілтеме: <https://ohiofamilyrights.com/Reports/Reports/Special-Reports-Page-4/The-Evolution-of-Divorce.pdf>
12. Premchand Dommaraju and Gavin Jones Divorce Trends in Asia. *Asian Journal of Social Science* 2011, 725–750. DOI:10.1163/156853111X619201
13. Jane M. Binner and Antony W. Dnes Marriage, divorce, and legal change: new evidence from England and Wales. *Economic Inquiry* (ISSN 0095-2583) Vol. 39, № 2, April 2001, 298–306. DOI: 10.1111/j.1465-7295.2001.tb00067.x

14. Dr.A.Shaji George, Sabina Mamedova Celebrating Self-Love: Women's Customized Divorce Rings as Symbols of Resilience and Renewal. Partners Universal International Innovation Journal (PUIJ) Volume: 02 Issue: 05 | September-October 2024. DOI:10.5281/zenodo.13996895

15. Dimitri Mortelmans Causes and consequences of family dissolution in Europe and post-divorce families. doi.org/10.4337/9781788975544.00024

16. Sujatha Giridhar Elisetty, Ravi Shanker Datti Research trends on the intricate dimensions of divorce among women: A bibliometric analysis. Women's Studies International Forum 2025, 108. DOI:10.1016/j.wsif.2024.103028

17. «Aıyrasý jáne onyń saldary» áleýmettanýlyq zertteý nátiıeleri boıynsha talıdamalyq esep/D.M. Aıkenova – Nur-Sultan: «Rýhanı jańgyry» qazaqstandyq qoǵamdyq damý institúty KeAQ, 2021. – 150 b.

18. «Qazaqstandyq qoǵamdyq damý institúty» KeAQ «Berekeli otbasynyń qalyptasýyna áser etetin faktorlar» Áleýmettanýlyq zertteý nátiıeleri boıynsha taldaý esebi. Astana, 2024. 100b.

Авторлар туралы мәлімет

Г.Д.Исахова – хат-хабар үшін автор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, аға оқытушы, 010008, Сәтбаев көшесі 2, Астана, Қазақстан

Д.О.Досмурзаева – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, аға оқытушы, 010008, Сәтбаев көшесі 2, Астана, Қазақстан

Сведения об авторах

Г.Д.Исахова – автор-корреспондент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, старший преподаватель, 010008, ул. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

Д.О. Досмурзаева – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, старший преподаватель, 010008, г. Астана, ул. Сатпаева, 2.

Information about authors

G.D. Issakhova – Corresponding Author, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010008, Satpayev St., 2, Astana, Kazakhstan

D.O. Dosmurzaeva – Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010008, Astana, Satpayev St., 2.

МРНТИ 04.15.21

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-87-108>

Научная статья

Библиометрический анализ гендерных исследований в социальных науках постсоветских стран

А.Б. Рахимжанова*¹, Ж. Изекенова², З. Катаева², Н. Дуррани²

¹Astana IT Университет, Астана, Казахстан

²Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

(E-mail: ¹araykz2007@gmail.com, zhanna.izekenova@nu.edu.kz, zumrad.kataeva@nu.edu.kz, naureen.durrani@nu.edu.kz)

Аннотация. Несмотря на стремительный рост интереса ученых в постсоветских странах к библиометрическому анализу публикаций и исследований в социальных науках, в данной области все еще имеются пробелы в аналитических исследованиях по гендерной тематике. Целью данной статьи является объяснить историю и развитие гендерных исследований в постсоветских странах, применяя библиометрический подход к метаданным, извлеченным из 2822 публикаций, проиндексированных в базе данных Web of Science Core Collection за 1993–2021 годы. Данная работа выявила заметный рост гендерных исследований и публикаций после распада Советского Союза, особенно в период с 2017 по 2021 год; однако вклад постсоветских стран в международные исследования по гендерологии остается незначительным. Россия, Эстония и Украина являются лидерами по гендерным исследованиям среди постсоветских государств, тогда как страны Кавказа и Центральной Азии, за исключением Казахстана и Кыргызстана, вносят наименьший вклад. Несмотря на стабильно развивающееся исследовательское сотрудничество между постсоветскими учеными по гендерным вопросам, их сотрудничество ограничивается внутри своих стран и организации, где они работают. Таким образом, процентное соотношение сотрудничества авторов между постсоветскими государствами и на международном уровне все еще остается низким. Публикации в постсоветских гендерных исследованиях затрагивают различного рода темы (гендерная социализация, гендерные роли, половое воспитание, аспекты мужского и женского здоровья и т.д.), причем большинство статей опубликовано в области психологии и поведенческих наук, тогда как гендерные исследования в социологических и политэкономических дисциплинах все еще развиваются.

Ключевые слова: гендер, социальные науки, постсоветский период, библиометрический анализ.

Введение

За последние несколько десятилетий гендерные исследования стали неотъемлемой частью различных академических дисциплин. Однако данная область науки имеет относительно короткую историю. До 1970-х годов социальные науки больше внимания уделяли вопросам мужчин и политики, а проблемы гендера оставались в стороне. Женщинам в феминистических исследованиях того времени были присущи традиционные образы жен и матерей. На западе женские исследования появились благодаря второй волне феминизма в конце 1960-х годов [1]; [2]. Таким образом, феминизм и женское движение привели к основанию центров женских исследований во многих западных странах. Такие центры стремились создать академический фундамент для гендерных исследований. Это дало импульс активным дискуссиям о роли женщин в обществе и их включению в политическую повестку дня [3]; [1].

В то время как гендерные исследования стремительно росли в западных странах, концепция гендера в СССР развивалась в рамках марксистско-ленинской идеологии. Поэтому исследователи здесь акцентировали внимание на классовых различиях, не придавая большого значения гендерным различиям [4]. Согласно теории марксистов, неравные экономические отношения и капитализм порождали гендерное неравенство, в то время как социалистические отношения помогали устранять его. Таким образом, равный социальный статус мужчин и женщин, и их равноправное участие в общественной жизни, а также одинаковый вклад в экономику страны должны были ликвидировать неравенство. В рамках такого подхода большинство женщин были привлечены к труду и имели всеобщий доступ к образованию и социальным услугам. Тем не менее, в частной жизни преобладали традиционные гендерные нормы [5]. Как подчеркивает Лангеноль (2014), мужчинам была отведена роль героических рабочих, которые были ответственны за публичные аспекты строительства коммунизма, тогда как работающим женщинам, была предоставлена менее заметная, но важная задача поддержания социалистической морали в семье. Более того, гендерные отношения в советском обществе контролировались семейным законодательством, запрещающим аборт и защищающее «гендерный порядок», что привело к созданию «советского патриархата» [6]. Зарубежные авторы называют данное явление «гендерным парадоксом», так как в Советском Союзе, несмотря на равное участие женщин в образовании, имелись большие разрывы в других областях не в их пользу [7].

Отмена цензуры и активное участие женщин в политической и общественной жизни после распада СССР повлияли на научное сообщество на всем постсоветском пространстве. Социальные и гуманитарные науки начали постепенно перенимать идеи из теории феминизма. 1990-е годы стали «гендерным десятилетием», поскольку именно в этот период произошло теоретическое осмысление и, самое главное, публичное высказывание гендерных проблем. Тем не менее гендерные десятилетия остались позади, а гендерные проблемы в постсоветском пространстве становятся все более актуальными, несмотря на многочисленные ратифицированные международные конвенции по защите прав женщин. В связи с этим нам хотелось бы изучить развитие гендерных исследований

во всех 15 постсоветских странах за последние 30 лет и отметить будущие тенденции в данной области. Для этого мы использовали библиометрический анализ, который в последнее время зарекомендовал себя как систематический метод изучения развития различных исследований, выполняемый с помощью компьютерной программы и с применением большого количества данных и их графической визуализации.

Методология исследования

При проведении библиометрического анализа мы использовали как анализ производительности, так и научное картирование. Вклад исследователей в область изучения гендера был рассмотрен с помощью анализа эффективности, где были применены наиболее распространенные показатели научной эффективности, такие, как количество публикаций и цитирований по гендерной тематике с 1993 года. Научное картирование использовалось для анализа интеллектуального взаимодействия и структурного сотрудничества между исследователями. Этот метод включал анализ цитирования, анализ сотрудничества, анализ соавторства, анализ ключевых слов и анализ тематических фокусов. База данных WoS (Web of Science) была выбрана для анализа, поскольку это крупнейшая база данных, охватывающая более 76 миллионов записей и более 1600 миллионов цитируемых ссылок. Кроме того, эта база данных включает влиятельные исследования в области наукометрии и библиометрии, опубликованные в передовых научных журналах по всему миру.

Стратегия поиска

Наша стратегия поиска основывалась на публикациях, в которых ключевое слово «гендер» появлялось в названии, аннотации и ключевых словах автора. Вторым шагом заключался в фильтрации полученных результатов и удалении нерелевантных публикаций. Результаты были отфильтрованы на основе четырех индексов: расширенный индекс научного цитирования (SCIE), индекс цитирования по социальным наукам (SSCI), индекс цитирования по искусству и гуманитарным наукам (A&HCI) и индекс цитирования по развивающимся наукам (ESCI). Результаты также были отфильтрованы по 15 постсоветским странам (Армения, Азербайджан, Беларусь, Эстония, Грузия, Казахстан, Кыргызстан, Латвия, Литва, Молдова, Россия, Таджикистан, Туркменистан, Украина и Узбекистан) и типу документа: мы фокусировались только на научных статьях, исключая обзоры и другие публикации, не представляющие собой подлинную работу. Началом периода для анализа был выбран 1991 год, когда распался Советский Союз. В первые два года (1991 и 1992 годы) публикаций не было, поэтому результаты включают период с 1993 по 2021 год (декабрь) [8].

Анализ данных

Данные по исследованию были получены из базы данных WoS и проанализированы с помощью программного обеспечения VOSViewer версии 1.6.11 и MS Excel. Эти программы позволяют исследовать динамику и структуру извлеченных данных. VOSviewer

является бесплатным программным обеспечением, которое предназначено для создания и визуализации эконометрических данных для стран, организаций, журналов, исследователей, ключевых слов и публикаций на основе совместного цитирования, связи и соавторства [9].

Обзор литературы

Прежде чем перейти к обсуждению результатов данного исследования, хотелось бы дать историческую характеристику развития гендерных исследований в постсоветском пространстве на основе работ местных и зарубежных авторов. Официальной датой начала гендерных исследований в Советском Союзе считается апрель 1989 года, когда в очередном номере журнала «Коммунист» Посадская и др. опубликовали статью под названием «Как мы решаем женский вопрос». В статье не применялся термин «гендер», но тем не менее авторы смогли представить «новый» подход к отношениям пола, т.е. гендерный подход, проистекающий из социальных отношений. Основной проблемой, которая затрагивалась в статье, было советское разделение мужского и женского труда. Советская наука была высоко централизована и строго контролировалась. В особенности вышестоящие органы часто ограничивали прогресс общественных наук, поскольку суждения некоторых исследователей могли противоречить советской власти. Выводы в научных публикациях, прошедших цензуру, часто не были основанными на эмпирических исследованиях, вместо этого они представляли собой существующую политическую позицию и идеологическое навязывание [10].

Гендерные исследования как новое направление социальных знаний начали развиваться с 1991 года женщинами-учеными, которые одновременно участвовали в демократических преобразованиях на территории уже бывшего Советского Союза. Переход к неолиберальной экономике характеризовался ростом уровня нищеты, который больше всего затронул женщин из-за прекращения государственной поддержки, потери прежних преимуществ и определенных финансовых льгот, которые присутствовали в советское время. В результате многие женщины в постсоветских странах начали объединяться в рамках различных неправительственных организаций (НПО), которые полностью или частично спонсировались западными донорами. На средства, выделенные западными фондами, проводились летние курсы, составлялись учебные планы по феминологии, создавались академические центры по гендерным исследованиям, финансировались публикации женщин о женщинах и их участие на международных конференциях. В начале многие из этих женских НПО являлись благотворительными организациями, которые представляли интересы женщин, столкнувшихся с социальными проблемами после распада Союза [6]. Женские НПО были опорой для мобилизации женщин-активисток. Благодаря таким НПО увеличилось количество правозащитников-женщин и ученых-гендеристов в постсоветском пространстве, так как они являлись мощной площадкой для распространения знания и навыков гендерного активизма. Например, в 2002 году только в России действовало около 400 женских организаций (Безрукова, 2011), а за годы независимости в Узбекистане было создано около 100 женских общественных

организаций. Аналогичным образом в Туркменистане женские общественные центры, созданные по инициативе Союза женщин в 1998 году, были ключевыми институтами при разработке и реализации проектов женского движения [11]. Несомненно, женские НПО занимали особое место в распространении идеи гендерного равенства и их роль была признана основополагающей в построении гражданского общества. Однако, как показала практика, деятельность НПО ограничивалась крупными городами, в то время как сельские женщины, пострадавшие от переходного периода, оставались в тени, а их проблемы нерешенными [12].

Как отмечает Zharebkina (2003), схожие процессы популяризации гендерных исследований наблюдались в постсоветской Украине, где распространялось несколько конкурирующих между собой дискурсов. Если в одном из таких дискурсов восхвалялась материнская роль женщины с романтизацией местных ценностей, то в других женщин призывали переосмыслить традиционные гендерные роли и быть социальной и политической активной [13]. Более того, Харьковский центр гендерных исследований, созданный в 1992 году, является самой знаменитой НПО не только в Украине, но и среди других постсоветских государств. В 1990-х и начале 2000-х годов данный центр совместно с Украинскими вузами подготовил курсы по гендерной тематике, некоторые из которых до сих пор ведутся в постсоветских университетах. Следующим знаменательным событием для центра стало издание первого постсоветского учебника «Теория и история феминизма» в 1996 году. Позже он был переведен на казахский и армянский языки. А с 1998 года центр начинает издавать научный журнал «Гендерные исследования» — популярное феминистское издание во всем постсоветском пространстве [13].

Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что гендерная учебная программа в странах Центральной Азии была изначально запущена женщинами-исследователями и активистками женских движений и НПО при поддержке иностранных организаций и фондов, а потом только переключалась в академическую среду при университетах [14]. Еще одной ключевой особенностью развития гендерных исследований в постсоветском пространстве является то, что они шли одновременно с процессами формирования национальной идеологии. Поэтому идея возрождения традиционных гендерных отношений и фокус на семейные ценности присуща многим постсоветским странам. Например, Резвушкина (2020) подчеркнула основополагающую роль женщины-матери при формировании национальной идеологии в современном Казахстане [15]. Как утверждает Pershai (2013), многие исследователи вместо того, чтобы концептуализировать гендер через социальную и политическую призму, довольствуются введением в историографию отдельно «забытых» или «потерянных» женщин. К сожалению, данный подход только воспроизводит существующие патриархальные нормы, позиционирующие «женскую» тему только в ее традиционной форме без применения критического анализа [16].

Гендерные исследования: казахстанский опыт

Гендерные исследования в Казахстане были институционализированы с начала 1990-х годов и развивались по той же траектории, что и в других постсоветских

странах. Изначально вопросы гендерного равенства в стране рассматривались как явление, касающееся только женщин. «Феминистская Лига» была основана в 1993 году и стала первой организацией в Казахстане, публично поднявшей тему гендерного равенства. После создания организации были изданы первые монографии («Женщина: ее положение, судьба и образ в мировой культуре» и «Образ женщины как культурный символ» Натальи Усачевой и Зии Мукашевой), посвященные теме гендерных отношений. Всемирная конференция ООН по положению женщин в Пекине в 1995 году дала толчок к появлению различных публикаций на тему гендера и усилению женского движению [17]. Первооткрывателями гендерных исследований в Казахстане были Шакирова С., Шеденова Н., Соловьева Г., Усачева Н. Хасанова Г., Нугманова Н., Нурбекова Н., Сеитова М. Первая докторская диссертация по гендерным вопросам была защищена в 1996 г. [15].

Практически все публикации 90-х годов были посвящены экономическому и политическому положению женщин. Это и понятно, ведь развитие гендерных исследований совпало с процессами формирования государственности в Казахстане. С одной стороны, государство пыталось адаптироваться к новой рыночной экономике, с другой – реструктуризировать свою политическую систему, чтобы привести ее в соответствие с принципами демократического правления. Изменения в системе особенно отрицательно повлияли на женщин. Как писалось выше, они лишились многих экономических привилегий, поэтому, чтобы выжить и прокормить семью, им приходилось «ежедневно сражаться на два фронта – в доме и вне дома» (battle on two fronts every day – in and out of the home) [17, с. 286]. Местные гендеристы в своих трудах освещали такие темы, как гендерное разделение в экономике, женский труд, женская безработица, торговля людьми, женское предпринимательство, гендерная политика и женское политическое лидерство и т.д.

Начиная с 2000 года государственная поддержка гендерных исследований в Казахстане увеличилась. Во многом это произошло благодаря разнообразию реализуемых национальных программ и стратегий, направленных на искоренение нищеты, гендерного неравенства, улучшение доступа к образованию и качества системы здравоохранения. В частности, чтобы укрепить свои политические позиции на мировой арене как демократической страны, Казахстан ратифицировал Конвенции ООН о политических правах женщин и о гражданстве замужней женщины, а также ряд актов Международной организации труда, касающихся прав женщин и детей. В 1998 году страна присоединилась к Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин [17]. Кроме того, в 2005 году правительство приняло Национальную гендерную стратегию Казахстана на 2006-2016 годы, а в 2016 году — Концепцию семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года. Таким образом, правительство официально заявляло, что продвижение гендерного равенства является одним из приоритетов национальной политики [18]. В связи с этим, гендерные статьи, опубликованные на казахском и русском языках во втором десятилетии 2000-х годов, сосредоточены на предоставлении полного отчета о действиях правительства по продвижению гендерного равенства. Для многих из этих статей характерны оптимизм и надежда на светлое будущее. К сожалению, в подобных публикациях отсутствует

глубокий анализ того, как на самом деле реализовывалась государственная политика по гендерному равенству

Тем не менее, нынешние научные работы по гендерным вопросам в Казахстане охватывают более широкий круг тем. Фокус научных публикаций сместился с экономического положения женщин на более разнообразные темы. Некоторые из них подчеркивают существующее несоответствие между результатами национальной политики и реальным положением женщин. Kuzhabekova et al. (2018) отмечают, что Стратегия гендерного равенства на 2006-2016 годы не содержала достаточных мер по улучшению политического представительства женщин, а предложенные действия в документе носили декларативный характер [19]. Таким образом, несмотря на ратифицированные конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, в казахстанском обществе женщины по-прежнему составляют наиболее уязвимую часть.

Казахстанские авторы все чаще публикуются в авторитетных международных журналах, при этом все больше статей, посвященных гендерной проблематике, публикуются на английском языке. Социолог Каримова (2011) подчеркнула гендерную асимметрию среди женщин-математиков во Франции и Казахстане. Количество женщин-доцентов больше, чем профессоров математики. Данное явление было результатом эффекта «стеклянного потолка» и «липкого пола», которые препятствуют продвижению женщин. Другие исследования также подтвердили наличие барьеров у молодых казахстанских женщин в науке, выявив присутствие таких факторов, как неуверенность у девушек и их страх перед ответственностью. Поэтому, несмотря на свою отличную успеваемость в школе, выпускницы школ стараются меньше выбирать профессии, связанные с точными и естественными науками, так как данная область воспринимается обществом как мужская сфера деятельности [19].

Более того, некоторые из недавних гендерных статей затрагивают вопросы, которые долгое время были табу, например, сексуальное и домашнее насилие в отношении женщин. Одним из таких работ является контекстуальный анализ постов онлайн-движения #НеМолчиKZ, запущенное в 2016 году [18]. В тематическом исследовании статуса невесток в казахском и среднеазиатском обществе Zhussipbek и Nagaeva (2020) утверждают, что келин (невестки) обычно притесняются членами семьи, что приводит к нарушению их основных человеческих прав [20]. Гендеристы полагают, что домашнее насилие в отношении женщин в казахстанском обществе в последнее время возросло из-за процессов ретрадиционализации. После обретения независимости в целях продвижения «аутентичных» казахских ценностей общество начало легитимизировать такие разрушительные традиции, как приписывание келинам низкого семейного положения и социального статуса (Zhussipbek & Nagaeva, 2020) или похищение невест без их согласия [20]. Противоречивая природа идей гендерного равенства и этнических гендерных норм хорошо отражена в статье Salimjan (2017) «Debating gender and Kazakhness: memory and voice in poetic duel aytis between China and Kazakhstan». Таким образом, сегодня, анализируя положение женщин в казахстанском обществе с различных точек зрения, гендерные ученые видят сложную реальность, в которой вновь

возникшие традиционные нормы в современном Казахстане сосуществуют со взглядами, сформировавшимися во времена советской системы, и западными ценностями, пропагандируемыми принципами демократизации и экономической либерализации.

Библиометрический подход и постсоветская наука

Интерес к выявлению закономерностей научных публикаций и исследований в постсоветских странах значительно возрос за последние годы. Например, Chankseliani et al. (2021) провели анализ международных исследований в области образования, чтобы проиллюстрировать развитие советской и постсоветской образовательной науки [21]. Согласно результатам их исследования выбор тематики и теории, а также дискурсивные и методологические аспекты науки тесно взаимосвязаны с постоянно меняющимися геополитическими реалиями. Еще один библиометрический анализ в области постсоветского образования был выполнен Hernández-Torrano et al. (2021), которые выявили значительный рост исследований в данной области; однако, по их выводам, вклад образовательных исследований из постсоветских стран в международную литературу остается все еще незначительным [22]. К такому же выводу пришли Chankseliani et al. (2021), когда проводили анализ качества журналов, количества публикаций и их влияния на всемирную науку. По их мнению, все пятнадцать постсоветских стран по-разному подходят к исследованиям, а их публикации вносят в мировую науку только небольшой вклад. Lovakov & Agadullina (2019) в свою очередь проанализировали публикации из постсоветских стран в психологических журналах [23]. Они обнаружили, что с 1992 по 2017 год авторство из 15 постсоветских стран в индексированных психологических журналах составила менее одного процента. Среди постсоветских стран только Россия и Эстония отличились значительным ростом публикаций в высокорейтинговых журналах. Как показало исследование Lovakov & Yudkevich (2020), у этих стран более 100 статей в журналах, индексируемых в Scopus, по сравнению с другими постсоветскими государствами. Модели международного сотрудничества ученых из постсоветских стран существенно изменились за последнее десятилетие [24]. Недавний библиометрический обзор таких моделей продемонстрировал, что исследователи постепенно переходят от внутристранового к межстрановому сотрудничеству. Данная тенденция также указывает на рост партнерства постсоветских стран с западными государствами.

Как мы видим, предыдущие исследования, выполненные с помощью библиометрического анализа, были направлены на изучение всевозможных аспектов постсоветских исследований, но ни одно из них не затрагивало тему развития гендерных исследований. Это указывает на отсутствие какого-либо знания о количестве научных публикаций по гендеру, стран-лидеров по гендерным исследованиям, о ведущих учреждениях и авторах, а также существующих моделях сотрудничества между авторами в постсоветском пространстве. Настоящее библиометрическое исследование направлено на устранение данного пробела.

Обсуждение и результаты

Количество данных

Результаты анализа показали, что в базе данных WoS в период с 1993 по 2021 год было обнаружено 2822 публикации по гендерной тематике из постсоветских стран, что составляет лишь 0,4% всех гендерных публикаций в базовой коллекции WoS. 2822 публикации в наборе данных были опубликованы 7370 учеными, связанными с 2685 учреждениями в 121 стране мира. Сюда входят все авторы, проводящие гендерные исследования в постсоветских странах, и их партнеры из не постсоветских стран. Наши данные показывают, что большинство публикаций было опубликовано на английском (1695; 60,1%) и русском (1033; 36,6%). Низкий процент гендерных исследований в постсоветских странах указывает на небольшой вклад этих государств в международную литературу по гендерным исследованиям.

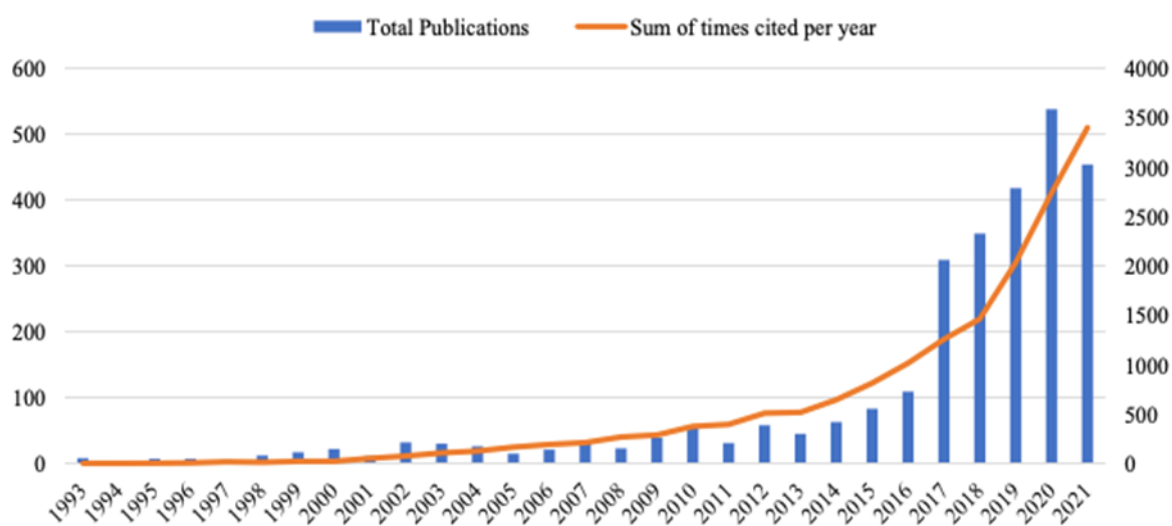

Рисунок 1. Распределение научных публикаций по гендеру между 1993 и 2021 в постсоветских странах

На Рис. 1 представлены ежегодные публикации и структура цитирования публикаций на каждый год. Результаты показывают, что первые два десятилетия постсоветские страны имеют низкий процент публикаций гендерных исследований. За это время было опубликовано всего лишь 26,7% от общего количества статей за весь период (1993-2021), в то время как остальные 73,3% были опубликованы только за последние 5 лет (рис. 2), что указывает на резкий скачок в публикациях по гендерным темам после 2016 года. Данный рост, скорее всего, взаимосвязан с запуском индекса нового научного цитирования Web of Sciences (ESCI) в конце 2015 года. Кроме того, для усиления своей исследовательской деятельности многие вузы постсоветских стран начали внедрять политику, направленную на публикацию в журналах с высоким импакт-фактором. Количество статей, опубликованных в высокорейтинговых журналах, начало влиять на грантовое финансирование исследовательских проектов и заработную плату

преподавателей вузов. Тем не менее, мы считаем, что возросшая заметность гендерных исследований в постсоветских странах за последние десять лет соответствует включению в ESCI местных журналов, а не результатом политики вузов, которые начали поощрять публикации в высокорейтинговых международных журналах.

Страны-лидеры, институты и ведущие авторы в постсоветских гендерных исследованиях

Всего в публикации статей, включенных в итоговую выборку, приняли участие 7406 авторов, что составляет в среднем 1,3 автора на документ. В таблицах 1 и 2 показаны ведущие университеты, авторы и страны, опубликовавшие исследовательские работы по гендеру с 1993 по 2021 год. По нашим данным, по количеству публикаций гендерных исследований лидерами являются эстонские и российские вузы. Авторы из Эстонии, такие, как Тулвисте из Университета Тарту, заняли первое место и опубликовали 21 публикацию с самым высоким общим количеством цитирований - 284. Пуур и Кикас из Эстонии заняли 2-е и 3-е места среди Таллиннского университета с 13 и 12 публикациями. Качественная исследовательская политика и инфраструктура Эстонии может являться причиной, по которой она стала лидером по публикациям и ведущим авторам в гендерных исследованиях.

Таблица 1

Лидирующие институты по гендерным исследованиям в постсоветских странах

Рейт.	Институты	Страна	ТР	ТС	TLS
1	Университет Тарту	Эстония	189	3497	43
2	Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»	Россия	132	343	48
3	Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова	Россия	131	455	17
4	Национальный исследовательский университет (НИУ)	Россия	115	625	53
5	Санкт-Петербургский государственный университет (СПбГУ)	Россия	95	371	12
6	Таллинский университет	Эстония	81	1305	69
7	Томский государственный университет (ТГУ)	Россия	57	266	10
8	Московский государственный психолого-педагогический университет	Россия	53	111	15
9	Казанский федеральный университет	Россия	51	82	3
10	Вильнюсский университет	Литва	44	225	8
11	Уральский федеральный университет	Россия	41	68	1
12	Университет Витовта Великого (VDU)	Литва	38	103	10
13	Назарбаев Университет	Казахстан	36	88	4
14	Литовский спортивный университет	Литва	32	84	3
15	Европейский университет в Санкт-Петербурге	Россия	26	123	11

ТР – кол-во публикаций, ТС – кол-во цитирований, TLS – общее число силы ссылок

В рамках реформирования высшего образования после распада Советского Союза Эстония одной из первых подписала Болонскую декларацию. Переняв опыт немецких и шведских вузов, эстонские университеты стали передовыми вузами в постсоветском пространстве. Вышеуказанные результаты отражают результаты исследования Hernández-Torrano et al. (2021), согласно которому Эстония признана ведущим производителем публикаций в исследованиях в области образования [22]. Как и предполагалось, российские университеты лидируют по количеству публикаций в области гендерных исследований. Среди ведущих производителей гендерных публикаций можем отметить Высшую школу экономики и Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Сильная исследовательская культура, присутствующая при Высшей школе экономики, позволила ей войти в число ведущих университетов России, несмотря на свою непродолжительную историю. Кроме того, данный вуз участвует в проекте 5–100 наряду с другими федеральными университетами. Проект был инициирован Минобрнауки России, чтобы включить не менее пяти университетов из страны в число 100 топовых вузов мира. Также наблюдается рост исследований авторов из Центральной Азии, в частности, из Назарбаев Университета в Казахстане и Американского университета в Центральной Азии (АУЦА) в Кыргызстане [8].

Таблица 2

Ведущие авторы по гендерным исследованиям в постсоветских странах

Рейт.	Авторы	Аффилиация	Страна	TP	TC	TLS
1	Tulviste, T.	Университет Тарту	Эстония	21	284	32
2	Puur, A.	Таллиннский Университет	Эстония	13	195	70
3	Kikas, E.	Таллиннский Университет	Эстония	12	287	3
4	Slobodskaya, H.R.	Научно-исследовательский институт нейронаук и медицины	Россия	11	134	0
5	Realo, A.	Университет Ворвик	Великобритания	10	857	3
6	Maslauskaite, A.	Университет Витовта Великого (VDU)	Литва	9	41	19
7	Grigorenko, E.L.	Университет Хьюстон	США	9	82	1
8	Almukhambetova, A.	Назарбаев Университет	Казахстан	8	31	20
9	Kuzhabekova, A.	Назарбаев Университет	Казахстан	8	36	19
10	Enikolopov, S.N.	Научный центр психического здоровья	Россия	8	40	0
11	Kim, E.	Американский университет в Центральной Азии (АУЦА)	Кыргызстан	8	13	0
12	Sergeeva, M.G.	РУДН	Россия	8	2	0
13	Tikhomirova, T.N.	Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова	Россия	8	85	0

14	Rahnu, L.	Университет Турку	Финляндия	7	79	58
15	Sakkeus, L.	Таллиннский Университет	Эстония	7	86	53
16	Mottus, R.	Эдинбургский Университет	Великобритания	7	363	3
17	Temkina, A.	Европейский университет в Санкт-Петербурге	Россия	7	94	0
18	Welzel, C.	Люнебургский университет Леуфана (LUL)	Германия	7	126	0

ТР – кол-во публикаций, ТС–кол-во цитирований, TLS – общее число силы ссылок

Исследовательское сотрудничество в постсоветских странах

Модели научного сотрудничества в области гендерных исследований в постсоветских странах за последние 30 лет расширились. Результаты демонстрируют рост количества статей в соавторстве. Рисунок 2 визуально демонстрирует сети научного сотрудничества в постсоветских странах. Карта показывает три основных и четыре второстепенных кластера сотрудничества. Для их определения были использованы такие показатели, как географическая близость и экономические отношения. В Европейский Союз входят страны восточной Европы, которые сгруппированы в красный кластер. В синем кластере находятся Узбекистан, Украина и Беларусь. Кыргызстан, Таджикистан и Россия представляют третий по величине зеленый кластер. У остальных стран по сотрудничеству по гендерным публикациям связи проявлены в незначительной степени.

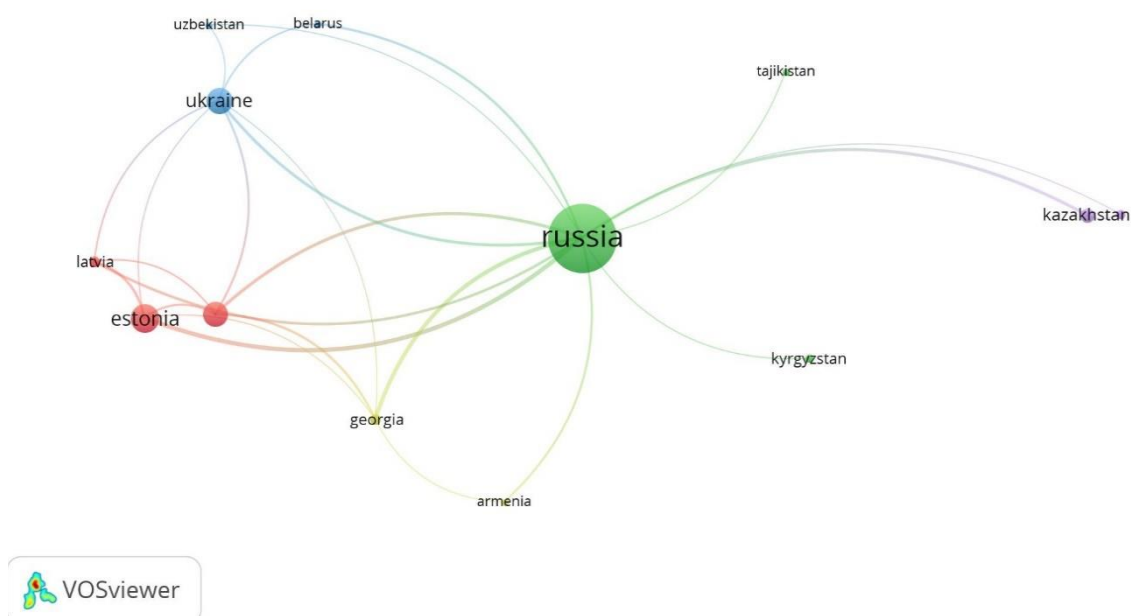

Рисунок 2. Научное сотрудничество в постсоветских странах по гендерным исследованиям.

На рис. 3 ($n = 192$) представлено научное сотрудничество между учреждениями, имеющими пять и более публикаций. Кластеры показывают сотрудничество эстонских и российских учреждений внутри своих стран, которые только изредка сотрудничают с институтами из других постсоветских государств (Kataeva et al., 2023). На карте Национальный университет Тарту обозначен желтым, Таллиннский университет светло-голубым, а Российская академия наук фиолетовым, Высшая школа экономики светло-зеленым и МГУ им. М.Л. Ломоносова синим цветами.

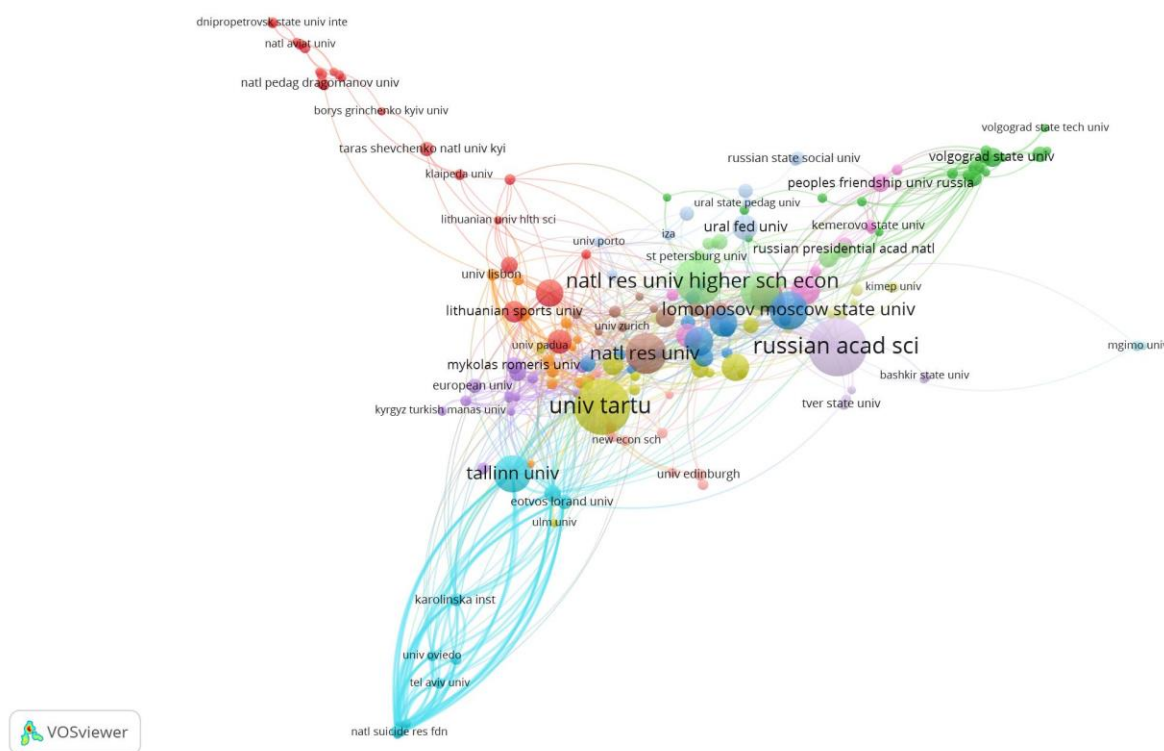

Рисунок 3. Научное сотрудничество между учреждениями постсоветских стран по гендерным исследованиям

Более того, анализ соавторства исследователей с пятью и более публикациями в программе VOSViewer продемонстрировал похожие модели сотрудничества на уровне авторов. При таком раскладе авторы из одного учреждения сотрудничают только друг с другом либо только в пределах своих стран. Активно сотрудничает группа исследователей из Таллиннского государственного университета Эстонии. Среди кластеров также можно увидеть соавторство российских и казахстанских исследователей.

Ведущие журналы

В Таблице 3 представлены десять ведущих журналов в области гендера. Перечислены журналы с минимальной производительностью 16 статей. Всего в топ-15 активных журналах было опубликовано 613 статей, что составило 21,7% публикаций в основной базе данных WoS. Российские журналы занимают первые шесть позиций в рейтингах

журналов, из них первое место отведено журналу «Социологические исследования» с 117 научными статьями [8]. Анализ совместного цитирования журналов с 50 и более цитированиями показывает, что гендерные исследования в постсоветских странах основаны на знаниях, полученных в шести взаимосвязанных дисциплинах. Такие исследования публиковались в журналах по социальной психологии, развитию детей, экономике и политической экономии, а также по феминологии. Статью под названием “Why can’t a man be more like a woman? Sex differences in Big Five personality traits across 55 cultures” (Schmitt et al., 2008) можем отметить как ведущую статью среди десяти самых влиятельных публикаций, где обсуждаются различия личностных качеств мужчин и женщин. Вопросы психологии являются самыми частыми темами в наиболее цитируемых статьях. Кроме Украины, Молдовы и стран Балтии, другие постсоветские страны не представлены в наиболее цитируемых изданиях международного уровня.

Таблица 3

Профильные журналы в постсоветском гендерном исследовании

Рейт.	Название журнала	ТР	ТС	Страна
1	Sotsiologicheskie Issledovaniya	117	138	Россия
2	Psikhologicheskii Zhurnal	83	289	Россия
3	Voprosy Psikhologii	68	110	Россия
4	Psychology in Russia-State of the Art	33	60	Россия
5	Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo	32	5	Россия
6	NAUCHNYI dialog	31	11	Россия
7	Frontiers in Psychology	26	198	Швейцария
8	Anthropological Measurements of Philosophical Research	25	14	Украина
9	Psychology and Law	24	15	Россия
10	Sibirskiy Psikhologicheskii Zhurnal-Siberian Journal of Psychology	22	13	Россия
11	European Journal of Contemporary Education	21	24	Словакия
12	Social Psychology and Society	20	15	Россия
13	Psikhologicheskaya Nauka i Obrazovanie	20	32	Россия
14	Journal of Social Policy Studies	20	14	Россия
15	Amazonia Investiga	19	28	Колумбия

ТР – кол-во публикаций, ТС–кол-во цитирований

Библиометрический анализ ключевых слов

Анализ ключевых слов демонстрирует взаимосвязь между наиболее часто используемыми ключевыми словами авторов (AKW) и словами Plus (KWP), где применяется совместная встречаемость ключевых слов. Чтобы создать репрезентативные дан-

ные, были использованы слова, которые встречались не менее 30 раз. В Таблице 4 представлены наиболее часто встречающиеся 20 ключевых слов (AKW и KWP) в гендерных исследованиях в постсоветских странах. Среди них многократно использовались слова «женщины», «подросток», «образование» «гендер», «Россия», «гендерные различия» [8].

Таблица 4

**Наиболее часто встречающиеся AKW и KWP в гендерных исследованиях
в постсоветских странах**

Rank	Author Keyword	Occurrences	Rank	KeyWord Plus	Occurrences
1	гендер	321	1	гендер	309
2	Россия	87	2	гендерные различия	144
3	гендерные различия	70	3	женщины	104
4	женщины	46	4	поведение	89
4	подростки	46	5	дети	72
5	образование	43	6	перформанс	70
6	мускулиность	42	7	отношение	67
7	культура	40	8	половые различия	66
7	студенты	40	9	влияние	65
7	гендерное равенство	40	10	личность	57
8	личность	39	11	модель	56
9	Эстония	38	12	возраст	52
10	идентичность	37	13	здоровье	51
11	феминизм	36	14	образование	47
11	гендерная идентичность	36	15	студенты	41
11	отрочество	36	15	стресс	41
12	Литва	35	16	подростки	40
13	дети	33	17	восприятие	39
14	семья	31	18	депрессия	37
15	возраст	30	18	работа	37
15	молодежь	30	19	риск	34

Анализ совместной встречаемости всех ключевых слов в наборе данных включали такие слова, как «гендер», «женщины», «гендерные различия», «половые различия», «дети», «студенты», «поведение детей», «образование», «отношения» и «успеваемость». Эволюция актуальных фокусов в гендерных исследованиях в постсоветских странах показала, что если в 2014 г. основной интерес ученых был связан с гендерными и

половыми различиями среди детей и подростков, то в последние годы возникшие темы продемонстрировали переход, представляющий интерес для гендера, женщин, гендерного равенства и гендерных стереотипов, с самой последней темой Covid-19.

Заключение

Используя библиометрический анализ, это исследование стремилось понять развитие гендерных исследований в социальных науках в постсоветских странах с момента обретения независимости. В исследование были включены выдержки из 2822 публикаций, индексируемых в Web of Science Core Collection с 1993 года. Результаты показывают, что вклад постсоветских стран в гендерные исследования остается незначительным: статьи публикуются в основном в местных, а не международных журналах. Следует отметить, что подавляющее большинство статей по гендерным вопросам по-прежнему публикуется в журналах, не индексируемых Web of Science. Тем не менее, количество публикаций по гендерным исследованиям на постсоветском пространстве выросло, особенно с 2017 года. Среди постсоветских стран наблюдается неравномерное распределение публикаций по гендерным исследованиям. Россия и Эстония лидировали по количеству публикаций в период с 1993 по 2016 год, а Украина переместилась с 3-го места за тот же период на 2-е место в период с 2017 по 2021 год. Страны Кавказа и Центральной Азии, за исключением Казахстана и Кыргызстана, вносят незначительный вклад в гендерные исследования. Эстония остается лидирующей страной по количеству публикаций по численности населения среди других постсоветских государств. Разница в производительности может отражать относительные инвестиции стран в исследования и разработки, поскольку страны, которые инвестируют больше на одного исследователя, имеют большее количество исследователей, что, в свою очередь, приводит к продуктивности исследований. Хотя сотрудничество внутри стран и институтов расширяется, особенно в период с 2017 по 2021 год, исследователи сотрудничают внутри страны с коллегами из тех же учреждений. Большинство опубликованных работ связано с психологией и поведенческими науками и рассматривает биологические различия между девочками/мальчиками и мужчинами/женщинами; однако анализ показывает, что социологические и политически ориентированные гендерные исследования развиваются. Полученные данные также позволяют предположить, что темы, интересующие постсоветских исследователей, в основном совпадают с глобальными тенденциями, связанными с ростом социологических, демографических и политэкономических дисциплин, и существует потенциал для внесения вклада в международные исследования в будущем.

Благодарность, конфликт интересов

Данное исследование финансировалось Назарбаев Университетом в рамках Программы совместных исследований Ном. Гранта 021220CRP1222. Эта статья основана на материалах авторов, ранее опубликованных в журнале «Scientometrics» на английском языке <https://link.springer.com/article/10.1007/s11192-022-04619-9>. Они были адап-

тированы для русскоязычной аудитории согласно политике распространения результатов исследования журнала «Scientometrics» при полном соблюдении этических норм. Все авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов исследования, авторства и/или публикации данной статьи.

Вклад авторов

А.Б. Рахимжанова – структурирование исследования, литературный обзор и работа над текстом статьи.

Ж. Изекенова – методология, сбор и анализ данных с помощью программы VOSviewer.

З. Катаева – общее руководство проектом, разработка концепции исследования, утверждение окончательного варианта статьи для публикации.

Н. Дуррани – существенный вклад в развитие концепции исследования, интерпретацию данных и внесение поправок в предварительную версию статьи.

Список литературы

1. Thamarasseri I. Emergence of gender studies as an academic discipline: Disciplinary and interdisciplinary perspectives // Journal of Society in Kashmir. - 2020. – Т.1. №10. – С. 23-33.
2. Silova I., Magno C. Gender equity unmasked: Democracy, gender, and education in Central/Southeastern Europe and the former Soviet Union. // Comparative Education Review. - 2004. - Т.4. №48. - С. 417–442. DOI: <https://doi.org/10.1086/423358>
3. Usha K. B. Political empowerment of women in Soviet Union and Russia: Ideology and implementation // Sage Journal. – 2005. - Т.2. №42. – С.141-165. DOI: <https://doi.org/10.1177/002088170404200203>
4. Посадская А.И., Римашевская Н.М., Захарова Н.К. Как мы решаем женский вопрос // Коммунист. - 1989. – №4. - С. 56-65.
5. Kataeva Z., DeYoung A.J. Gender and the academic profession in contemporary Tajikistan: Challenges and opportunities expressed by women who remain. // Central Asian Survey. - 2017. – Т.2. №36. - С. 247– 262. DOI: <https://doi.org/10.1080/02634937.2017.1287663>
6. Пушкарева Н.Л., Большакова О.В. Гендерные исследования российского двадцатого века // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. - 2020. – Т.1. №65. - С. 318–328.
7. Durrani N., CohenMiller A., Kataeva Z., Bekzhanova Z., Seitkhadyrova A., Badanova A. The fearful khan and the delightful beauties: The construction of gender in secondary schools' textbook in Kazakhstan. // International Journal of Educational Development. - 2022. - №88, 102508. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102508>
8. Chatterjee C., Petrone K. Natalia Pushkareva: Gender and historical heritage in post-Soviet Russia // Вестник Пермского Университета. История. - 2019. - №3. - С. 76–84. DOI: <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2019-3-76-84>
9. Van Eck N. J. & Waltman L. Citation-based clustering of publications using CitNetExplorer and VOSviewer. // Scientometrics. - 2017. – Т.2. №111. - С. 1053–1070. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11192-017-2300-7>
10. Хоткина З.А. Российским гендерным исследованиям 30 лет: ретроспектива и перспективы// Женщина в российском обществе. - 2020. - №2. - С. 26—37.
11. Shamatov, D., Schatz, E., & Niyozov, S. (2010). Peer-review publications for improving scholarship in central Asia // AUCA Academic Review. - 2010. - №14, С. 172–179.

12. Zharebkina I. On the performativity of gender: Gender studies in post-soviet higher education. // *Studies on East European Thought*. - 2003. - Т.1. №55. - С. 63–79. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1021823317074>
13. Ахмедшина Ф. Переходный период и гендерные аспекты коренных перемен в обществе: гендерные проблемы Узбекистана в условиях независимости // Введение в теорию и практику гендерных отношений. - Ташкент: 2007. - С. 395–400.
14. Алмамедова Н. Особенности политической культуры женщин в Центральной Азии (на примере Туркменистана). Социальная специфика развития политической культуры женщин в Центральной Азии. [Электронный ресурс] - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-politicheskoy-kultury-zhenschin-v-tsentralnoy-azii-na-primere-turkmenistana> (дата обращения: 28.02.2025).
15. Безрукова А. Гендерные исследования в России: проблемы становления и развития // Новые технологии. - 2011. - №1. - С. 1-5.
16. Grishak S. Trends in the development of gender education in higher education in post-soviet central Asian countries // *Al-Farabi Kazakh National University Journal of Educational Sciences*. - 2018. Т.2. №55. - С. 42-55.
17. Rezvushkina T. Mother-women in modern Kazakhstan and her participation in national revival of the state. // *Bulletin of Karaganda State University*. - 2020. - Т.97. №1. - С. 136–143.
18. Pershai A. Perspectives on history: Everyday life, gender and nations in post-Soviet Belarus. // *Crossroads*. - 2013. - Т.2. №1. - С.40-50.
19. Шегенова Ж. Гендерная политика Республики Казахстан // Современная высшая школа: инновационный аспект. - 2012. - №1. - С.177-181.
20. Kuzhabekova A., Almukhambetova, A. Female academic leadership in the post-Soviet context. // *European Educational Research Journal*. - 2017. - № 16 (2-3). - С. 183-199.
21. Chankseliani M., Lovakov A., Pislyakov, V. A big picture: A bibliometric study of academic publications from post-Soviet countries. // *Scientometrics*. - 2021. - №126. - С. 8701–8730. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11192-021-04124-5>
22. Hernández-Torrano D., Karabassova L., Izenkova Z., Courtney M. G. Mapping education research in post-Soviet countries: A bibliometric analysis. // *International Journal of Educational Development*. - 2021. - №87, 102502. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102502>
23. Lovakov, A., Agadullina, E. Bibliometric analysis of publications from post-Soviet countries in psychological journals in 1992–2017. // *Scientometrics*. - 2019. - Т. 2. №119. - С. 1157–1171. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11192-019-03087-y>
24. Lovakov, A., Yudkevich, M. The post-Soviet publication landscape for higher education research. // *Higher Education*. - 2020. - Т. 2. №81. - С. 273–299. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10734-020-00541-2>

А.Б. Рахимжанова^{1*}, З. Катаева², Ж. Изекенова², Н. Дуррани²

¹*Astana IT Университеті, Астана, Қазақстан*

²*Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан*

Посткеңестік елдердің әлеуметтік ғылымдарындағы гендерлік зерттеулердің библиометриялық талдауы

Аңдатпа. Посткеңестік елдердегі ғылыми мақалалар мен зерттеулердің барысын жүйелі түрде талдауға деген қызығушылықтың жылдам артуына қарамастан, бұл елдерде гендерлік зерттеулердің қалай дамып келе жатқаны туралы білім әлі де мардымсыз. 1993–2021 жылдар аралығында Web of Science Core Collection дерекқорында индекстелген 2822 жарияланымды библиометриялық тәсіл мен метадеректерді пайдалана отырып, бұл зерттеу посткеңестік елдердегі гендерлік зерттеулердің дамуын түсіндіруге бағытталған. Бұл жұмыс Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, әсіресе 2017 және 2021 жылдар аралығында гендерлік зерттеулер мен жарияланымдардың айтарлықтай өскенін анықтады; дегенмен, посткеңестік елдердің халықаралық гендерлік зерттеулерге қосқан үлесі мардымсыз болып қала береді. Гендерлік зерттеулер бойынша посткеңестік мемлекеттер арасында Ресей, Эстония және Украина көш бастап тұр, ал Қазақстан мен Қырғызстанды қоспағанда, Кавказ және Орталық Азия елдері азырақ үлес қосады. Посткеңестік зерттеушілер арасындағы зерттеу ынтымақтастығы артып келе жатқанымен, зерттеушілер негізінен өз елдері мен өздері қызмет істейтін мекемелердегі авторлармен жұмыс істейді, ал өз елінен тыс посткеңестік мемлекеттерде немесе халықаралық деңгейде жұмыс істейтін авторлардың саны өте аз. Посткеңестік гендерлік зерттеулердегі жарияланымдар ауқымы әртүрлі тақырыптарды қамтиды, мақалалардың көпшілігі психология және мінез-құлық ғылымдары саласында жарияланған, ал социологиялық және саяси экономикалық пәндердегі гендерлік зерттеулер әлі де даму үстінде.

Түйін сөздер: гендер, әлеуметтік ғылымдар, посткеңестік кезең, библиометриялық талдау.

A.B. Rakhimzhanova^{1*}, Z. Kataeva², Zh. Izenkova², N. Durrani²

¹*Astana IT University, Astana, Kazakhstan*

²*Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan*

Bibliometric analysis of gender research in the social sciences in post-soviet countries

Abstract. This study aims to comprehend the development of gender research in post-Soviet nations using a descriptive bibliometric method and metadata derived from 2822 articles indexed in the Web of Science Core Collection database for 1993–2021. The investigation showed that, following the dissolution of the Soviet Union, there has been a noticeable increase in gender research and publications, especially between 2017 and 2021. Nevertheless, the post-Soviet nations have made a negligible contribution to worldwide gender research. Among post-Soviet republics, gender research is most advanced in Russia, Estonia, and Ukraine, whereas Caucasus and Central Asian nations—with the exception of Kazakhstan and Kyrgyzstan—contribute to a lesser extent. While post-Soviet scholars are increasingly working

together on research projects, most of them do so domestically, with authors from the same institutions and nations. Very few authors work across post-Soviet republics or beyond. Post-Soviet gender research covers a wide range of themes; the majority of articles are published in the behavioral and psychological sciences, but gender research in political economy and sociology is still in way to grow.

Key words: Gender, Social science, Post-Soviet, Bibliometric analysis.

References

1. Thamarasseri I. Emergence of gender studies as an academic discipline: Disciplinary and interdisciplinary perspectives // *Journal of Society in Kashmir*. - 2020. - №10 (1). - pp. 23-33.
2. Silova I., Magno C. Gender equity unmasked: Democracy, gender, and education in Central/Southeastern Europe and the former Soviet Union. // *Comparative Education Review*. - 2004. - №48 (4). - pp. 417-442.
3. Usha K. B. Political empowerment of women in Soviet Union and Russia: Ideology and implementation // *Sage Journal*. - 2005. - №42 (2). - pp. 141-165.
4. Posadskaya A.I., Rimashevskaya N. M., Zaxarova N. K. Kak my reshaem zhenskij vopros [How do we solve women's issues?], *Kommunist*. [Communist], 4, 56-65(1989). [in Russian]
5. Kataeva Z., DeYoung A. J. Gender and the academic profession in contemporary Tajikistan: Challenges and opportunities expressed by women who remain. // *Central Asian Survey*. - 2017. - №36 (2). - pp. 247- 262.
6. Pushkapeva H.L., Bol'shakova O.B. Gendepnye issledovaniya rossiiskogo dvadczatogo veka [Gender studies in Russia XX century], *Vestnik Sankt-Petepbypgckogo universiteta. Istoria*. [Bulletin of Saint-Petersburg University, History], 1(65), 318-328(2020). [in Russian]
7. Durrani N., CohenMiller A., Kataeva Z., Bekzhanova Z., Seitkhadyrova A., Badanova A. The fearful khan and the delightful beauties: The construction of gender in secondary schools' textbook in Kazakhstan. // *International Journal of Educational Development*. - 2022. - №88, 102508.
8. Chatterjee C., Petrone K. Natalia Pushkareva: Gender and historical heritage in post-Soviet Russia // *Vestnik of Perm University. Istoria*. - 2019. - №3. - pp. 76-84.
9. Van Eck N. J. & Waltman L. Citation-based clustering of publications using CitNetExplorer and VOSviewer. // *Scientometrics*. - 2017. - №111(2). - pp. 1053-1070.
10. Khotkina Z. A. Rossijskim gendernym issledovaniyam 30 let: retrospektiva i perspektivy [30 years of Gender studies in Russia: past and present], *Zhenshina v rossijskom obshhestve* [Women in Russian society], №2, 26-37(2020). [in Russian]
11. Shamatov, D., Schatz, E., & Niyozov, S. (2010). Peer-review publications for improving scholarship in central Asia // *AUCA Academic Review*. - 2010. - №14, pp. 172-179.
12. Zherebkina I. On the performativity of gender: Gender studies in post-soviet higher education. // *Studies on East European Thought*. - 2003. - №55(1). - pp. 63-79.
13. Akhmedshina F. Perekhodnyj period i gendernye aspekty korennyh peremen v obshhestve: gendernye problemy Uzbekistana v usloviyah nezavisimosti. Vvedenie v teoriyu i praktiku gendernyh otnoshenij. [Transition period and gender aspects of fundamental changes in society: gender problems of Uzbekistan in conditions of independence. Introduction to the theory and practice of gender relations.] (Tashkent, 2007, pp. 395-400). [in Russian]

14. Almamedova, N. (2011). Osobenosti politicheskoy kulturi zhenshin v Tsentralnoy Azii (na primere Turkmenistana). Sotsial'naya Spetsifika Razvitiya Politicheskoy Kul'tury v Tsentral'noy Azii. [Electronic resource] – Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-politicheskoy-kultury-zhenshin-v-tsentralnoy-azii-na-primere-turkmenistana> (accessed: 28.02.2025). [in Russian]
15. Bezrukova A. Gendernye issledovaniya v Rossii: problemy stanovleniya i razvitiya. [Gender studies in Russia: The problems of foundation and development], Novye texnologii [New technologies], 1, 1-5 (2011). [in Russian]
16. Grishak S. Trends in the development of gender education in higher education in post-soviet central Asian countries // Al-Farabi Kazakh National University Journal of Educational Sciences. - 2018. - №55(2) – pp.42-55.
17. Rezvushkina T. Mother-women in modern Kazakhstan and her participation in national revival of the state. // Bulletin of Karaganda State University. - 2020. - №1(97). - pp. 136–143.
18. Pershai A. Perspectives on history: Everyday life, gender and nations in post-Soviet Belarus. // Crossroads. - 2013. - №1(2).
19. Shegenova Zh. Gendernaya politika Respubliki Kazahstan [Gender politics of Kazakhstan], Sovremennaya vysshaya shkola: innovacionnyy aspekt. [Modern higher education: innovative perspectives], 1, 177-181(2012). [in Russian]
20. Kuzhabekova A., Almukhambetova, A. Female academic leadership in the post-Soviet context. // European Educational Research Journal. – 2017. - № 16(2-3). – pp. 183-199.
21. Chankseliani M., Lovakov A., Pislyakov, V. A big picture: A bibliometric study of academic publications from post-Soviet countries. // Scientometrics. - 2021. - №126. - pp. 8701–8730.
22. Hernández-Torrano D., Karabassova L., Izenkova Z., Courtney M. G. Mapping education research in post-Soviet countries: A bibliometric analysis. // International Journal of Educational Development. - 2021. - №87 – pp. 102502.
23. Lovakov, A., Agadullina, E. Bibliometric analysis of publications from post-Soviet countries in psychological journals in 1992–2017. // Scientometrics. - 2019. - №119 (2). - pp. 1157–1171.
24. Lovakov, A., Yudkevich, M. The post-Soviet publication landscape for higher education research. // Higher Education. - 2020. - №81(2). - pp. 273–299.

Сведения об авторах

Рахимжанова Арай Болатовна – автор для корреспонденции, PhD, ассистент-профессор Департамента общеобразовательных дисциплин, Astana IT университет, пр. Мангилик ел, 55/11, оф. С1.1. 267, 010000, Астана, Казахстан.

Изекинова Жанна – докторант Высшей школы образования, Назарбаев Университет, пр. Кабанбай батыра, 53, 010000, Астана, Казахстан.

Катаева Зумрад – PhD, ассистент-профессор Высшей школы образования, Назарбаев Университет, пр. Кабанбай батыра, 53, Блок С3, оф. М025, 010000, Астана, Казахстан.

Дуррани Наурин – DPhil, профессор, Директор исследовательского центра CARCEIT (Central Asian Research Centre for Educational Innovation and Transformation) при Высшей школе

образования, Назарбаев Университет, пр. Кabanбай батыра, 53, Блок С3, оф. 5027, 010000, Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет

Рахимжанова Арай Болатқызы – хат-хабар үшін автор, PhD, Жалпы білім беру департаментінің ассистент-профессоры, Astana IT университеті, Мәңгілік ел даңғылы 55/11, оф. С1.1. 267, 010000, Астана, Қазақстан.

Изекенова Жанна – Жоғары білім беру мектебінің докторанты, Назарбаев Университеті, Қабанбай батыр даңғылы 53, 010000, Астана, Қазақстан.

Катаева Зумрад – PhD, Жоғары білім беру мектебінің ассистент-профессоры, Назарбаев Университеті, Қабанбай батыр даңғылы 53, Блок С3, оф. М025, 010000, Астана, Қазақстан.

Дуррани Наурин – DPhil, профессор, Жоғары білім беру мектебінің жанындағы CARCEIT (Central Asian Research Centre for Educational Innovation and Transformation) зерттеу орталығының директоры, Назарбаев Университеті, Қабанбай батыр даңғылы 53, Блок С3, оф. 5027, 010000, Астана, Қазақстан.

Information about authors

Aray Rakhimzhanova – corresponding author, PhD, assistant-professor, Department of General Education Disciplines, Astana IT University, Mangilik el ave. 55/11, office C1.1. 267, 010000, Astana, Kazakhstan.

Zhanna Izenkova – PhD student, Graduate School of Education, Nazarbayev University, Kabanbay batyr ave. 53, 010000, Astana, Kazakhstan.

Zumrad Kataeva – PhD, assistant-professor, Graduate School of Education, Nazarbayev University, Kabanbay batyr ave. 53, Block C3, office M025, 010000, Astana, Kazakhstan.

Naureen Durrani – DPhil, Professor, the Director of CARCEIT (Central Asian Research Centre for Educational Innovation and Transformation), Graduate School of Education, Nazarbayev University, Kabanbay batyr ave. 53, Block C3, office 5027, 010000, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 04.51.71
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-109-122>

Қазақстандағы жастар арасында спорттың қолжетімділігі мәселесі

А.Б. Налшыбек^{ib}, Р.Ә. Әлқожа*^{ib}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: asxat.nalshybek@bk.ru, *ralkozha@gmail.com)

Аңдатпа. Мақала авторлары ерекше әлеуметтік топ ретінде жастардың арасында қазіргі Қазақстандағы спорт саласының жағдайын және жастар арасында спорттың қолжетімділік мәселесін талдайды. Дене шынықтыру мен бұқаралық спортты дамыту Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының стратегиялық маңызды бағыттарының бірі, сонымен қатар еліміз өзінің мемлекеттік және әлеуметтік дамуында белсенді және өсіп келе жатқан халықтың салауатты өмір салтын және спорттық амбицияларын қалыптастыру үшін дене шынықтыру мен спортты дамытуға басымдық береді. Жастарды дене шынықтырумен және спортпен айналысуға тарту, салауатты өмір салтын ұстануға құштарлықты тәрбиелеу барлық деңгейдегі мемлекеттік органдар жұмысының басым бағыттарына жатады. Жастар заманауи қоғамның қалыптасуы мен дамуына айтарлықтай әсер ететін маңызды әлеуметтік топ ретінде қарастырылады. Жастардың қалыптасуы мен дамуы негізгі әлеуметтік институттар шеңберінде жүзеге асады, оның ішінде дене шынықтыру және спорт институтының алатын орны ерекше. Қазіргі таңда спорт әлемде маңызды рөл атқарады, оны тұлғаның дамуына белсенді әсер ететін адам қызметінің негізгі түрлерінің бірі ретінде қарастыруға негіз бар. Спорт адам құқығы және әрбір адамның денсаулығы мен әл-ауқатын қамтамасыз етудің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Ол сондай-ақ қоғамның жалпы қабылданған стандарттары мен құндылықтары тұжырымдамасында жоғары рөл атқарады.

Бұл мақалада Қазақстандағы жастар арасында спорттың дамуы мен қолжетімділігіне талдау жүргізіледі. Жастарды жүйелі спортқа тартудың қол жеткізген және жоспарланған сандық көрсеткіштері қарастырылған. Қазақстандағы жастар арасында спорттың қолжетімділігі мәселесіне талдама жасалған, спорттың қолжетімділігін дамытуға және онымен айналысуға кедергі келтіретін негізгі себептер зерделенеді.

Түйін сөздер: спорт, жастар, бұқаралық спорт немесе «баршаға арналған» спорт, дене шынықтыру, спорттық іс-шаралар, спорттың қолжетімділігі, спортпен шұғылдану, физикалық денсаулық, психикалық денсаулық, спортпен айналысу құқығы.

Кіріспе

Спорт жан-жақты әлеуметтік құбылыс ретінде адамды еңбекке дайындау, қоғамның рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру, халықаралық қатынастарды нығайту және кеңейту саласы, этикалық және эстетикалық тәрбиенің маңызды құралдарының бірі. Сонымен қатар адамның денсаулығы мен еңбекке қабілеттілігін нығайту мен сақтаудың ең қолжетімді әдісі. Қазіргі таңда спорт ерекше мәнге ие болуда. Спорт жастардың өмірінде басты рөл атқарады, физикалық, психологиялық және әлеуметтік дамуына айтарлықтай әсер етеді. Спортпен айналысу салауатты өмір салтын қалыптастыруға көмектеседі, жеке өсуге және әлеуметтік интеграцияға ықпал етеді. Жастар арасында спорттың қолжетімділігі – салауатты және белсенді қоғамды дамытудың маңызды аспектісі. Спортпен айналысу мүмкіндіктерін қамтамасыз етудің көптеген оң әсерлері бар, соның ішінде физикалық және психикалық денсаулықты жақсарту, тәртіпті қалыптастыру, әлеуметтік дағдылар және қылмыс деңгейін төмендету.

Дене шынықтыру – денсаулықты сақтау мен қолдаудың бір жолы ғана емес, сонымен қатар жастар арасында зиянды әдеттердің алдын алу бойынша превентивті шаралары ретінде де қарастыруға болады. Физикалық белсенділік салауатты өмір салты мен жоғары өмір сүру сапасының маңызды құрамдас бөлігі. Толыққанды физикалық даму үшін дене шынықтырумен және спортпен жүйелі түрде айналысу жастар үшін ерекше өзекті. Соған орай, зерттеуімізде жастар арасындағы спорттың қолжетімділігі мәселесіне әлеуметтанулық талдау жасалды.

Зерттеу әдістері

Жұмыстың мақсаты – жастар арасында спорттың қолжетімділігі мәселесінің қазіргі жағдайын талдау, спорттың қолжетімділігін дамытуға және онымен айналысуға кедергі келтіретін негізгі себептерді айқындау. Ғылыми зерттеу объектісі Қазақстандағы жастар арасындағы спорт. Зерттеудің пәні жастар арасында спорттың қолжетімділігі мәселесінің қазіргі жағдайы.

Зерттеу әдістері: салыстырмалы талдау – әртүрлі жылдардағы деректерді салыстыру, статистикалық деректерді талдау, нормативтік құжаттар мен ғылыми еңбектерді зерделеу, зерттеу мәселесі бойынша зерттеулерді талдау.

Талқылау

Бүкіл әлемде спорт негізінен екі бағытта дамып келеді: жоғары жетістіктер спорты және қоғамдық (бұқаралық) спорт. Бұқаралық спорт спорттық іс-әрекеттің көпшілікке қолжетімді түрі ретінде әрекет ететін, әлеуметтену агентінің рөлін атқарады, осы бұқаралық спорттық іс-әрекет барысында жастардың дене қабілеттері ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік қасиеттері де дамиды [1].

Жастардың спорт мәдениетіндегі алаңдатарлық белгілерге қарамастан, спорт пен демалыс олардың өмірінің негізгі бөлігіне айналуы тиіс. Спорт физикалық белсенділікке,

достықты дамытуға және барлық салаларда даму дағдыларын үйретуге жағдай жасайды. Спорт жастардың өмірінде маңызды рөл атқарады, физикалық, психологиялық және әлеуметтік дамуға оң әсер етеді, оның төмендегідей негізгі аспектілері бар:

1. Физикалық денсаулыққа әсері: денсаулықты нығайтады: тұрақты жаттығулар жүрек-қан тамыр жүйесін жақсартуға, бұлшықеттерді дамытуға, төзімділік пен икемділікті арттыруға көмектеседі; аурулардың алдын алу: спорт семіздік, қант диабеті, гипертония сияқты әртүрлі аурулардың даму қаупін азайтады.

2. Психологиялық әл-ауқатқа әсері: стресс деңгейін төмендетеді: физикалық белсенділік эндорфиндердің түзілуіне ықпал етеді, бұл стресс деңгейін төмендетуге және көңіл-күйді жақсартуға; өзіне деген сенімділік: спорттағы жетістіктер жастарға өзін-өзі бағалауды және өзіне деген сенімділікті арттыруға көмектеседі.

3. Әлеуметтік дағдыларды игеру: топтық жұмыс: спорттық ойындар мен сабақтар әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін маңызды командалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді; тәртіп және жауапкершілік: спорттық жаттығулар мен жарыстарға қатысу жастарға уақытты жоспарлауды, жауапкершілікті және тәртіпті болуды үйренуге көмектеседі.

4. Жеке даму: табандылық: спорт мақсаттар қоюға және оларға жетуге ұмтылуға үйретеді, табандылық пен табандылықты дамытады; көшбасшылық қасиеттер: спортпен шұғылданатын жастар көбінесе болашақ кәсіби қызметте пайдалы болатын көшбасшылық қасиеттерді көрсетеді.

5. Әлеуметтік интеграция: қоғамдастық және достық: спортпен шұғылдану жаңа таныстар мен достық байланыстарды қалыптастыруға ықпал етеді, бұл әсіресе жастардың әлеуметтік интеграциясы үшін өте маңызды.

6. Білім және мансап: академиялық үлгерімі: зерттеулер көрсеткендей, спортпен айналысатын жастар шоғырлану мен ұйымшылдықты жақсарту арқылы оқуда жақсы нәтиже көрсетеді; мансаптық мүмкіндіктер: спорттық жарыстарға қатысу спорт саласындағы шәкіртақылар мен мансаптық мүмкіндіктерге есік ашуы мүмкін [2].

Бүгінгі таңда физикалық және психикалық денсаулықтың кепілі ретінде жүйелі спортпен айналысу қажеттілігі туралы идеялар бүкіл әлемде өзекті және танымал. Аз қимылды өмір салты көптеген аурулардың, соның ішінде айтарлықтай жасарған және өлімнің негізгі себептерінің бірі болып табылатын жүрек-қан тамырлары ауруларының негізгі себебі болып отыр. Ресми деректерге сәйкес, балалар мен жасөспірімдердің үштен бірі ғана белсенді өмір салтын ұстанады, ал әскерге шақырылуға дейінгі жастардың 40%-ы денсаулық жағдайы бойынша әскери қызмет талаптарына сәйкес келмейді [3]. Халықты сауықтыру мақсаттарына қол жеткізу үшін бұқаралық спортты дамытуға бағытталған әлеуметтік саясат құру, оны халық арасында кеңінен насихаттау, оны барлық жастағы және мүмкіндіктері әртүрлі адамдардың оған қол жеткізуін қамтамасыз ету қажет. Осыған сәйкес, елімізде халық арасында бұқаралық спортты дамытуға үнемі көңіл бөлініп келеді. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында халықтың және балалардың спортпен айналысуына жағдай жасау және дамыту міндеті қойылған болатын. Атап айтқанда, облыс әкімдеріне спорт инфрақұрылымын біртіндеп салуды қамтамасыз ету тапсырылған [4]. Президенттің

2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында қойылған балаларға арналған спорт ғимараттарының барынша қолжетімділігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттер шеңберінде дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Кешенді жоспары әзірленді [5]. Сондай-ақ бұқаралық спортты дамыту мәселесі 2016 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасының маңызды міндеттерінің бірі [6]. Жастарды бұқаралық спортпен қамту «Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасында да көрініс тапқан. Сонымен, мемлекет бұқаралық спорттың қолжетімділігі саясатын жүйелі түрде жүргізуге ұмтылуда.

Спорт адам құқығы ретінде әрбір адамның денсаулығы мен әл-ауқатын қамтамасыз етудің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл құқық жасына, жынысына, нәсіліне, мүгедектігіне немесе әлеуметтік жағдайына қарамастан дене шынықтырумен айналысу, спорт нысандарына қол жеткізуге және спорттық жарыстарға қатысу мүмкіндігін қамтиды. Спорт әр адамның өмірінде белгілі бір құндылыққа ие, бірақ балалар, жастар және мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін бұл одан да маңызды. Спортпен айналысу құқығын қолдайтын халықаралық құжаттар мен ұйымдар:

- Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948): 24-ші бапта әр адам тынығуға және мәдени демалуға, оның ішінде ақылға қонымды шектеулі жұмыс күніне және мерзімді ақылы демалысқа құқығы туралы айтылады [7].

- Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (1966): 12-бап әрбір адамның физикалық және психикалық саулығының ең жоғары деңгейіне қол жеткізу құқығын мойындайды [8].

- Бала құқықтары туралы Конвенцияның 31-бабында әрбір баланың қауіпсіз және салауатты ортада ойнауға және спортпен айналысуға құқығы бар екені бекітілген [9].

- Олимпия Хартиясына сәйкес, Олимпияның төртінші іргелі қағидасы – спортпен айналысу. Спортпен айналысу – адам құқықтарының бірі. Әр адамның спортпен ешқандай кемсітусіз, достық, ынтымақтастық және әділ ойын рухында өзара түсіністікті қажет ететін олимпиялық рухта қатысу мүмкіндігі болуы керек [10].

- Спорт пен физикалық белсенділік адамның денсаулығы мен әл-ауқатын жақсарту үшін өте маңызды екені туралы Мыңжылдық декларациясында тұжырымдалған 4-ші даму мақсатының ажырамас бөлігі ретінде көрсетілген [11].

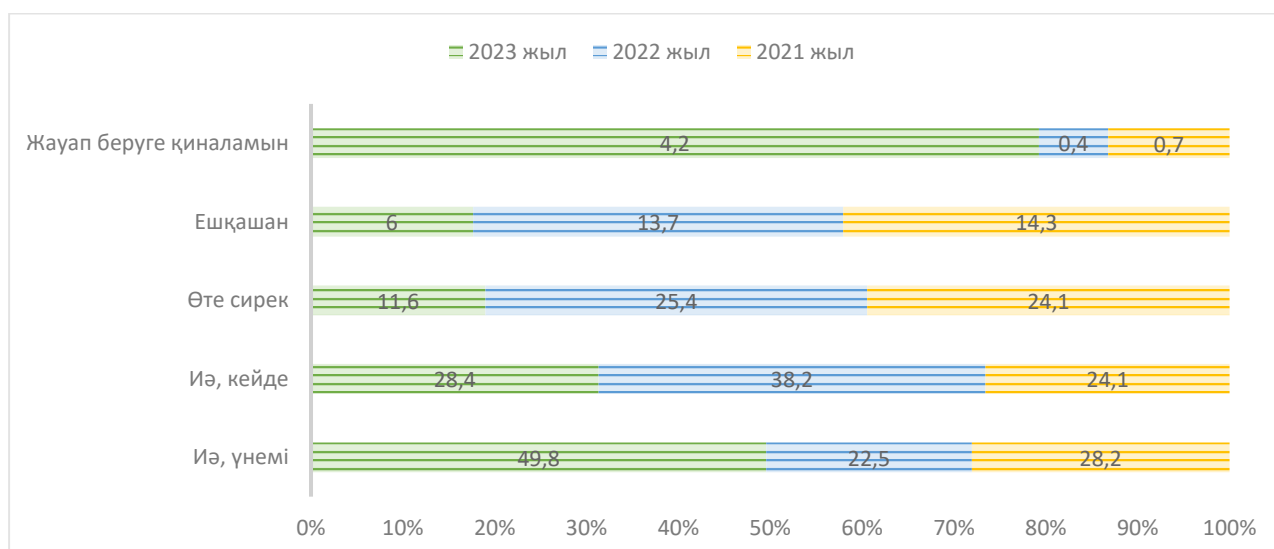
- Біріккен Ұлттар Ұйымының Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі комитеті: денсаулыққа және спортқа құқыққа қатысты пікірлерді қоса алғанда, жалпы түсініктемелерді тұрақты түрде жариялайды [12].

Жастар арасындағы спортты қолдау ата-аналардың, мектептердің, қоғамдық ұйымдардың және мемлекеттің қатысуын талап етеді. Спортпен айналысу үшін қолжетімді жағдай жасау, түрлі спорттық іс-шараларды ұйымдастыру және салауатты өмір салтын насихаттау маңызды. Қазақстан Республикасының үкіметі мен жергілікті атқарушы билік органдары инфрақұрылымды құру, дене шынықтыру бағдарламаларын қолдау және барлық азаматтардың спорттық іс-шараларға тең қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы спорт құқықтарын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Зерттеу нәтижелері

Спорттың жастар арасында қолжетімділігі – бұл үлкен артықшылық. Дене қозғалысының белсенді болуы салауатты өмір салты мен жоғары сапалы өмірдің маңызды бір бөлігі. Бұл әсіресе жастар үшін маңызды, өйткені толық өсіп-жетілу үшін оларға жүйелі түрде дене тәрбиесімен, спортпен айналысу керек. «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы жыл сайын жүргізетін «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеулерінде жастардың спортқа деген көзқарасын зерттейді.

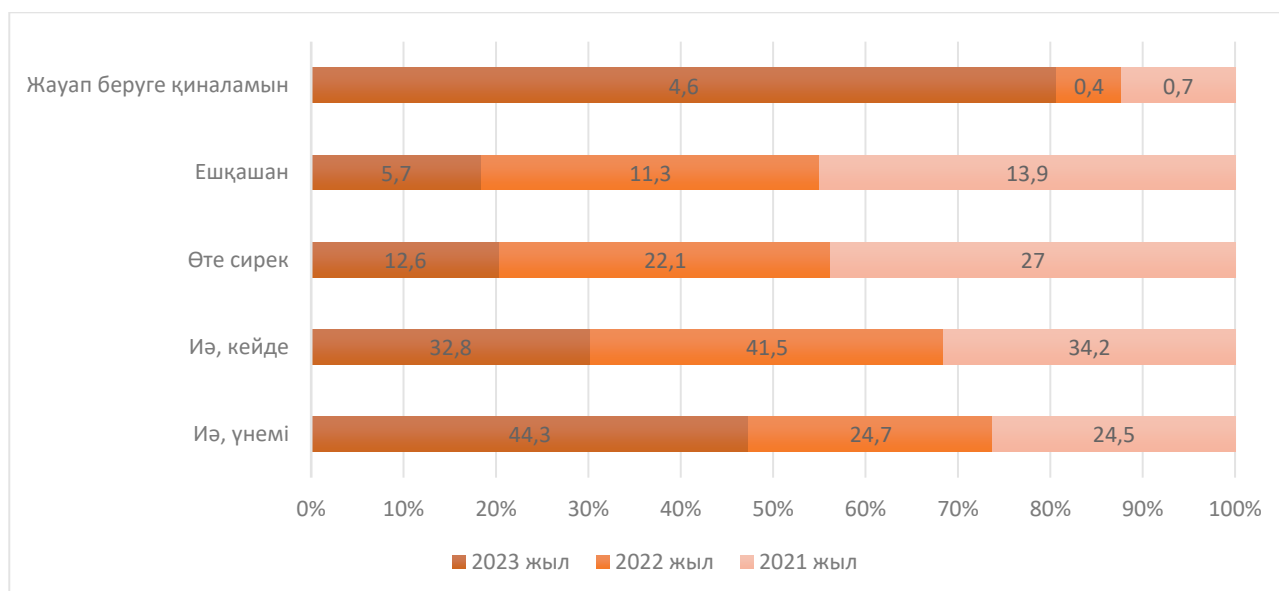
1-сурет «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеудің 2023 [13], 2022 [14] және 2021 [15] жылдарын талдайтын болсақ, қазақстандық жастардың 2023 жылы 78,2%-дан астамы дене шынықтырумен және спортпен үнемі (49,8%) немесе кейде (28,4%) айналысатынын көрсетті, қазақстандық жастардың (11,6%) спортпен өте сирек, 6%-ы мүлде айналыспайды. Осылайша, жастардың 17,6%-дан астамы дене шынықтырумен және спортпен айналыспайды немесе оны тұрақты түрде жасамайды. 2022 жылы 60%-дан астамы дене шынықтырумен және спортпен үнемі (22,5%) немесе кейде (38,2%) айналысатынын көруге, қазақстандық жастардың төрттен бір бөлігі (25,4%) спортпен өте сирек, 13,7%-ы мүлде айналыспайды. Осылай, жастардың 39,1%-дан астамы дене шынықтырумен және спортпен айналыспайды немесе оны тұрақты түрде істемейді. Ал, 2021 жылғы зерттеудің нәтижелері бойынша жастардың 52,3% дене шынықтырумен немесе спортпен үнемі (28,2%) немесе кейде (24,1%) айналысатынын, (38,4%) спортпен сирек айналысатынын немесе ешқашан айналыспайтынын көруге болады. Бұдан шығатын қорытынды – жастардың дене шынықтырумен және спортпен айналысу көрсеткіштері бірнеше есе өскен.

Сурет 1. 2021-2023 жылдар аралығындағы жастардың дене шынықтырумен және спортпен айналысу динамикасы

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [13, 14, 15]

Ауыл жастары тұрғындарының жауаптарын қарастыра отырып жауаптарға талдау жасайтын болсақ, 2023 жылы ауыл жастары спортпен жүйелі түрде айналыспайды, кей-кейде ғана айналысады. 2022 жылдың нәтижелері бойынша ауыл жастарының 65%-дан астамы дене шынықтыру және спортпен айналысады, ал 2021 жылғы зерттеу бойынша ауыл тұрғындарының жастары дене шынықтыру және спортпен жүйелі түрде айналысуға (24,5%) айтарлықтай аз тартылғандығын атап өткен. Ауыл тұрғындары спортпен кейде немесе өте сирек айналысатынын байқауға болады (сәйкесінше 34,2% және 27%). Бірақ өткен жылдармен салыстырғанда ауыл жастарының дене шынықтырумен және спортпен айналысу динамикасы өскен, ол ауыл жастарының салауатты өмір салты мен сапалы өмірге назар аудартатынның айғағы (2-сурет). Ауыл жастарының спортқа аз тартылуы инфрақұрылымдық, экономикалық, әлеуметтік және мәдени факторлардың жиынтығымен түсіндіріледі. Бұл мәселелерді шешу спорт инфрақұрылымын жақсартуды, қаржыландыруды ұлғайтуды, мәдени стереотиптерді өзгертуді және ауылдық жерлерде спорттық белсенділікті қолдау мен дамытуға бағытталған бағдарламаларды құруды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді.

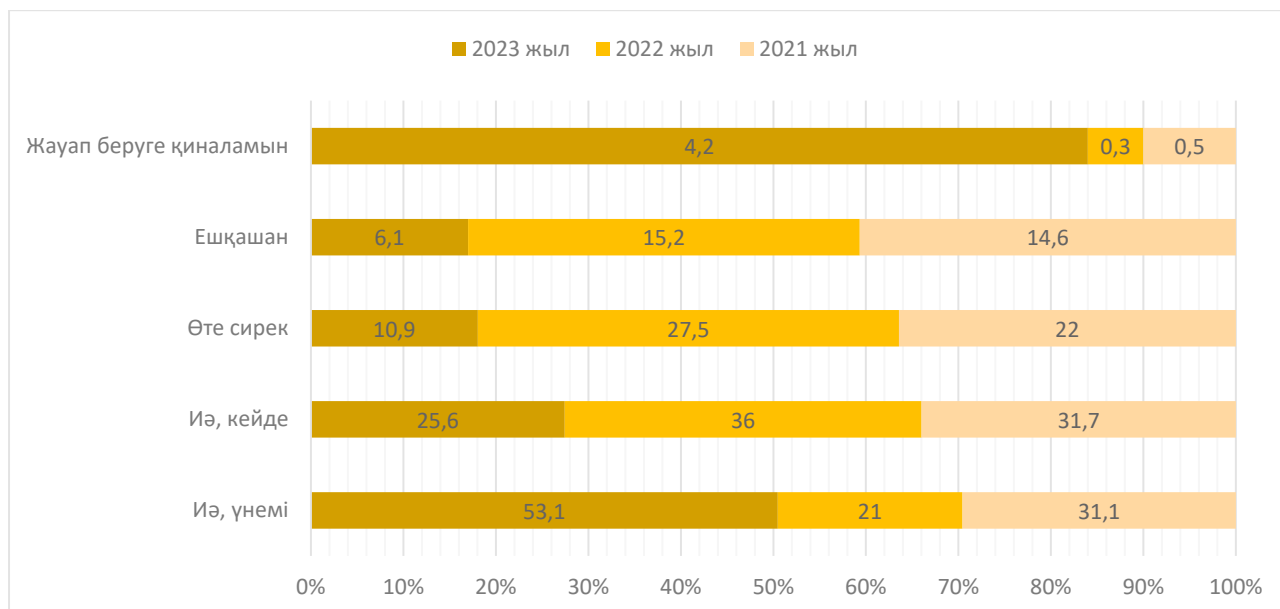

Сурет 2. 2021-2023 жылдар аралығындағы ауыл жастарының дене шынықтырумен және спортпен айналысу динамикасы

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [13, 14, 15]

2023 жылдың зерттеу нәтижелерінен қала жастарының спортпен жүйелі түрде айналысатынын көреміз. 2022 жылы қала тұрғындарының 40%-дан астамы, дене шынықтырумен мүлдем айналыспайды немесе өте сирек айналысады, ал 2021 жылы қала жастары дене шынықтыру және спортпен жүйелі түрде айналысуға (31,1%) айтарлықтай аз тартылғандығы атап өтілді. Ауыл тұрғындары спортпен ара-тұра немесе өте сирек айналысатынын көрсетті (сәйкесінше 31,7% және 22%). Көріп тұрғанымыздай, жастардың едәуір бөлігі белгілі бір дәрежеде спортпен айналысады (3-сурет).

Қала жастары спорт нысандарына қолжетімділік, қаржылық қолдау, спорттың қала өміріне әлеуметтік және мәдени интеграциясы, сондай-ақ кең таңдауына және тұрақты спорттық іс-шараларға байланысты спортпен көбірек айналысады. Бұл факторлар қала жастарының спортқа деген қызығушылығын дамытуға және қолдауға қолайлы жағдай туғызады.

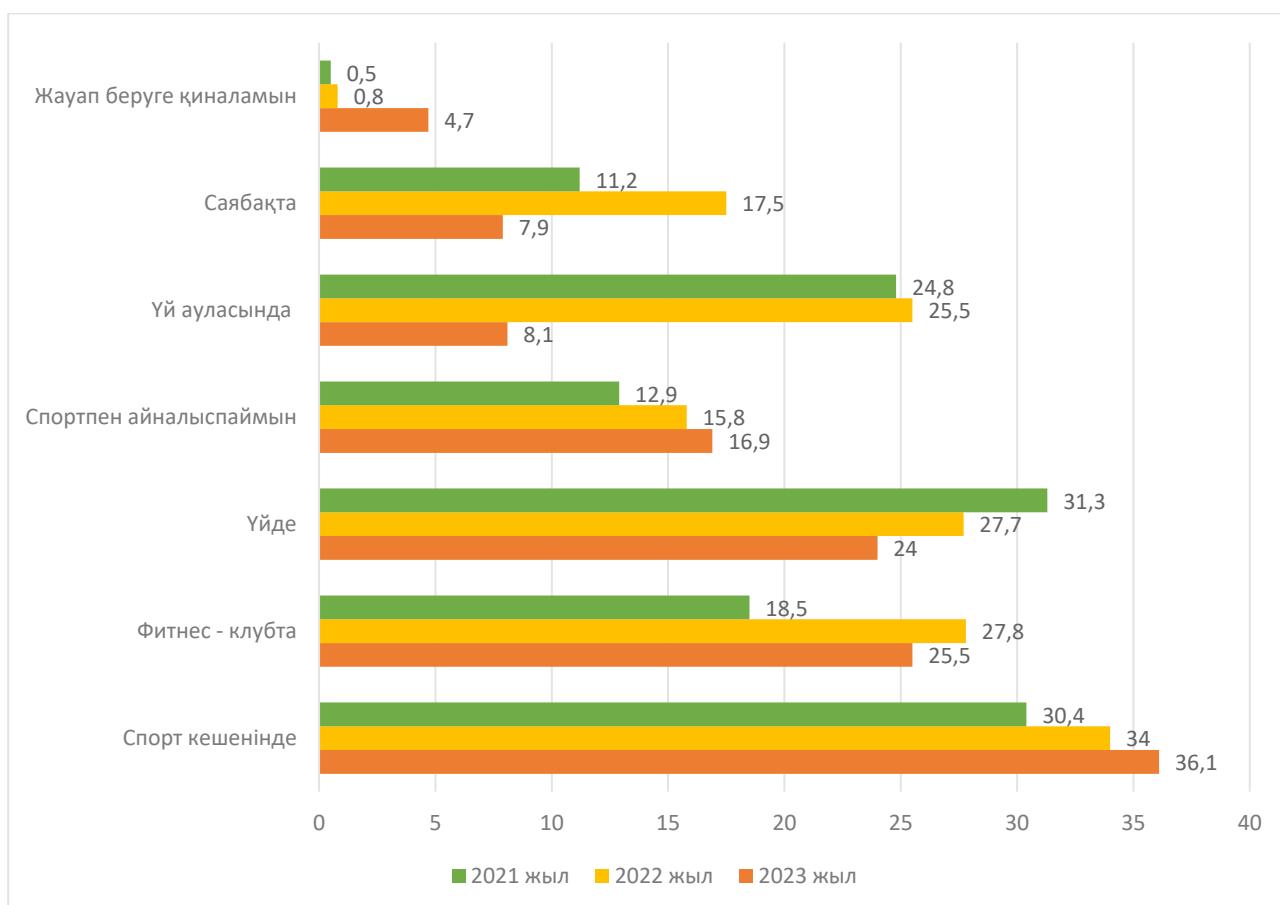
Сурет 3. 2021-2023 жылдар аралығындағы қала жастарының дене шынықтырумен және спортпен айналысу динамикасы

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [13, 14, 15]

«Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеудің 2023, 2022 және 2021 жылдарында жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша спортпен айналысу адамның жасына байланысты екенін көрсетіп отыр. Бұл жағдайда кіші жас тобындағы жоғары көрсеткішті, бір жағынан, мектептердегі дене шынықтыру сабақтарымен түсіндірсе, екінші жағынан, өскелең ұрпақ денсаулығының белгілі бір тенденцияларын көрсетуге болады. Сонымен қатар, зерттеу спортпен айналысудың гендерлік сипаты бар екенін дәлелдейді, ұл балалар қыздарға қарағанда спортпен жиі айналысады. Ер адамдар мен қыздар арасындағы спорттың жүйелілігінің айырмашылығы әлеуметтік, мәдени, психологиялық, ұйымдастырушылық және биологиялық факторлардың кешеніне байланысты. Бұл алшақтықты азайту үшін стереотиптерді өзгерту, қыздарға арналған спорттық бағдарламалар мен нысандарға қолжетімділікті жақсарту, отбасында да, жалпы қоғамда да қолайлы жағдай жасау бойынша жұмыс жасау қажет.

Жастар инфрақұрылымның қолжетімділігіне, жеке қалауына және қатысқысы келетін спорт түріне байланысты әртүрлі жерлерде спортпен айналыса алады. 2023 жылғы зерттеудің респонденттер жауабы көрсеткендей, жастардың үштен бірінен көбі (36,1%) спорт кешендеріне, 25,5%-ы фитнес-клубтарға барып жүр, ал 24%-ы спортпен

үйде айналысады, сұралған жастардың 16,9%-ы спортпен айналыспайды. 2022 жылы жастардың үштен бірі (34,0%) спорт кешендеріне, 27,8% – фитнес-клубтарға барады, шамамен осындай бөлігі (27,7%) спортпен үйде, әрбір төртінші үйдің ауласында (25,5%) айналысады. 2021 жылдың нәтижелері динамикасында институционалдық нысандар (спорт кешені, фитнес-клуб) бойынша мәндердің 3-9% шегінде өсуі және саябақтарда спортпен айналысатын жастар үлесінің 6,3%-ға ұлғаюы байқалады (4-сурет).

Сурет 4. 2021-2023 жылдар аралығындағы жастардың спортпен айналысу орынды таңдау динамикасы

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [13, 14, 15]

Жастардың дене шынықтыру мен спортқа деген көзқарасы оң, бірақ бір қатар кедергілер бар. Олар: экономикалық кедергілер, инфрақұрылымдық проблемалар, әлеуметтік-мәдени кедергілер, ұйымдастырушылық пен кадрлық және денсаулық проблемалары. Жастардың спортпен айналысқысы келмеуінің негізгі себептері жас ерекшеліктеріне қарай өзгеріп отырады. Жастар үшін дене шынықтырумен айналысудың ең көп тараған қолжетімсіздігіне фитнес-клубтарға жазылу құнының жоғарылығы, спорттық ғимараттардың жоқтығы (әсіресе шалғай аудандарда) немесе ыңғайсыз орналасуы, физикалық дайындық деңгейінің төмендігі яғни көптеген жастардың ден-

саулығында проблемалар кездеседі, сондай-ақ кәсіби білікті тренерлердің аздығы (әсіресе шағын қалаларда) жатады. Жастардың ересек жастағы тобына ынтаның аздығы мен бос уақыттың жетіспеушілігі тән болды. Ынтаның аздығы цифрлық ойын-сауықтың басымдығынан болуы мүмкін. Спортпен айналысатын орынды таңдау жастардың қолжетімді мүмкіндіктеріне, қалауына және мақсаттарына байланысты. Әр жас адам өзінің орналасқан жеріне және қаржылық мүмкіндіктеріне қарамастан спортпен айналысуға қолайлы орын таба алатындай етіп әр түрлі және қолжетімді нұсқаларды жасау өте маңызды.

Қорытынды

Зерттеу мәселесі бойынша бар зерттеулерге талдама жасаудың нәтижесінде спорттың қолжетімділігі мәселесіне талдама жасалды, спорттың қолжетімділігін дамытуға және онымен айналысуға кедергі келтіретін негізгі себептер айқындалды. Дене шынықтырумен және спортпен айналысуға кедергі келтіретін негізгі себептерін Қазақстан Республикасы Туризм және спорт министрлігі тапсырысы бойынша 2023 жылы «Қазақстан Республикасында дене шынықтыру мен бұқаралық спортты дамытудың жай-күйі мен перспективалары» тақырыбы бойынша жүргізілген әлеуметтанулық зерттеудің нәтижелерінен декөруге болады. Аталған зерттеуде халықтың дене шынықтырумен және спортпен айналысуға кедергі келтіретін негізгі факторларды анықтау мақсатында сауал ұсынылды, зерттеуді саралау нәтижесінде кең таралған факторлар анықталды. Олар: уақыт тапшылығы және спортпен айналысуға деген ынтаның аздығы [16]. Спортпен айналысуға деген ынтаның аздығы мен бос уақыттың болмауы жастар арасында жиі кездесетін мәселе. Оған жоғарыдағы «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы жыл сайын жүргізетін «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеулердің мәліметтеріне саралау жүргізудің нәтижелері дәлел. Спортпен айналысуды қаламау мен уақыттың жетіспеушілігін жеңу мотивацияны арттыруды, уақытты басқаруды жақсартуды, қолдау ортасын құруды және физикалық белсенділікті күнделікті өмірге біріктіруді қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Үнемі спортпен айналысу денсаулық пен жалпы әл-ауқатқа айтарлықтай пайдасын тигізеді, сондықтан оларды әрбір адам өз өміріне енгізуге күш салған дұрыс. Физикалық белсенділік адам өміріне жағымды әсер етеді.

2021 жылдан бастап Қазақстанда мемлекеттік спорттық тапсырыс бағдарламасы жүзеге асырылуда, бірақ бағдарлама барлық жастарды қамтымайды. Аталған әлеуметтік инициатива халықтың 4 жастан 17 жас аралығындағы балалардың спорттық секцияларға тегін қатысуды қамтиды. Сол себепті жастар арасында спорттың қолжетімділігін арттыру инфрақұрылымды дамытуды, қаржылық қолдауды, білім беру бастамаларын және әлеуметтік мотивацияны қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Әрбір бала мен жасөспірімнің, әлеуметтік және экономикалық жағдайына қарамастан, спортпен айналысуға, физикалық және моральдық жағынан дамуына мүмкіндік беретін жағдай жасау маңызды. Спорт жастардың дамуында маңызды рөл атқарады, физикалық және психикалық денсаулықты жақсартуға, әлеуметтік инклюзияға және жеке өсуге ықпал етеді. Жастардың барлық топтары үшін спорттың қолжетімділігі үшін жағдай жасау –

салауатты және белсенді қоғам құрудың негізгі аспектісі. Спорттық бағдарламалар мен инфрақұрылымға инвестиция салу, сондай-ақ жастар арасында спортты дамыту жөніндегі бастамаларды қолдау жалпы қоғамға ұзақ мерзімді перспективада айтарлықтай пайда әкеледі.

Авторлардың қосқан үлесі

А.Б. Налшыбек – алғашқы мәліметтерді жинау және әдебиеттерге шолуды жасады. Мақала мәтінін академиялық стандарттарға сәйкес жазуға жауапты болды.

Р.Ә. Әлқожа – алынған мәліметтерді талдап, негізгі қорытындыларды тұжырымдап, материалды редакциялады.

Әдебиеттер тізімі

1. Романова С.В., Слонимская Л.И. Физическая культура и спорт: курс лекций. Иркутск: Издательство «Аспринт». 2019. – 160 с.
2. Merkel DL. Youth sport: positive and negative impact on young athletes // Open Access J Sports Med. – 2013. – Vol. 4. – P.151-160 [Electronic resource] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3871410/> (accessed: 04.07.2024). DOI <https://doi.org/10.2147/OAJSM.S33556>
3. Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы орталық коммуникациялар қызметі [Электронды ресурc] <https://ortcom.kz/kk/novosti/tusipbekova-kop-zhyldar-bojy-balalar-sporty-maseleleri-tarbie-zhane-bilim-beru-procesterinen-tys-qalyp-keldi> (жүгінген күні 04.07.2024)
4. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» Мемлекет басшысы 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы. [Электронды ресурc] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100002021> (жүгінген күні: 04.07.2024)
5. Азербайев А. Д., Ашимханова Д. Э., Нашенова Г. Б., Нурбаев Ж. Е., Родионов А. Н., Рыстина И. С., Ахантаева С. Ж., Затилла Н. Ж., Макашева А. Т., Паули Э. С., Руднева Е. А., Сакошев А. К., Тезекбаева З. С. «Қазақстан жастары – 2021: Тәуелсіздікке – 30 жыл» ұлттық баяндамасы.
6. «Қазақстан Республикасында дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 23 желтоқсандағы № 1037 қаулысы. [Электронды ресурc] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500001037> (жүгінген күні: 04.07.2024)
7. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. [Электронды ресурc] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> (жүгінген күні: 04.07.2024)
8. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 1966 жылғы 16 желтоқсандағы 2200 А (XXI) резолюциясымен қабылданған. [Электронды ресурc] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml (жүгінген күні: 04.07.2024)
9. Балақұқықтары туралы Конвенцияны ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысы. [Электронды ресурc] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400> (жүгінген күні: 04.07.2024)

10. Международный Олимпийский Комитет, Олимпийская Хартия (редакция от 17 июля 2020 год) [Электронный ресурс] <https://olympic.kz/ru/page/mok> (жүгінген күні: 04.07.2024).
11. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций Принята резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года [Электронный ресурс] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (дата обращения: 04.07.2024).
12. Комитет по экономическим, социальным и культурным правам ООН. [Электронный ресурс] <https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/cescr> (accessed: 04.07.2024).
13. Ахантаева С. Ж., Кожобекова Д.А., Сулейменова М.Ж., Арғынбаева Ж.Ж., Альшанская А.А., Касимова Г.М. «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеуі, Астана, «Жастар» ҒЗО, 2023. – 132 бет.
14. «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеуі: «Жастар» ҒЗО, Нұр-Сұлтан, 2022. – 122 бет.
15. «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеуі: «Жастар» ҒЗО, Нұр-Сұлтан, 2021. - 100 бет.
16. Қазақстан Республикасы Туризм және спорт министрлігі тапсырысы бойынша «Қазақстан Республикасында дене шынықтыру мен бұқаралық спортты дамытудың жай-күйі мен перспективалары» тақырыбы бойынша жүргізілген әлеуметтанулық зерттеу. Астана 2023.

А.Б. Налшыбек, Р.Ә. Әлқожа

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Проблема доступности спорта среди молодежи в Казахстане

Аннотация. Авторы статьи анализируют современное состояние спорта в Казахстане среди молодежи как наиболее уязвимой группы и проблему доступности спорта среди молодежи. Развитие физического воспитания и массового спорта является одним из стратегически важных направлений государственной политики Республики Казахстан, и в нашей стране приоритетным направлением развития физической культуры и спорта является формирование здорового образа жизни и спортивных амбиций активных и рост населения в его состоянии и социальном развитии. Привлечение молодежи к занятиям физической культурой и спортом, воспитание стремления к здоровому образу жизни входят в число приоритетов работы государственных органов всех уровней. Молодежь рассматривается как важная социальная группа, существенно влияющая на формирование и развитие современного общества. Формирование и развитие молодежи происходит в рамках основных социальных институтов, среди которых особое место занимает институт физического воспитания и спорта. Сегодня спорт играет важную роль в мире, есть основания рассматривать его как один из основных видов человеческой деятельности, активно влияющий на развитие человека. Спорт считается правом человека и неотъемлемой частью обеспечения здоровья и благополучия каждого человека. Также спорт играет высокую роль в концепции общепринятых норм и ценностей общества.

В данной статье анализируется развитие и доступность спорта среди молодежи Казахстана. Рассмотрены достигнутые и запланированные количественные показатели привлечения молодежи к регулярным занятиям спортом. Анализируется проблема доступа к спорту молодежи Казахстана, а также изучаются основные причины, препятствующие развитию доступа к спорту и их участию.

Ключевые слова: спорт, молодежь, массовый спорт или спорт «для всех», физическое воспитание, спортивные мероприятия, доступ к спорту, участие в спорте, физическое здоровье, психическое здоровье, право на спорт.

A.B. Nalshybek, R.A. Alkozha

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The problem of accessibility of sport among youth in Kazakhstan

Abstract. The authors of the article analyze the current state of sports in Kazakhstan among young people as the most vulnerable group and the challenges they face in accessing sports. The development of physical education and mass sports is one of the strategically important directions of state policy of the Republic of Kazakhstan. A key priority in this direction is fostering a healthy lifestyle, encouraging active sports participation, and promoting physical well-being and social development. Involving young people in physical education and sports, as well as instilling a desire for a healthy lifestyle, remains a priority for government bodies at all levels. Youth is considered an important social group that significantly influences the formation and development of modern society. The process of youth development takes place within the framework of the main social institutions, among which the Institute of Physical Education and Sports occupies a special place. Today sport plays an important role in the world; recognized as one of the main types of human activity that actively influences human development. Sport is considered a human right and an integral part of ensuring the health and well-being of every person. It also plays a high role in the concept of generally accepted norms and values of society.

This article analyzes the development and accessibility of sports among the youth of Kazakhstan. The achieved and planned quantitative indicators of attracting young people to regular sports are considered. The problem of access to sports for the youth of Kazakhstan is analyzed, and the main reasons hindering the development of access to sports and their participation are studied.

Keywords: sport, youth, mass or “for all” sport, physical education, sports activities, access to sport, participation in sport, physical health, mental health, right to sport.

References

1. Romanova S. V., Slonimskaya L. I. Fizicheskaya kultura i sport: kurs lektsii [Physical culture and sport: a course of lectures] (Irkutsk, 2019, - 160 p.) [in Russian]
2. Merkel DL. Youth sport: positive and negative impact on young athletes // Open Access J Sports Med. – 2013. – Vol. 4. – P.151-160 [Electronic resource] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3871410/> (accessed: 04.07.2024). DOI <https://doi.org/10.2147/OAJSM.S33556>
3. Central Communications Service under the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] <https://ortcom.kz/kk/novosti/tusipbekova-kop-zhyldar-bojy-balalar-sporty-maseleleri-tarbie-zhane-bilim-beru-procesterinen-tys-qalyp-keldi> (accessed: 04.07.2024)
4. The unity of the people and systemic reforms - a solid basis for the prosperity of the country Message of the Head of State to the people of Kazakhstan from September 1, 2021. [Electronic resource] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100002021> (accessed: 04.07.2024)

5. National report «Youth of Kazakhstan – 2021: 30 years of Independence». Authors: Azerbayev A. D., Ashimhanova D. E., Nashenova G. B., Nurbaev J. E., Rodionov A. N., Rystina I. S., Akhantaeva S. J., Zatilla N. J., Makasheva A. T., Pauli E. S., Rudneva E. A., Sakoshev A. S. K., Tezekbaeva Z. S.
6. On the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On Approval of the Concept of Development of Physical Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan until 2025» Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 23, 2015 № 1037. [Electronic resource] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500001037> (accessed: 04.07.2024)
7. Universal Declaration of Human Rights Adopted by the resolution 217 A (III) of the United Nations General Assembly on 10 December 1948. [Electronic resource] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> (accessed: 04.07.2024)
8. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights Adopted by General Assembly resolution 2200 A (XXI) of December 16, 1966. [Electronic resource] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml (accessed: 04.07.2024)
9. On ratification of the Convention on the Rights of the Child. Decree of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan of 8 July 1994. [Electronic resource] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400> (accessed: 04.07.2024)
10. International Olympic Committee, Olympic Charter (revised July 17, 2020). [Electronic resource] <https://olympic.kz/ru/page/mok> (accessed: 04.07.2024)
11. United Nations Millennium Declaration Adopted by General Assembly resolution 55/2 of 8 September 2000. [Electronic resource] https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml (accessed: 04.07.2024)
12. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. [Electronic resource] <https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/cescr> (accessed: 04.07.2024)
13. Sociological research «Youth of Kazakhstan»: Scientific Research Center «Youth», Astana, 2023. - 132 pp. Authors: Akhantaeva S.J., Kozhabekova D.A., Suleimenova M.J., Argynbaeva J.J., Alshanskaya A.A., Kasimova G.M.
14. Sociological research «Youth of Kazakhstan»: Scientific Research Center «Youth», Nur-Sultan, 2022. - 122 pp.
15. Sociological research «Youth of Kazakhstan»: Scientific Research Center «Youth», Nur-Sultan, 2021. - 100 pp.
16. Sociological research on the topic «The state and prospects of development of physical culture and mass sports in the Republic of Kazakhstan» was carried out by order of the Ministry of Tourism and Sports of the Republic of Kazakhstan, Astana, 2023.

Авторлар туралы мәлімет

Налшыбек А.Б. – әлеуметтану кафедрасының докторанты, Янушкевич көшесі, 6, 010000, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әлқожа Р.Ә. – хат-хабар авторы, әлеуметтану кафедрасының докторанты, Янушкевич көшесі, 6, 010000, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах

Налшыбек А.Б. – докторант кафедры социологии, 010000, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Янушкевича, 6, 010000, Астана, Казахстан.

Әлқожа Р.А. – автор для корреспонденции, докторант кафедры социологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Янушкевича, 6, 010000, Астана, Казахстан.

Information about authors

Nalshybek A. – PhD student, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, 010000, Astana, Kazakhstan.

Alkozha R. – correspondence author, PhD student, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, 010000, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 04.21.81
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-123-138>

Child sexual abuse: socio-psychological analysis

Sh. Tolendi

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: kanatovna.sholpan@gmail.com)

Abstract. In today's society, the problem of sexual abuse of children remains one of the most relevant and difficult topics for open discussion. This article discusses the identification of sexual violence, the rehabilitation, and the prevention of victimized children. The study aims to identify the main factors leading to acts of sexual violence, to review the practice of social rehabilitation for victims, and to suggest effective support methods. The research is based on case analysis, qualitative research, content analysis, thematic analysis, discourse analysis, and comparative analysis. Its scientific significance lies in the comprehensive consideration of the issue through the analysis of 7 specific cases and expert opinions, which identify major obstacles in the rehabilitation of sexually abused children. The practical significance is evident in the development of recommendations for social workers, teachers, and parents assisting victimized children. According to the study, sexual abusers are usually individuals from the child's immediate environment. Society and the state system are not yet prepared to address this problem systematically. Key challenges include stigmatization, a lack of specialized centers, and insufficient professional qualifications among specialists. The study contributes an effective strategy for the comprehensive rehabilitation of abused children and stresses the need for timely sex education and state support.

Key words: sexualized violence, social rehabilitation of children, sex education, violence prevention, rehabilitation.

Introduction

The problem of sexual abuse of children is a serious problem at the global and national levels. The relevance of this topic is not limited to individual criminal events, but also includes structural problems in society, the improvement of legal and social mechanisms, the main aspects of education and upbringing related to ensuring the safety of children. According to the UNICEF Global Report, an estimated 370 million girls and women worldwide have experienced sexual abuse, with one in eight girls confirmed to have been abused before the age of 18. The region where the most cases of sexual abuse against girls are recorded is sub-Saharan Africa, where there are 79 million cases accounting (22%) is a victim of sexual abuse. If we compare data by region, in the countries of East and Southeast Asia, the figure is 8%, while in Europe and North America, it is 68 million (14%) cases, 45 million in Latin America and the Caribbean (18%), in North Africa and Western Asia - 15%, and in Oceania-34%. Experts agree that these data indicate a systematic violation of the rights of girls, including adolescents. The social and psychological consequences of sexual abuse against children require extensive study. According to an Australian study, 17.7% of young adults aged 16-24 were sexually harassed online from adults during their childhood, while 7.6% of children were exposed to the spread of non-consensual sexual content. These data show the vulnerability of children in social networks and the importance of strengthening defense mechanisms [1]. Sexual abuse of children is not only a criminal act, but also one of the factors that undermine the moral and ethical foundations of society. In most cases, these actions are performed by a person whom the child knows and trusts, and cause a deep and long-lasting psychological trauma [2]. Sexual violence against children is increasing in Kazakhstan, but the mechanisms of its prevention and social rehabilitation have not yet been fully studied. In this regard, the study is aimed at analyzing the methods of socio-psychological rehabilitation for victims of sexual violence and identifying effective measures. The main goal of the study is to analyze the social consequences of sexual violence against children, rehabilitation methods and prevention mechanisms. To achieve this goal, the following tasks were set: to study the psychological and social problems of children who have been victims of sexual violence; to analyze discourse and stereotypes related to sexual violence in society; to evaluate the effectiveness of social rehabilitation methods; to develop proposals for improving national models. The object of the study is the socio-psychological state of children who have been sexually abused. The subject of the study is socio-psychological rehabilitation for children and methods of its prevention. The study uses the methods of Case Analysis, qualitative research, content-analysis, thematic analysis, discursive analysis, and comparative analysis. Through the analysis of real events (case studies), a socio-psychological image of the victim was created, and through the analysis of the content, the reflection of the problem of sexual problems in the media and public discourse were studied. According to the research hypothesis, the effectiveness of the Prevention of sexual violence against children will increase through the strengthening of sexual education of children, the development of programs for parents, specialists, as well as the development of a system of rehabilitation centers. According to the scientific and practical significance of the study, this study contributes to the systematization of methods of rehabilitation of victims of sexual abuse, the improvement of child safety policy in

Kazakhstan. The results of the study include recommendations for government structures, law enforcement agencies, psychologists and social workers.

According to the results of a sociological study conducted by UNICEF, 68% of the adult population in Kazakhstan and 67% of specialists in the field of protection of children's rights and Justice consider this issue "relevant". These data show a high level of awareness in society regarding the issue of sexual abuse of children [3].

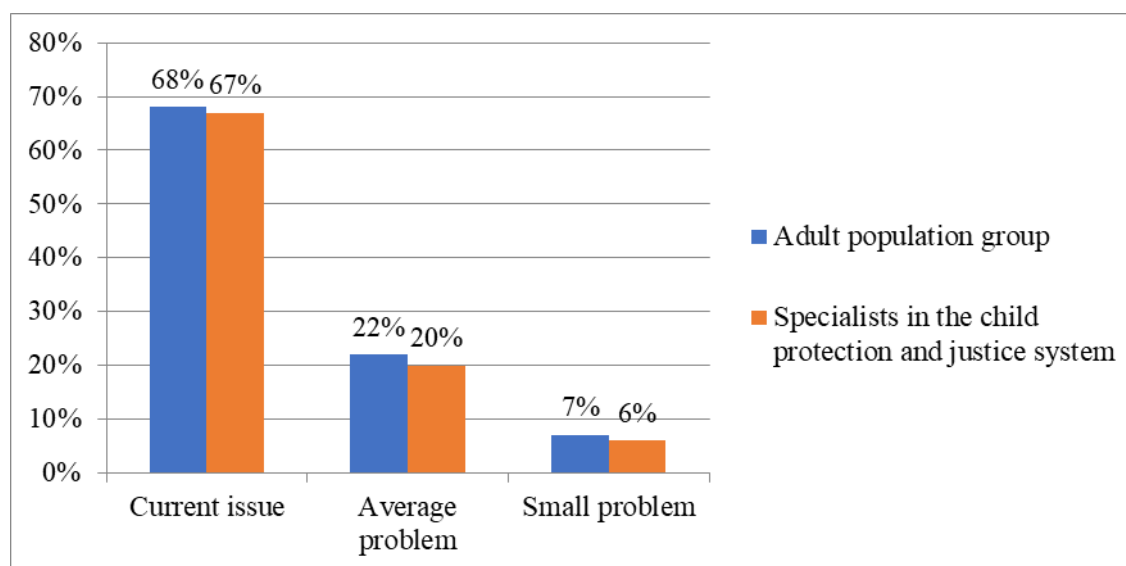

Figure 1. The level of relevance of the problem of sexual violence against children in Kazakhstan. UNICEF study in Kazakhstan

Note: Compiled based on data [3]

According to UNICEF, most acts of sexual abuse against children are committed between the ages of 14 and 17, and as a result, children who are victims of sexually transmitted diseases, drug addiction, social isolation, mental trauma such as anxiety and depression, as well as many difficulties in building healthy relationships in adulthood [4]. Sexual violence against children is one of the most pressing, most acute socio-psychological problems in modern society. Most cases of detection and Prevention of such crimes remain hidden in many cases due to stigma, fear, or distrust among adults, Stockholm Syndrome. Such actions lead to serious consequences for the mental health of children who have become victims of sexual abuse, as well as their further development. The problems of socio-psychological rehabilitation and support of children who have been victims of sexual violence require an integrated approach, in-depth study, including psychological and social aspects. Also, the methods used when working with victim children in most cases do not fully adequately take into account their personal and social characteristics. The relevance of the problem is complicated by the lack of empirical data and system-integrated case studies, which serve as the basis for the development of more effective methods of social rehabilitation and Prevention of victimized children. The purpose of this article is to study the socio-psychological aspects of acts of sexual violence against children, to identify effective

methods of rehabilitation and support for victim children through case analysis. The article is also aimed at developing new proposals for the development of measures to prevent acts of sexual violence against children, the creation of comprehensive methods of socio-psychological rehabilitation of victims, taking into account the cultural characteristics of their children. Child sexual abuse is the most severe form of child abuse that is used by adults or adolescents older than the child's age to sexually stimulate the child. These actions include attempts by adults or adolescents older than a child to force a child to have sex, to offer, to commit indecent acts of influence (touching the child's genitals, the genitals of girls), to induce a child to have physical sex, and to use them to create child pornography in order to satisfy their own sexuality [5]. According to research, sexual abuse of children is not only an individual problem, but also a systemic problem related to factors of social inequality, stigmatization and cultural differences in society.

Social interaction and stigmatization. According to G. Bloomer's theory of social interaction, children who are victims of violence are often stigmatized, which leads to their social isolation and silence of the problem, that is, not finding a solution and limited access to help [6].

Social stereotypes and the culture of silence. Also, as for social stereotypes and a culture of silence, cultural norms and prohibitions on the topic of sexual violence make it difficult to openly discuss the issue, which in most cases is very relevant in countries with a traditional public way of life, including for our country Kazakhstan. This, in turn, creates a challenge in creating a credible atmosphere to expose acts of violence. On the psychological aspects of acts of sexual violence against children, it is necessary to mention the theory of post-violent trauma. Acts of violence against children in most cases remain closed by social stereotypes and a culture of silence in society. According to American psychologist Gordon Allport, social stereotypes are a system of thinking used by people to simplify a complex world, the problem of sexual abuse against children is not properly discussed on the basis of dangerous stereotypes [7]. Researches have shown that in most cases, committed acts of sexual abuse against children are kept secret within the family for a long time, as a result of which the victim's children always feel threatened and are constantly in a state of fear [8]. As a result, "violence is committed only by strangers"; "pedophile people are only men", "the victim child is silent, that is, does not tell anyone about what happened, therefore, the act of sexual rape did not occur (however, in this case, many children remain silent out of fear or insecurity)" a public thought is formed, which accordingly complicates the solution of the problem. In addition, according to the theory of social identity of the British scientist, specialist in the field of Social Psychology Henri Tajfel, in society, people distinguish between "their own group" and "other group". This happens in the act of sexual abuse of children of the following nature:

* The belief that for a child, his family is a safe place sometimes forces the child's parents to deny or hide the abuse committed against the child.

* Seeing pedophile "people as" other people – society perceives pedophiles as isolated criminals of a special nature, and in reality, they can be people who play various roles in ordinary life (politicians, teachers, educators, relatives of a child, etc.) [9]. According to the theory of cognitive stinginess of American social psychologists Susan Fisk and Shelley Taylor, people rely on schematic stereotypes formed in advance to alleviate complex problems, according to which many parents may ignore the sexual abuse that has occurred in relation to the child with the

idea that "it is impossible for this to happen in our environment" or do not intend to delve into the child's speech, perceiving it as "imaginary", "exaggerated", "fictional" [10].

On the culture of silence regarding acts of sexual abuse against children, The Theory of the "spiral of silence" by Elizabeth Noel-Neumann can be noted. On the basis of this theory, the conclusion is put forward that in society people are afraid to express an opinion that is not supported by the majority. That is, the victim children and their parents do not want the public to know what happened after a feeling of "shame" and "guilt", and therefore try to hide it. Also, accordingly, in this case, the school administration considers it more important to "preserve the honor of the family", denying the child's complaints [11]. And in this case, society is afraid to say violence, because it adheres to the stereotype that this is contrary to the values of the "normal" family.

Psychological trauma theory. According to Judith Herman's Trauma Theory, experiencing sexual abuse causes a deep disorder in the emotional and cognitive sphere of the child. As a result, the child often has problems with anxiety, depression, withdrawal [12]. The presence of psychological trauma in children after violence is also evidenced by a study conducted in Pakistan. This study, which used interpretive phenomenological analysis, interviewed 10 women who survived sexual abuse between the ages of 18 and 22. The study found that this event experienced in the lives of women who were victims of sexual violence had a negative impact on their lives in the short and long term. It was found that the respondents lived with emotional trauma after violence, feelings of low self-esteem, psychological pain, revenge against forgiveness, experiencing social suffering [13].

Cognitive behavioral theory. We can also mention the cognitive behavioral theory in the analysis of acts of sexual abuse against children. Cognitive behavioral theory is one of the most effective theoretical methods in the socio-psychological rehabilitation of children who have been sexually abused, as it focuses on changing negative thoughts and attitudes that remain in the child's mind after the act of violence, as well as teaching and shaping children's self-regulation skills. As an approach to the mentioned theory, F. M. We can mention the work of Dattilio and A. Fremen "cognitive behavioral strategies in crisis situations". In this practical guide, the researchers reveal how cognitive behavioral strategies can help children get through difficult situations, including through periods of severe stress, and how they can develop and develop the skills they need in the future [14].

Individual psychological assistance. As for attempts to rehabilitate the child's condition after an act of sexual abuse, first of all, we note the theories of individual psychological assistance to the child. Cognitive behavioral therapy, psychological trauma-oriented terepia, and art therapy help children to cope with the consequences of violence more easily. When using these methods, it is necessary to take into account the age and personality characteristics of children.

Family therapy. In addition, family therapy aimed at rehabilitation in John Bowlby emphasizes the importance of restoring the relationship between the child and his caregivers, parents and loved ones. Since John Bowlby's "communication theory" aims to explain how a child's first contact with a parent or his caregiver affects his emotional development and behavior in sexually abused children, through this theory it allows us to understand how the traumatic trauma they suffer from violence affects their psyche, their ability to form a trusting bond with others [15].

According to the Basic Rules of communication theory and the principles of communication theories that occur in children during sexual abuse, the main danger in the child is violated, which means that children who have been victims of sexual abuse often lose the feeling of being unsafe. If in this case the child was raped by his loved one, in this case the child loves the abuser on the one hand and is afraid on the other, as a result of this, a deep internal conflict between the two feelings arises in the child. And according to Bowlby's "theory of communication", on the basis of disorganized communication, a child is sexually abused if a person is his or her loved one or family member then the child will be afraid of their abuser because they are trying to trust their caregiver, but also because they need them, where children are tormented between fear and the need for contact. According to Bowlby's "I-others" model, children who are victims of violence accept the idea that they are "bad" or "dirty", and adults are dangerous and insecure. In this case, children have the following long-term consequences:

- Difficulties in building a trusting relationship in adulthood;
- Increased anxiety and depression;
- Dangerous behavior that causes self-harm, as well as problems with self-esteem;
- Risk of re-victimization (re-exposure to sexual abuse in a future life) [16].

The importance of this theory in rehabilitation activities is the restoration of a disturbed sense of security in children and the formation of new, reliable connections. Bowlby's theory of communication reveals that the most important need for sexually abused children is to establish safe and reliable connections. According to this theory, children who are victims regain their self-esteem and re-adapt to society.

Social support. Social support for acts of sexual abuse against children, including the creation of affordable crisis centers and reliable services, is an important element of preventing this situation. In this case, P. Burde's theory of social capital becomes the basis. It highlights the importance of the availability of social resources for the Prevention of sexual violence [17]. While Pierre Bourdieu's theory of social capital, including the theory of high social capital, allows early detection of sexual abuse against children, effective measures against it, weak social capital, on the contrary, reinforces a culture of silence, making it difficult to protect victims. Most modern research on this topic confirms that the successful rehabilitation of sexually abused children requires an interdisciplinary approach. In modern conditions, this includes a complex combination of sociological, psychological and cultural aspects with each other, as well as active interaction between families, specialists performing rehabilitation methods and society as a whole. Social support for victims of child sexual abuse plays a crucial role in their psychological recovery. But, the transmission of information about sexual abuse in the media can complicate this process. Research shows that responsible journalism can increase public awareness of sexual abuse and contribute to strengthening preventive measures. However, unethical or sensationally transmitted information can cause psychological harm to victims and invade their privacy. Therefore, media representatives, spihologists and social workers should be careful in discussing this issue [18].

Methodology

This study uses qualitative methods to understand the socio-psychological aspects of underage children who have been sexually abused.

Case study Analysis: In case analysis, seven specific events (cases) are studied. Each of the cases is used to analyze the social environment of the sexually abused child, his psychological state and the support measures used. Each specified case considers the experience of the child, the reaction of society to this situation and the types of assistance provided.

Qualitative research: In semi-structured interviews, child psychologists, social workers and law enforcement officers working with children who have been sexually abused are interviewed. These interviews will focus on analyzing the experience of specialists working with children in rehabilitation, the degree of effectiveness of the assistance provided to children and the difficulties encountered during rehabilitation.

Content analysis: Based on the content analysis, published scientific articles and materials from the media and legislative documents on sexual abuse against minors are studied. This method is carried out in order to find out what kind of public discussion of sexual acts of violence against children has developed across society and how publicly this issue is expressed.

The collected data is processed on the basis of qualitative analysis methods.

Case study Analysis: Based on each case studied, the main social and psychological factors in the incident are identified. In addition, in order to characterize the post-violent situation of sexually abused children, the emotional and social reactions that took place in their psychology are considered, and the effectiveness and limitations of providing assistance to children in the level of difficulties are analyzed.

Thematic Analysis: From the content of interviews and documents received from specialists, the main topics and samples of research are determined. Depending on the situation, mutually common trends are established between different practices and the opinions of specialists in this field. Issues of relevance in the public debate and the fund of legislative acts and shortcomings that need to be replenished are identified.

Discourses analysis: In all media, social networks, as well as legal regulations, it is studied what kind of discussions about sexual violence against children exist. It will also be determined how this problem is expressed among society and what ideological and social views were formed in connection with this situation.

Comparative Analysis: On the basis of the study, international and Kazakhstani practices are compared. The effectiveness of various methods used in the social rehabilitation of sexually abused children is studied and determined in what social and cultural context they give the best results.

These methods of analysis will allow a deeper understanding of the social and psychological aspects of acts of sexual violence against children, as well as the development of new effective proposals aimed at improving the child protection system.

Results and discussion

In this section, the data obtained during the study are differentiated and their main patterns are determined.

1. General characteristics of victims of sexual abuse

The study analyzed the age, gender of the children who were sexually abused, the places of residence where they experienced the act of sexual abuse, and their family circumstances.

Table 1

Socio-demographic characteristics of sexually abused children

Victim child	The age of the child at the time of the victim of sexual abuse	Sex of the child	Place of residence (place where the act of sexual assault took place)	Family status	Violent personality
"N"	6 years old	Boy	City	Single-parent family (mother). The parents were divorced, the child was in the care of his mother's sister	Teenage boy 14-15 years old in neighboring territory
"D"	7 years old	Boy	Village	Complete family, patriarchal traditional family	Adult in the neighboring territory
"A"	7 years old	Girl	Village	Single-parent family, the child was in the care of his grandmother, the child has a mother.	Raped by a close relative
"C"	12 years old	Girl	City	A complete family, a patriarchal traditional family, a child pulls his feet from his father	Raped by the child's birth father
"B"	10 years old	Girl	Village (children's summer camp)	Full family	Active teenage student in children's summer camp
"G"	11 years old	Girl	Village	Complete family, patriarchal traditional family	Raped by a close family friend (a close socializing friend of the child's parents)
"L"	10 years old	Girl	City	Single-parent family, the child is in the hands of the mother's spouse from her second marriage, the mother is a busy person	Raped by a stepfather

Note: Compiled by the author based on research findings

According to the results, as shown in the table, most children who were sexually abused were brought up in single-parent families. In addition, abusers who have shown acts of sexual abuse of children are often familiar people to the child such as relatives, family friends, or older neighbors within the child's immediate environment.

Table 2

The nature of child sexual abuse

Victim child i	Psychological pressure. Bullying/extortion	Long-term traumas
«N»	Yes	Postrumatic stress
«D»	Yes	The child's self-guilt
«A»	No	Depression, insecurity
«C»	Yes	Isolation, fear
«B»	Yes	Feeling of self-disgust
«G»	Yes	Psychosomatic diseases
«L»	No	Fear of relationship

Note: Compiled by the author based on research findings

According to the information provided in the table, children were also subjected to physical violence along with sexual abuse. Methods of intimidation and extortion were often used. These actions have led to the fact that children face long-term psychological and social barriers and difficulties.

Types of sexual abuse of children. During the analysis of the collected case studies, several types of sexual abuse of children were identified:

* Violence in the family environment ("A", "C", "L") – the sexual abuser is a relative or stepfather. In this case, the children were forced to remain silent due to the authority in the family of the abuser.

* Violence in a community or rural environment ("D", "G") – the perpetrator of the act of violence turned out to be a villager, neighbor or familiar person. This social context reinforced a system based on patriarchal tradition and silence based on the notions of "shame".

* Violence between friends and peers ("N") – the abusers were teenagers in the child's social environment, i.e. young children.

* Violence in school and summer camps ("B") – a child was unexpectedly attacked by an educational organization while spending time in the camp.

From these examples, it was found that sexual abuse of children occurs in most cases in close environments to the child and occurs through abuse of the child's trust.

From these examples, it was found that sexual abuse of children occurs in most cases in close environments to the child and occurs through abuse of the child's trust.

Children's response reactions to sexual abuse

By analyzing the opinions of 7 different cases and experts analyzed from a social and psychological point of view, the reactions of children to sexual abuse were divided into several main grades:

- * Silence and fear – in all the cases given, the abused children did not tell anyone what happened at first. The main reason for this is the bullying on the part of the abuser ("L", "N", "D"), the influence of social norms "there will be Shame" ("A", "C") and distrust of loved ones ("G", "L").

- * Psychological stress and trauma – most children who have been sexually abused have not been able to get rid of psychological trauma before adulthood ("L", "G", "C"). Some of the children had nightmares that continued for many years ("H").

- * Observed bodily reactions and changes in behavior in a sexually abused child-some of the abused children have changed their attitude towards body image ("B"'s difficulty in perceiving gender identity, "C" and "L" 's use of their bodies as methods of Defense).

- * Social isolation and loss of trust –some of the abused children lost trust in people "I" was left to trust their mother, "C" was unable to tell their family what had happened.

Public and family reactions

The cases described various reactions of society and family to acts of sexual abuse.

- * Distrust of victims and blame them - some of the sexually abused children were distrustful of what they said, there were attempts to blame them ("N" was beaten, "G"'s mother's silence, "L" 's mother's belief in what her stepfather said).

- * Culture of hiding the situation and silence – some families tried to hide the events that occurred on the grounds that it would be "embarrassing" ("A", "C", "L").

- * Protection and assistance – only in some cases the sister of "Y", who tried to protect the child who was sexually abused, tried to tell her father about what happened, after "C" received help from a psychologist).

Psychological and social consequences

In the analysis of these cases, the long-term consequences of an act of sexual violence were revealed.

Table 3

Consequences of sexual violence

№	Consequences	Character	Children who have been sexually abused (according to Case Studies)
1	Traumatic memory	The act of sexual abuse has maintained a psychological effect in the child's mind for many years	The repetition of "N" in a dream when sleeping, the inability of "C" to undergo therapy
2	Gender perception and influence on the child's self-esteem	Some of the victims had difficulty accepting their sexual role	"B" dresses like a boy, "L" hides his femininity, wears loose stylish clothes

3	Problems in the relationship	Most children are left to trust people	"L" was left to trust her mother, "C" could not open up to her loved ones.
4	Social activism and career choices of victimized children	Some victims of sexual abuse have used this experience they have experienced to help other people	"A" created a public fund on this issue, "C" decided to become a psychologist to help other victim children.

Note: Compiled by the author based on research findings

Mechanisms of prevention and social response to sexual violence

According to the data collected as a result of the study, the following important factors for the Prevention of sexual violence against children were identified:

- * Sex education and awareness of children – children provide information about the signs and consequences of sexual abuse and form the skills of self-defense of children (as the experience of "L" and "B" shows, children did not know their rights).

- * Strengthening the family support system-to explain to parents that the problem of sexual abuse is relevant, to create conditions for them to trust their own children (for example, in the case of "G", the child has an increased psychological trauma due to the lack of support from the parents in a timely manner).

- * Public responsibility and the application of legislative measures – the application of strict legislative measures to the perpetrators of acts of sexual violence, the elimination of the culture of "silence" by openly discussing this topic in society.

Rehabilitation of sexually abused children

The results of the study highlight that the rehabilitation process that is shown to children after sexual abuse is important:

- * The importance of psychological therapy is that victims who have undergone psychotherapy in cases have better understood their situation, accepted that situation and recovered from emotional distress ("C").

- * Providing support and creating an environment – allowing victims to openly share their experiences, re-adapting them to the public environment.

- * Strengthening family and social support-it was found that the maximum support of a child who has been a victim of sexual abuse by family members has a positive effect on the rehabilitation process.

- * Lack of rehabilitation and psychological centers in rehabilitation, lack of specialists focused specifically in this area – lack of professional qualifications of specialists working with children during pre-trial investigations and inability of the child to receive comprehensive psychological support.

According to the results of the study, it was determined that sexual abuse of children is carried out in most cases by loved ones, and the social factors that cause victims to remain silent. Analyzing the psychological, emotional and social consequences of a sexually abused child, the need to consider complex ways to solve this urgent problem in society was determined. In this regard, the introduction of specific victim protection mechanisms is one of the main priorities in this area.

Conclusion

The main goal of this research was to identify the socio-psychological aspects of the problem of sexual abuse against children and analyze prevention methods and rehabilitation mechanisms for children. To achieve this goal, case analysis, qualitative research methods, thematic analysis, and comparative analysis methods were used. Based on the study, it was found that in most cases sexual violence against children is committed by the close environment of the child, that is, by relatives and acquaintances of family members. Such incidents often take place on the basis of insufficient control of children by parents, improper provision of sex education to children, shortcomings in the legal system, a culture of hiding sexual violence and the dominance of "shameful" norms in society. As a result of the study, the main psychological and social problems of children who have been victims of sexual violence were identified; effective ways of preventing sexual violence and child protection measures were evaluated; established stereotypes and discursive features in society were analyzed; an international stream of experience was considered to improve the policy of child protection in our country. As a result, educational programs for parents should be introduced to prevent sexual abuse; legal reforms are needed on this topic; it is necessary to expand the network of psychological rehabilitation centers for children; in the media and public discourse, it is necessary to correctly convey information about violent acts, to form a culture of protecting the victim, not blaming the child; the main conclusions that it is necessary to revise the concept of "shame" in society have been established. The results of the conducted study can serve as the basis for the development of methodological guidelines for social workers, psychologists, educators and law enforcement agencies, and can also be used as a recommendation for improving public policy and contribute to the development of information programs for parents and society. In general, this study makes a positive contribution to improving rehabilitation measures and strengthening prevention methods for children who have been sexually abused. Further research will expand on this topic and provide a great opportunity to delve into the socio-cultural aspects of sexual violence.

References

1. Walsh K.M., Mathews B., Parvin K., Le H., Tran N. Prevalence and characteristics of online child sexual victimization: Findings from the Australian Child Maltreatment Study // *Child Abuse & Neglect*. 2025
2. Мамиконян О. (2024). Более 370 миллионов девочек и женщин в мире подверглись сексуальному насилию. *Forbes Woman*, 10 октября 2024. Доступно по адресу: <https://www.forbes.ru/forbes-woman>
3. ЮНИСЕФ (2017). Насилие в отношении детей в семьях в Казахстане: исследование знаний, отношения и практики. Краткий аналитический отчет. Астана. Доступно по ссылке: <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/3181/file>
4. Белашова А.А. (2022). Проблема домашнего, физического и сексуального насилия над детьми. *Международный научный журнал «Вестник науки»*, № 11 (56), Т.1, ноябрь
5. Wurtele, S. K., Simons, D. A., & Moreno, T. (2014). Prevention of child sexual abuse: A parent-focused approach. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 26(6), 546–568. <https://doi.org/10.1177/1079063213503688>

6. Blumer, H. (1971). Social problems as collective behavior. *Social Problems*, 18, 298–306.
7. Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.
8. Yates P.M., Mullins E., Adams A., Kewley S. Sibling sexual abuse: What do we know? What do we need to know? Stage 1 analysis of a 2-stage scoping review // *Child Abuse & Neglect*. – 2024
9. Tajfel, H. (1979). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic Press.
10. Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1984). *Social cognition*. McGraw-Hill.
11. Noelle-Neumann, E. (1984). *The spiral of silence: Public opinion – Our social skin*. University of Chicago Press.
12. Herman, J. (2022). *Травма и исцеление. Последствия насилия – от аб'юза до политического террора* [Trauma and Healing: The Aftermath of Violence – From Abuse to Political Terror]. EKSm Publishing. (In Russian).
13. Batool S.S., Chatrath S.K., Batool S.A., Abtahi A., Ashraf A. Psychosocial sufferings and sexual difficulties among female survivors of child sexual abuse in Pakistan // *BMC Psychiatry*. – 2024.
14. Даттилио, Ф.М., Фримен, А. (2023). Когнитивно-поведенческие стратегии при кризисных состояниях. Издательство «Диалектика».
15. Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. Basic Books.
16. McLeod S. Theory of Attachment in Psychology // *Simply Psychology*. January 17, 2024. URL: <https://www.simplypsychology.org/attachment.html>
17. Бурдые П. Формы капитала // Ричардсон Дж. (ред.) *Справочник теории и исследований социологии образования*. Нью-Йорк: Гринвуд, 1986. С. 241–258.
18. Odinson V.A., Grishina Y.V. Digital Media Coverage of Child Sexual Abuse: Perspectives of SEX Survivors, Psychologists, and Media Representatives // *Мир России*. 2024.

Ш.Қ. Төленді

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Балаларға көрсетілетін жыныстық зорлық-зомбылық: әлеуметтік-психологиялық талдау

Аңдатпа. Бүгінгі қоғамда балаларға жасалатын жыныстық зорлық-зомбылық мәселесі ең өзекті және ашық түрде талқылауға қиын тақырыптардың бірі болып табылады. Бұл мақалада – жыныстық зорлық-зомбылықты анықтау, құрбан болған балаларды оңалту және алдын-алу мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – жыныстық зорлық-зомбылық әрекеттерінің негізгі факторларын анықтап, жәбірленушілерді әлеуметтік оңалту тәжірибесін зерттеу және оларды қолдаудың тиімді әдістерін ұсыну. Зерттеу жұмысы кейс-талдау, сапалық зерттеу, контент-талдау, тақырыптық талдау, дискурстық талдау және салыстырмалы талдау әдістеріне негізделген. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы – бұл мәселені кешенді түрде қарастыруда. Мұнда нақты 7 кейс талданып, сарапшылардың пікірлері зерттеліп, жыныстық зорлық көрген балалардың оңалуындағы негізгі кедергілер мен қиындықтар анықталады. Практикалық маңызы – жыныстық зорлық әрекеттерін анықтау, жәбірленуші балаларға көмек көрсететін әлеуметтік

қызметкерлерге, педагогтарға және балалардың ата-аналарына арналған ұсыныстар әзірлеуде. Зерттеу нәтижелері бойынша жыныстық зорлық көрсетуші тұлғалар көп жағдайда баланың жақын ортасындағы адамдар болып табылады. Қоғам мен мемлекеттік жүйе бұл мәселені жүйелі түрде шешуге әлі дайын емес. Жыныстық зорлық көрген балаларды оңалтудың негізгі қиындықтары мен кедергілері анықталынды, оның ішінде стигматизация, мамандандырылған арнайы орталықтардың болмауы және мамандардың кәсіби біліктілігінің жеткіліксіздігі. Бұл зерттеудің үлесі – зорлық-зомбылыққа ұшыраған балаларды кешенді жүйелі түрде оңалтудың тиімді стратегиясын әзірлеу, сонымен қатар балаларға өз уақытында жыныстық тәрбие мен мемлекеттік қолдауды енгізу қажеттілігін талдау.

Түйін сөздер: жыныстық зорлық-зомбылық, балалардың әлеуметтік оңалуы, жыныстық тәрбие, зорлық-зомбылықтың алдын алу, реабилитация.

Ш.Қ. Төленді

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сексуальное насилие над детьми: социально-психологический анализ

Аннотация. В современном обществе проблема сексуального насилия над детьми является одной из наиболее актуальных и трудных для обсуждения тем. В данной статье рассмотрены вопросы выявления сексуального насилия, реабилитации и профилактики детей-жертв. Цель исследования - выявить основные факторы сексуального насилия, изучить практику социальной реабилитации жертв и предложить эффективные методы их поддержки. Исследовательская работа основана на методах кейс-анализа, качественного исследования, контент-анализа, тематического анализа, дискурс-анализа и сравнительного анализа. Научная значимость исследования заключается в комплексном рассмотрении данной проблемы. Здесь будут проанализированы 7 конкретных случаев, изучены мнения экспертов и выявлены основные препятствия и трудности в реабилитации детей, подвергшихся сексуальному насилию. Практическая значимость заключается в выявлении актов сексуального насилия, разработке рекомендаций для социальных работников, педагогов и родителей детей, оказывающих помощь пострадавшим детям. По результатам исследования, лица, совершавшие сексуальное насилие, в большинстве случаев являются лицами, находящимися в непосредственной близости от ребенка. Общество и государственная система еще не готовы к системному решению этой проблемы. Выявлены основные тонкости и препятствия реабилитации детей, подвергшихся сексуальному насилию, в том числе стигматизация, отсутствие специализированных центров и недостаточная профессиональная квалификация специалистов. Вклад данного исследования заключается в разработке эффективной стратегии комплексной системной реабилитации детей, подвергшихся насилию, а также в анализе необходимости своевременного внедрения полового воспитания и государственной поддержки детей.

Ключевые слова: сексуализированное насилие, социальная реабилитация детей, половое воспитание, профилактика насилия, реабилитация.

References

1. Walsh K.M., Mathews B., Parvin K., Le H., Tran N. Prevalence and characteristics of online child sexual victimization: Findings from the Australian Child Maltreatment Study // *Child Abuse & Neglect*. [scientific article in Eng.language] 2025.
2. Mamikonyan O (2024) Bolee 370 mln devochek i zhenshchin v mire podlezhali seksualizirovannomu nasiliyu [More than 370 million girls and women in the world have been subjected to sexualized violence]. *Forbes Woman*, October 10 2024. [the journal article is in Eng.language] Available at: <https://www.forbes.ru/forbes-woman>. [In Russian]
3. UNICEF (2017) Nasilie v otnoshenii detei v semyakh v Kazakhstane: issledovanie znaniy otnosheniya i praktiki [Violence against children in families in Kazakhstan: Study of knowledge, attitudes and practices]. [Brief analytical report] Astana. Available at: <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/3181/file>. [In Russian]
4. Belashova AA (2022) Problema domashnego fizicheskogo i seksualnogo nasiliya nad detmi [The problem of domestic, physical and sexual violence against children]. *Mezhdunarodnyi nauchnyi zhurnal «Vestnik nauki»*, no. 11 (56), vol. 1, November, [magazine article]. [In Russian]
5. Wurtele, S. K., Simons, D. A., & Moreno, T. (2014). Prevention of child sexual abuse: A parent-focused approach. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 26(6), 546–568. [scientific article in Eng. language]. <https://doi.org/10.1177/1079063213503688>
6. Blumer, H. (1971). Social problems as collective behavior. *Social Problems*, 18, 298–30. [scientific article in Eng.language].
7. Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.[a scientific book]
8. Yates P.M., Mullins E., Adams A., Kewley S. Sibling sexual abuse: What do we know? What do we need to know? Stage 1 analysis of a 2-stage scoping review // *Child Abuse & Neglect*. – 2024. [scientific article in Eng.language].
9. Tajfel, H. (1979). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic Press. .[a scientific book]
10. Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1984). *Social cognition*. McGraw-Hill.[a scientific book]
11. Noelle-Neumann, E. (1984). *The spiral of silence: Public opinion – Our social skin*. University of Chicago Press.[a scientific book]
12. Herman, J. (2022). *Travma i iscelenie. Posledstviya nasiliya – ot ab'yuza do politicheskogo terrora* [Trauma and Healing: The Aftermath of Violence – From Abuse to Political Terror]. EKSm Publishing.[a scientific book] [In Russian]
13. Batool S.S., Chatrath S.K., Batool S.A., Abtahi A., Ashraf A. Psychosocial sufferings and sexual difficulties among female survivors of child sexual abuse in Pakistan // *BMC Psychiatry*. – 2024[scientific article in Eng.language].
14. Dattilio, F.M., & Freeman, A. (2023). *Kognitivno-povedencheskie strategii pri krizisnykh sostoyaniyakh* [Cognitive-Behavioral Strategies in Crisis Situations]. Dialektika Publishin .[a scientific book] [In Russian]
15. Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. Basic Books. .[a scientific book]
16. McLeod S. *Theory of Attachment in Psychology* // *Simply Psychology*. January 17, 2024. URL: <https://www.simplypsychology.org/attachment.html>. [scientific article in Eng.language].

17. Bourdieu P. Formy kapitala // Richardson Dzh. (red.) Spravochnik teorii i issledovani sotsiologii obrazovaniya. N'yu-York: Grinvud, 1986. S. 241–258. –[Chapter in edited book]

18. Odinokov V.A., Grishina Y.V. Digital Media Coverage of Child Sexual Abuse: Perspectives of SEX Survivors, Psychologists, and Media Representatives // Мир России. 2024 [scientific article in Eng. language].

Автор туралы мәлімет

Төленді Ш.Қ. – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Философия және саясаттану факультеті, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасы, «8D11401 – Әлеуметтік жұмыс» мамандығының докторанты, Алматы, Қазақстан, 050012

Сведения об авторе

Төленді Ш.Қ. – докторант по специальности "8D11401 – Социальная работа", факультет философии и политологии, кафедра социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 050012, Алматы, Казахстан.

Information about authors

Tolendi Sh. – doctoral candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philosophy and Political Science, Department of Sociology and Social Work, specializing in "8D11401 – Social Work", Almaty, Kazakhstan, 050012

МРНТИ 04.51.31

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-139-157>

Научная статья

Интеграция знаний и технологий: развитие социального партнерства предприятий и учебных заведений

Д.М. Нургожаева*¹, Б.К. Каримов², Е. Сулейманли³, Б.Г. Жунусов²,
А.М. Аюлов²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилев, Астана, Казахстан

²Гуманитарно-техническая академия, Кокшетау, Казахстан

³Ускюдарский университет, Стамбул, Турция

(E-mail: dnurgozhaeva@gmail.com)

Аннотация. В данной статье представлен анализ развития социального партнерства предприятий и учебных заведений в Казахстане. Авторы констатируют, что в отечественной социологической науке пока существует значительный пробел исследований по данной проблеме. Термин «социальное партнерство» чаще анализируется в рамках трудовых отношений либо касается взаимодействия государственных органов и неправительственных организаций.

Цель исследования, представленного в публикации, заключается в анализе социально-экономических и институциональных особенностей отношений социального партнерства предприятий и учебных заведений в Казахстане, а также разработке практических рекомендаций по усилению роли партнерства образования и промышленности.

Авторы провели детальный анализ систематических проблем в развитии отечественного технического образования, на основе сравнительного метода были выявлены лучшие международные и отечественные практики в сфере социального партнёрства на уровне организаций образования и предприятий. Кроме того, предложена институциональная модель партнерства образования и промышленности в Казахстане.

Ценность проведенного исследования заключается в том, что реализация предложенных авторами мер позволит значительно улучшить качество подготовки технических специалистов, адаптировать образовательные программы к современным требованиям и создать условия для постоянного профессионального роста работников. Это обеспечит высокую конкурентоспособность отечественной экономики в целом.

Внедрение содержащихся в работе выводов и рекомендаций будет способствовать повышению эффективности социального партнерства предприятий и учебных заведений в области технического образования.

Ключевые слова: техническое и профессиональное образование, социальное партнерство, интеграция знаний и технологий, инновационный хаб.

Введение

В сфере технического и профессионального образования (далее – ТиПО) отсутствуют комплексные научные исследования по социальному партнерству предприятий и учебных заведений. При этом в настоящее время в Казахстане наблюдается острый дефицит технических кадров: согласно данным НПП «Атамекен» – 61 тыс. чел., в том числе в горно-металлургическом комплексе – более 2 тыс. чел. [1]. Предприятия ввиду отсутствия квалифицированных технических кадров на отечественном рынке труда вынуждены или переучивать имеющиеся кадры, или нанимать работников из стран ближнего зарубежья. Ввиду этого становится очевидной необходимость внедрения новых инновационных механизмов в системе ТиПО, включая усиление роли социального партнерства предприятий и учебных заведений.

Данная ситуация является следствием следующих проблем:

- слабая синхронизация системы ТиПО и высшего образования с текущими потребностями рынка труда в региональном и отраслевом разрезе. Спрос на технические кадры – 217 тыс. чел., в том числе в горно-металлургическом комплексе (далее – ГМК) – 29 тыс. чел. Высшие учебные заведения (далее – вузы) не успевают своевременно готовить профессионалов в технической сфере [2];

- увеличение «утечки мозгов» и отток молодых преподавателей и научных кадров в иные отрасли. Среди выехавших в другие страны 60% составляют лица с высшим и техническим профессиональным образованием [3];

- высокий износ объектов инфраструктуры и лабораторной базы ТиПО и вузов. Большинство корпусов построено в советский период (1952-1982 годы) [4];

- старение кадрового состава, потребность по замещению работников с достижением пенсионного возраста составляет 322 тыс. чел. Наибольший спрос ожидается в Карагандинской обл. и составляет 49,2 тыс. чел. [5];

- технологическое отставание страны и казахстанских научных разработок от мировых технологий. В глобальном индексе инноваций Казахстан опустился на 4 строчки ниже в 2023 году по сравнению с 2020 годом и занимает 81 место [6-7].

Таким образом, научное исследование социального партнерства в Казахстане даст возможность решить ряд прикладных задач, связанных с повышением роли такого механизма в отечественной системе образования и удовлетворением спроса на технические специальности в стране.

Объект исследования: социальное партнерство предприятий и учебных заведений в Казахстане. Предмет исследования: система социально-экономических отношений, возникающих в процессе развития социального партнерства.

Цель исследования – определить социально-экономические и институциональные особенности отношений социального партнерства предприятий и учебных заведений в Казахстане и разработать практические рекомендации по усилению роли партнерства образования и промышленности.

Для достижения цели исследования необходимо решить ряд задач:

- рассмотреть различные теоретические подходы к анализу понятия «социальное партнерство»;
- проанализировать международный опыт социального партнерства предприятий и учебных заведений;
- разработать практические рекомендации по усилению роли партнерства образования и промышленности;
- предложить институциональную модель партнерства образования и промышленности в Казахстане «Education-Industry Partnership» (EIP Kazakhstan).

Гипотеза исследования заключается в том, что текущее состояние социального партнерства предприятий и учебных заведений требует проведения существенных преобразований с учетом потребностей развития экономики страны в целом. Постоянно растущий спрос на технические кадры является основным триггером для системы ТиПО в Казахстане. Имеется большой потенциал для усиления роли подобного партнёрства, результатом которого станет улучшение ситуация для всех заинтересованных сторон данного процесса.

Обзор литературы

К настоящему времени в научной литературе по исследуемой теме существует множество подходов и направлений в анализе социального партнерства. Многие ученые связывают историю возникновения социального партнерства с трудами античных философов IV века Платона и Аристотеля [8-9].

В XVI веке в научных трудах о государстве необходимость социального партнерства между властью и народом отражены в «Золотой книжечке» Т. Мора [10], в научном трактате Н. Макиавелли «Государь» [11].

Начиная с XIX века теория социального партнерства стала приобретать все более отчетливый характер. Многие философы в своих трудах затрагивают данную тему, к примеру, в «Новом взгляде на общество» Р. Оуэна [12], в «Трактатах» Ж.Ж. Руссо [13], «О проблемах создания совершенного гражданского устройства» И. Канта [14] и многих других.

Более поздние научные исследования были посвящены анализу взаимоотношений между работодателями и работниками, то есть касались в основном сферы трудовых отношений. Наиболее ценный вклад, по мнению авторов, в понимание сущности социального партнерства как институционального механизма, внесли концепции следующих известных ученых-социологов:

- 1) теория солидарности Э. Дюркгейма [15];
- 2) концепция социального действия М. Вебера [16];
- 3) модель взаимодействия через единство действия и взаимное согласие П. Штомпки [17];
- 4) функциональная теория Т. Парсонса [18];
- 5) теория коммуникативного действия Ю. Хабермаса [19];
- 6) теория слабых связей М. Грановеттера [20];

- 7) сетевая теория Б. Уэлмана [21];
- 8) концепция структурной эквивалентности М. Мизраши [22];
- 9) концепция социальных сетей Р. Берта [23].

Теоретическая база изучения механизма социального партнерства, представленная отечественными учеными-социологами, крайне скудна и носит фрагментарный характер. В основном исследования в области социологии по данной проблеме касаются вопросов трудового права и отношений между государством и неправительственными организациями. Социальное партнерство как механизм развития среднего и технического образования в Республике Казахстан в социологическом дискурсе представлен слабо, нами не было найдено существенных исследований и научных работ по данной проблематике. С учетом текущих тенденций в обеспечении качества образования выпускников, соответствия требуемым ожиданиям работодателей в сфере ТиПО, а также растущего спроса на специалистов с техническим профилем в промышленности, востребованность и актуальность темы социального партнерства для принятия стратегических шагов в области не только ТиПО, но и всего образовательного процесса в Казахстане не вызывает сомнений.

Методология исследования

Для определения текущих тенденций развития ТиПО с акцентом на степень удовлетворения спроса на технические специальности в Казахстане авторы использовали общетеоретический метод анализа и сравнительный метод. Метод анализа применялся для тщательного изучения объекта исследования, а именно социального партнерства предприятий и учебных заведений в Казахстане, на основе рассмотрения научных трудов и прикладных исследований. Особый акцент при проведении анализа был уделен статистическим и аналитическим данным, представленным Бюро национальной статистики и профильными министерствами.

Сравнительный метод применялся для сравнения уровня развития технического образования в Казахстане и за рубежом, а также для выявления лучших практик социального партнерства предприятий и учебных заведений.

Авторы провели моделирование такого социального процесса, как взаимоотношение предприятий и учебных заведений, используя проективную и прогностическую социологические функции, по результатам которого предложена институциональная модель партнерства образования и промышленности в Казахстане.

Обсуждение

Несмотря на наличие вышеуказанных проблем, в Казахстане уже накоплен опыт успешного партнерства бизнеса и учреждений образования. Одним из таких примеров является опыт партнёрства бизнеса в лице группы компаний «Аллюр» (далее – Компания) и образовательных учреждений: Костанайского колледжа автомобильного транспорта и Satbayev University.

В 2022 году автомобильный завод Allur взял под шефство Костанайский колледж автомобильного транспорта. Компания осуществила ремонт, обновила техническое оснащение, организовала эффективную работу по направлению дуальной формы обучения и предлагает оплачиваемую практику студентам, которым после завершения обучения гарантированы рабочие места. В Костанайской области актуальной проблемой являлась трудовая миграция молодёжи в Россию, реакцией на данную проблематику стало создание групп с казахским языком обучения, что позволило выстроить экосистему учебно-методических комплексов на государственном языке. На сегодняшний день более 150 студентов обучаются на государственном языке под целевые гранты производства.

Вышеперечисленные проблемы нашли решение в создании на базе корпоративного университета высшей инженерной школы (далее – ВИШ), миссией которой явилась прикладная интеграция науки и производства. Первым успешным кейсом в деятельности ВИШ стало заключение меморандума о сотрудничестве с Satbayev University. Уже 15 студентов Satbayev University успешно прошли производственную практику в течение года, а также защитили дипломные проекты на основании потребностей завода с дальнейшим трудоустройством.

Кроме этого, более 10 преподавателей университета прошли повышение квалификации и переподготовку с целью актуализации и практического наполнения образовательных программ по подготовке инженерных кадров по направлениям науки, производства и предпринимательства (предприниматель-инженер-учёный) на базе созданного Allur University.

Таким образом, интеграция бизнес-производства с образовательными учреждениями предоставила возможность Компании пополнять штат высококвалифицированными кадрами.

Реализация социального партнерства Компании с образовательными учреждениями позволила более широко взглянуть на проблему нехватки технических кадров. Был проведен анализ международного опыта различных зарубежных стран, как Австралия, Великобритания, Южная Корея и т.д.

Так, в Австралии с 2016 года принята Государственная программа «Совместные исследовательские центры», которая объединила трех стейкхолдеров инновационной системы: государство, бизнес и университеты [24]. Работа центров сосредоточилась в первую очередь в области горнодобывающей промышленности, энергетики, сельского хозяйства, медицинских и биологических исследований.

В Великобритании в 2016 году Кембриджский университет и Дайсон совместно открыли Центр инженерного проектирования Дайсона [25]. В 2020 году Оксфордский университет совместно с Индийским институтом сыворотки работал с AstraZeneca над производством потенциальной вакцины против COVID-19 [26].

С 2015 года в Южной Корее осуществляется интеграция бизнеса с вузами, при этом правительство выделяет деньги на строительство здания R&D и предоставляет земельный участок. Бизнес дает заказ разработать/выполнить проект или научное решение и полностью оборудует здание для решения данной задачи. К примеру,

поддержка государства на строительство здания R&D составила: в Tech University of Korea 15,6 млн. долл., в Dong-eui University – 3 млн. долл.

В прошлом году дополнительным бюджетом страны для развития высшего образования предусмотрено выделение 7,7 миллиарда долларов США, включая капитальный и текущий ремонт зданий, разработку новых учебных программ и т.д. [27].

В следующей таблице приведен анализ 10 успешных примеров партнерства университетов и промышленности – University-Industry Collaboration (UIC), термин, который применяется в международной практике и согласно которому проводится оценка такого партнерства по странам.

Таблица 1

Анализ 10 успешных примеров партнерства университетов и промышленности [28]

№	УНИВЕРСИТЕТ	КОМПАНИЯ	ПРОЕКТ
1.	ETH Цюрих	IBM	IBM-ETH Цюрихский нанотехнологический центр
2.	Кембриджский университет	SKF Group	Университетские технологические центры
3.	Технический университет Мюнхена	GE Global Research	Корпоративные исследовательские лаборатории
4.	Сиракузский университет и JPMorgan Chase	JPMorgan Chase	Новая реляционная модель между университетами и промышленностью
5.	Технический университет Берлина, Массачусетский технологический институт	Siemens	Долгосрочное стратегическое партнерство
6.	Калифорнийский университет, Беркли	Nokia	Работы по трафику
7.	Калифорнийский технологический институт	The Boeing Company	Стратегическое соглашение
8.	Университет Теннесси	Scintillation Materials and Siemens Medical	Медицинская визуализация
9.	Университет Цинциннати	Procter & Gamble	Симуляции и Центр моделирования
10.	Технологический институт Джорджии, Университет Бригама Янга, Университет Пердью, Вашингтонский университет и Университет Южной Калифорнии	The Boeing Company	Основополагающий курс «Проектирование-сборка- тестирование»

Примечание: составлено на основании данных [28].

Стоит заметить, что в Казахстане данная модель анализа не применяется. Предложение авторов также касается введения такого термина и разработки соответствующих регламентов и процедур с учетом международного опыта для оценки не только партнерства университетов и промышленности University-Industry Collaboration (UIC), но и более широкого концепта, включающего и учреждения образования в сфере ТиПО – «Партнерство образования и промышленности» - «Education-Industry Partnership» (EIP Kazakhstan).

Результаты

С учетом наличия острой потребности в технических кадрах и проблем, существующих на рынке труда, был разработан проект по созданию Инновационного хаба. Миссия Инновационного хаба – организация партнерства промышленных компаний с техническими вузами и колледжами для реализации стратегических задач производства в квалифицированных кадрах, R&D и инновационных технологиях.

С учетом расположения крупных производств в отрасли ГМК, предлагается создать Инновационный хаб в центре сосредоточения крупных производств горной металлургии в г. Караганде. Отметим, что модель Инновационного хаба может использоваться и в других отраслях экономики страны. Преимуществами Инновационного хаба являются:

- трёхсторонняя интеграция: ВУЗ/ТИПО+ГМК+НАУКА;
- покрытие потребности квалифицированных кадров для ГМК;
- открытие новых профессий и смешанная подготовка специалистов согласно Атласу профессий;
- совместное участие в научно-исследовательских проектах по развитию ГМК;
- мультикультурная научно-образовательная экосистема для ГМК;
- непрерывное кадровое обеспечение для отрасли ГМК, в т. ч. подготовка профессорско-преподавательского состава (далее – ППС);
- развитие социального партнерства между ВУЗ/ТиПО и ГМК.

При этом возрастает потребность в инновациях и инженерно-технических кадрах нового формата, которые будут способствовать дальнейшему развитию сотрудничества между образованием, наукой и бизнесом.

Трансформация трудовых ресурсов в человеческий капитал позволит получать дивиденды в виде инноваций, направленных на:

- инженерный прорыв;
- реализацию R&D;
- трансфер знаний и технологий;
- формирование научно-образовательной экосистемы;
- подготовку кадров на долгосрочную перспективу;
- прочные социальные партнерства;
- повышение эффективности использования учебно-научных лабораторий, развитие Центров компетенций.

Реализация проекта по созданию инновационного хаба позволит получить данные инновации.

На следующем рисунке представлена роль Инновационного хаба в трансформации трудовых ресурсов в человеческий капитал и создании инновационного потенциала.

Рисунок 1. Роль Инновационного хаба в трансформации трудовых ресурсов в человеческий капитал и создании инновационного потенциала

Примечание: составлено на основании данных НАО «Карагандинский технический университет имени А. Сагинова».

На основе социально-экономического анализа, проведенного ранее, авторы приводят следующие проблемные зоны, требующие всестороннего изучения, принятия опережающих мер по их решению и которые могут быть нивелированы в рамках деятельности Инновационного хаба:

– Формальный подход со стороны работодателей к разработке образовательных программ, который может быть трансформирован за счет повышения их вовлеченности в данный процесс, улучшения понимания требуемых компетенций. Требуется переход от подготовки кадров на основе имеющихся образовательных ресурсов к ориентации на перспективные потребности производства.

– Сложность разработки программ прикладного бакалавриата, связанная с отсутствием согласованности Государственных общеобязательных стандартов образования Республики Казахстан. При этом, несмотря на академическую свободу, предоставленную

колледжам, вопрос определения содержания образовательных программ и поддержки преемственности уровней образования остается открытым.

– Наличие монополиста в сфере повышения квалификации для преподавателей ТиПО, а также трудности признания сертификатов при аттестации преподавателей колледжа за исключением сертификатов монополиста.

– Потребность в изменении содержания программ повышения квалификации, обусловленная необходимостью совершенствования практических навыков преподавателей по профилю в соответствии с условиями развития производства.

– Слабая эффективность коммуникаций между заинтересованными сторонами, связанная с отсутствием единой площадки для взаимодействия.

– Низкая престижность рабочих профессий и слабая заинтересованность абитуриентов к обучению по инженерным направлениям подготовки.

– Отсутствие совместных площадок для реализации бизнес-идей в рамках сотрудничества образования, науки и производства.

– Отсутствие глубинного анализа и перспективного планирования потребности в кадрах и востребованности компетенций.

На следующем рисунке 2 представлена институциональная модель партнерства «Партнерство образования и промышленности» – «Education-Industry Partnership» (EIP Kazakhstan).

Рисунок 2. Институциональная модель партнерства «Education-Industry Partnership» (EIP Kazakhstan)

Примечание: разработано авторами.

Основными стейкхолдерами будут ВУЗ/ТиПО и бизнес-сообщество. Заинтересованные госорганы будут участвовать в реализации данного проекта в рамках своей компетенции. Хаб, в свою очередь, будет активно взаимодействовать с НПП «Атамекен» и отраслевыми ассоциациями по вопросам бизнеса и обеспечения квалифицированными техническими кадрами. Основными направлениями работы Хаба будут следующие:

- модернизация и разработка новых образовательных программ совместно с предприятиями;
- партнерства с промышленными предприятиями;
- повышение квалификации ППС;
- популяризация профессий горно-металлургической отрасли;
- создание учебных центров на базе ГМК;
- развитие системы R&D;
- научные исследования и их коммерциализация.

Поднятие престижа рабочих профессий в Казахстане – это важная задача, которая требует комплексного подхода. Для этого, по мнению авторов, школы уже должны ориентироваться на развитие технических навыков учащихся. На следующем рисунке 3 представлена модель навыков ученика XXI века и инструменты для их достижения.

Рисунок 3. Модель навыков ученика XXI века и инструменты для их достижения

Примечание: разработано авторами.

Как известно, модель навыков ученика XXI века включает в себя следующие инструменты SOFT-SKILLS:

- инновационные решения и оборудование;
- цифровые навыки;
- ролевые модели поведения;
- новые грамотности.

Для реализации данной модели необходимо, во-первых, проведение профориентационных мероприятий в школах и образовательных учреждениях, включая экскурсии на предприятия, лекции и мастер-классы от успешных представителей рабочих профессий, создание «города профессий» и т.д. Во-вторых, создание информационных кампаний, которые рассказывают о возможностях карьерного роста и достоинствах рабочих профессий.

На следующем рисунке 4 сформулированы предложения по развитию ТиПО. Каждое из этих предложений очень важно для эффективной организации системы образования технических кадров.

Рисунок 4. Предложения по развитию ТиПО

Примечание: разработано авторами.

Рассмотрим наиболее важные из предложений более подробно.

1. Обновление учебных программ в профессионально-технических училищах и колледжах в соответствии с современными требованиями рынка труда и технологическими достижениями в соответствии с Атласом профессий. Текущая проблема заключается в том, что в колледжах не проводится работа по определению потребностей в технических кадрах на предприятиях. То есть, колледж не владеет информацией о том, какие специалисты будут нужны конкретным предприятиям района/региона на ближайшие год, три или пять лет.

Здесь также следует обратить внимание на соответствие действующих учебных программ запросам рынка и своевременность их обновления.

Таким образом, колледжам необходимо производить замеры по востребованности профессий в среднесрочной перспективе, рекомендовать предприятиям размещать информацию о бизнес-планах с указанием потребности в технических кадрах в открытом доступе.

2. Дуальное образование – в настоящее время практически единственный механизм, который дает возможность студентам до окончания колледжа научиться работать на том оборудовании, которое используется на предприятии. С помощью дуального образования предприятия могут направить на обучение в колледж сотрудников без отрыва от производства. При этом у колледжей не всегда есть возможность дистанционного формата обучения. По нашему мнению, колледжам было бы целесообразно рассмотреть или решить вопрос по закупу программного обеспечения для дистанционного обучения.

3. Внедрение стимулирующих доплат по дуальному обучению (в рамках подушевого финансирования) позволило бы привлечь высококвалифицированных специалистов-практиков.

4. Необходимо развивать социальное партнерство в каждом колледже. Данный механизм заложен в действующих нормативно-правовых актах. Однако не все колледжи могут привлечь бизнес в качестве социальных партнеров. Инновационные хабы – это как раз одно из решений этой проблемы, которые явились бы своего рода бизнес-инкубатором для учреждений ТиПО в поиске бизнес-партнера и укреплении такого механизма.

Выводы

Поднятие престижа рабочих профессий в Казахстане требует системного подхода, включающего образовательные реформы, экономические стимулы, общественное признание и тесное сотрудничество между государством и бизнесом. Для успешной реализации данного подхода авторами предлагается решить следующие стратегические задачи:

1. Разработка концепции новой модели «Партнерство образования и промышленности» – «Education-Industry Partnership» (EIP Kazakhstan), где в данной модели в качестве партнеров образования выступают такие учреждения образования, как: колледжи (ТиПО) и университеты.

2. Разработка региональной карты профессий в разрезе отраслей экономики.

3. Разработка нового алгоритма финансирования для развития колледжей и вузов, в том числе обновление технической базы.

4. Разработка механизма и реализация научно-технических проектов с выводом на рынок.

5. Экономические и социальные стимулы (повышение оплаты труда, социальные гарантии, доступное жилье и др.).

6. Адаптация новых учебных программ на базе среднего образования и ТИПО.

7. Разработка Дорожной карты и популяризация престижа технических специальностей (социальные видеоролики, документальные фильмы, мультфильмы, передачи, подкасты и др.).

8. Направление финансовых ресурсов от недропользователей (до 1%) на НИОКР для развития технического образования.

Подготовка квалифицированных технических кадров является ключевым фактором в обеспечении эффективной работы и устойчивого развития производственных процессов в нашей стране. Реализация предложенных мер позволит значительно улучшить качество подготовки технических специалистов, адаптировать образовательные программы к современным требованиям и создать условия для постоянного профессионального роста работников.

Благодарность, конфликт интересов

Авторы данной статьи выражают благодарность **Кобеновой Гулзат Исбасаровне**, председателю Комитета высшего и послевузовского образования МНВО РК, **Сагинтаевой Сауле Советовне**, ректору НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова» и **Ахметовой Айгуль Сапаргалиевне**, советнику Председателя Совета директоров «ГК «Allug», за предоставление аналитических материалов по развитию технического образования в Казахстане.

В представленной научной статье отсутствует какой-либо конфликт интересов.

Вклад авторов

Нургожаева Дильда внесла существенный вклад в проведение теоретического обзора, анализа существующей ситуации по развитию технического образования в Казахстане и за рубежом, выработке рекомендаций по усилению роли социального партнерства предприятий и учебных заведений.

Каримов Бауржан провел сбор и анализ статистических данных, описал результаты и сформировал выводы исследования.

Сулейманли Абульфаз обеспечил предоставление материалов исследования зарубежных ученых-социологов, дал рекомендации по совершенствованию механизма социального партнерства предприятий и учебных заведений.

Жунусов Бахыт провел критический анализ качества технического образования в Казахстане, предоставил рекомендации по совершенствованию механизма социального партнерства.

Аюлов Абильмажин на основании своего эмпирического опыта дал предложения по устойчивому развитию социального партнерства бизнеса и учебных заведений.

Список литературы

1. Информационно-аналитический отчет «Анализ потребности в кадрах на 2024-2026 годы», Национальная палата предпринимателей РК «Атамекен», 2024. - С. 29-30.
2. Среднесрочный пятилетний прогноз на 2021-2025 годы. АО «Центр развития трудовых ресурсов». Информационно-аналитическое сопровождение рынка труда и методологическая поддержка служб занятости № 25 от 9 февраля 2021 года, 31 с.
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2023 года № 1050 «Об утверждении Концепции развития рынка труда Республики Казахстан на 2024-2029 годы».
4. Аналитическая записка от Комитета высшего и послевузовского образования МНВО, июнь 2024 год.
5. Среднесрочный пятилетний прогноз на 2021-2025 годы. АО «Центр развития трудовых ресурсов». Информационно-аналитическое сопровождение рынка труда и методологическая поддержка служб занятости № 25 от 9 февраля 2021 года, 30 с.
6. Who Will Finance Innovation? Global Innovation Index 2020. World Intellectual Property Organization. 2020, p. 34.
7. Innovation in the face of uncertainty. Global Innovation Index 2023. World Intellectual Property Organization. 2023, p. 19.
8. Платон. Собрание сочинений в 4 т.: Т. I/Общ. ред. А. Ф. Loseva и др.; Авт ... М.: Мысль, 1990. 860 с.
9. Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. Том 4. М.: Мысль, 1983.
10. Paul, J. (2023). Beyond Utopia: Thomas More as a political thinker. *History of European Ideas*, 50(3), 353-369. <https://doi.org/10.1080/01916599.2023.2267055>.
11. Cloete, F. Areassessment of Niccolò Machiavelli's the-end-justifies-the-means approach to governance | 'n Herbeoordeling van Niccolò Machiavelli se die-doel-heilig-die-middele-benadering tot regeerkunde, 2023, *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, (1), 83-98. <http://dx.doi.org/10.17159/2224-7912/2023/v63n1a5>.
12. Pūras, A. (2014), Robert Owen in the History of the Social Sciences: Three Presentist Views. *J. Hist. Behav. Sci.*, 50: 58-78. <https://doi.org/10.1002/jhbs.21644>.
13. Mehmet Ş. Çağmar (2019), Political Determination of Human Nature in the Context of Rousseau. *FİLOSOFİJA. SOCIOLOGIJA*. 2019. T. 30. Nr. 3, p. 166–173. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v30i3.4038>.
14. Кант, И. Сочинения в шести томах [Под общ. ред. В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана], М., изд-во «Мысль», 1966, том 6, с. 16.
15. D.G. Podvoyskiy, S. Soleimani (2019). The concept of social identity: Basic research approaches. *RUDN Journal of Sociology* 2019 Vol. 19 No. 4, p. 825-834. <https://doi.org/10.22363/2313-2272-2019-19-4-825-834>.
16. Netelenbos, B. (2018). Bringing back Max Weber into Network Governance Research. *Critical Policy Studies*, 14(1), 67–85. <https://doi.org/10.1080/19460171.2018.1523738>.
17. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Пер. с польского С.М. Червонной. М., 2005. С. 66-68.
18. Staubmann, H.C. Wright Mills' The Sociological Imagination and the Construction of Talcott Parsons as a Conservative Grand Theorist. *Am Soc* 52, 178–193 (2021). <https://doi.org/10.1007/s12108-020-09463-z>.
19. Mueller, A. (2019). The meaning of 'populism'. *Philosophy & Social Criticism*, 45(9-10), 1025-1057. <https://doi.org/10.1177/0191453719872277>.

20. F. Ghaffar, T. S. Buda, H. Assem, A. Afsharinejad and N. Hurley, "A Framework for Enterprise Social Network Assessment and Weak Ties Recommendation," 2018 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining (ASONAM), Barcelona, Spain, 2018, pp. 678-685, <https://doi.org/10.1109/asonam.2018.8508292>.
21. Wellman, Barry. Network Analysis: Some Basic Principles. In R. Collins (ed.). Sociological Theory - 1983. San Francisco: Jossey-Bass: 155-200.
22. Uzzi, Brian. Social structure and competition in interfirm networks: The paradox of embeddedness. The Sociology of Economic Life, Third Edition. 2018, pp. 213-241, <https://doi.org/10.4324/9780429494338>.
23. Lazega, E., & Jourda, T. (2016). The structural wings of Matthew effects: The contribution of three-level network data to the analysis of cumulative advantage. Methodological Innovations. <https://doi.org/10.1177/2059799115622764>.
24. Don Scott-Kemmis. Promoting Knowledge Transfer and Commercialisation. Strategies for Knowledge Transfer from Universities and Public Sector Research Organisations in Vietnam. Australia's National Science Agency. November 2022, p. 84.
25. Sir James Dyson opens invention powerhouse at the University of Cambridge. University of Cambridge. [Electronic resource] – URL: <https://www.cam.ac.uk/news/sir-james-dyson-opens-invention-powerhouse-at-the-university-of-cambridge> (Accessed: 15.07.2024).
26. AstraZeneca and Oxford University announce landmark agreement for COVID-19 vaccine. AstraZeneca websites [Electronic resource] – URL: <https://www.astrazeneca.com/media-centre/press-releases/2020/astrazeneca-and-oxford-university-announce-landmark-agreement-for-covid-19-vaccine.html#> (Accessed: 15.07.2024).
27. Unsoo Jung. Government pushes to deregulate universities with landmark Act. [Electronic resource] – URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230108140749348> (Accessed: 15.07.2024).
28. Universities New Zealand Collaboration between universities and industry. Deloitte Access Economics. October 2018, 16 p.

Д.М. Нұрғожаева¹, Б.Қ. Кәрімов², Е. Сулейманли³, Б.Ғ. Жүнісов², Ә.М. Аюлов²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Гуманитарлық-техникалық академия, Көкшетау, Қазақстан

³Ускюдар университеті, Стамбул, Түркия

Білім мен технология интеграциясы: кәсіпорындар мен оқу орындар арасындағы әлеуметтік серіктестікті дамыту

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы кәсіпорындар мен оқу орындары арасындағы әлеуметтік серіктестіктің дамуына талдау берілген. Авторлар отандық әлеуметтану ғылымында аталған мәселе бойынша зерттеулерде әлі де айтарлықтай алшақтық бар екенін мәлімдейді. «Әлеуметтік серіктестік» термині көбінесе еңбек қатынастары шеңберінде талданады немесе мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдардың өзара іс-қимылын білдіреді.

Басылымда ұсынылған зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы кәсіпорындар мен оқу орындарының әлеуметтік әріптестігі қатынастарының әлеуметтік-экономикалық және институционалдық ерекшеліктерін талдау, сондай-ақ білім беру мен өнеркәсіп серіктестігінің рөлін күшейту бойынша практикалық ұсыныстарды әзірлеу болып табылады.

Авторлар салыстырмалы әдіс негізінде отандық техникалық білім беруді дамытудың жүйелі мәселелеріне толық талдау жүргізді, сондай-ақ білім беру ұйымдары мен кәсіпорындар деңгейінде әлеуметтік әріптестік саласындағы үздік халықаралық және отандық тәжірибелерді анықтады. Сонымен қатар, Қазақстандағы білім мен өндіріс арасындағы серіктестіктің институционалдық моделі ұсынылды.

Зерттеудің мәні мынада: авторлар ұсынған шараларды іске асырған жағдайда, техникалық мамандарды даярлау сапасын едәуір жақсартуға, білім беру бағдарламаларын заманауи талаптарға бейімдеуге және қызметкерлердің тұрақты кәсіби өсуіне жағдай жасауға мүмкіндік береді. Бұл жалпы отандық экономиканың жоғары бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

Осы жұмыста қамтылған қорытындылар мен ұсынымдарды енгізген жағдайда, техникалық білім беру саласындағы кәсіпорындар мен оқу орындарының әлеуметтік әріптестігінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: техникалық және кәсіптік білім беру, әлеуметтік әріптестік, білім мен технологияларды интеграциялау, инновациялық хаб

D.M. Nurgozhaeva¹, B.K. Karimov², E. Suleymanli³, B.G. Zhunusov², A.M. Ayulov²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Humanitarian and Technical Academy, Kokshetau, Kazakhstan*

³*Uskudar University, Istanbul, Turkey*

Integration of knowledge and technology: development of social partnership between enterprises and educational institutions

Abstract. This article presents an analysis of the development of social partnership between enterprises and educational institutions in Kazakhstan. The authors state that there is still a significant gap in research on this issue in domestic sociological science. The term "social partnership" is often analyzed within the framework of labor relations or concerns the interaction of government agencies and non-governmental organizations.

The purpose of the study presented in the publication is to analyze the socio-economic and institutional features of social partnership relations between enterprises and educational institutions in Kazakhstan, as well as to develop practical recommendations for strengthening the role of education and industry partnership.

The authors conducted a detailed analysis of systematic problems in the development of domestic technical education; based on the comparative method, the best international and domestic practices in the field of social partnership at the level of educational organizations and enterprises were identified. In addition, an institutional model of education and industry partnership in Kazakhstan is proposed.

The value of the study is that the implementation of the measures proposed by the authors will significantly improve the quality of training technical specialists, adapt educational programs to modern requirements and create conditions for the continuous professional growth of employees. This will ensure high competitiveness of the domestic economy as a whole. The implementation of the conclusions and recommendations contained in the work will contribute to increasing the effectiveness of social partnership between enterprises and educational institutions in the field of technical education.

Keywords: technical and vocational education, social partnership, integration of knowledge and technology, innovation hub

References

1. Informacionno-analiticheskij otchet «Analiz potrebnosti v kadrah na 2024-2026 gody», Nacional'naja palata predprinimatelej RK «Atameken», 2024. - S. 29-30.
2. Srednesrochnyj pjatiletnij prognoz na 2021-2025 gody. AO «Centr razvitija trudovyh resursov». Informacionno-analiticheskoe soprovozhdenie rynka truda i metodologicheskaja podderzhka sluzhb zanjatosti № 25 ot 9 fevralja 2021 goda, 31 s.
3. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 29 nojabrja 2023 goda № 1050 «Ob utverzhdenii Konceptii razvitija rynka truda Respubliki Kazahstan na 2024 - 2029 gody».
4. Analiticheskaja zapiska ot Komiteta vysshego i poslevuzovskogo obrazovanija MNVO, ijun' 2024 god.
5. Srednesrochnyj pjatiletnij prognoz na 2021-2025 gody. AO «Centr razvitija trudovyh resursov». Informacionno-analiticheskoe soprovozhdenie rynka truda i metodologicheskaja podderzhka sluzhb zanjatosti № 25 ot 9 fevralja 2021 goda, 30 s.
6. Who Will Finance Innovation? Global Innovation Index 2020. World Intellectual Property Organization. 2020, p. 34.
7. Innovation in the face of uncertainty. Global Innovation Index 2023. World Intellectual Property Organization. 2023, p. 19.
8. Platon. Sobranie sochinenij v 4 t.: T. I/Obshh. red. A. F. Loseva i dr.; Avt ... M.: Mysl', 1990. 860 s.
9. Aristotel'. Sobranie sochinenij v 4-h tomah. Tom 4. M.: Mysl', 1983.
10. Paul, J. (2023). Beyond Utopia: Thomas More as a political thinker. *History of European Ideas*, 50(3), 353–369. <https://doi.org/10.1080/01916599.2023.2267055>.
11. Cloete, F. Areassessment of Niccolò Machiavelli's the-end-justifies-the-means approach to governance | 'n Herbeoordeling van Niccolò Machiavelli se die-doel-heilig-die-middele-benaderingtotregeerkunde, 2023, *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, (1), 83-98. <http://dx.doi.org/10.17159/2224-7912/2023/v63n1a5>.
12. Pūras, A. (2014), Robert Owen in the History of the Social Sciences: Three Presentist Views. *J. Hist. Behav. Sci.*, 50: 58-78. <https://doi.org/10.1002/jhbs.21644>.
13. Mehmet Ş. Çağmar (2019), Political Determination of Human Nature in the Context of Rousseau. *FILOSOFIJA. SOCIOLOGIJA*. 2019. T. 30. Nr. 3, p. 166–173. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v30i3.4038>.
14. Kant, I. Sochinenija v shesti tomah [Pod obshh. red. V. F. Asmusa. A. V. Gulygi, T. I. Ojzermana], M., izd-vo «Mysl'», 1966, tom 6, s. 16.
15. D.G. Podvoyskiy, S. Soleimani (2019). The concept of social identity: Basic research approaches. *RUDN Journal of Sociology* 2019 Vol. 19 No. 4, p. 825-834. <https://doi.org/10.22363/2313-2272-2019-19-4-825-834>.

16. Netelenbos, B. (2018). Bringing back Max Weber into Network Governance Research. *Critical Policy Studies*, 14(1), 67–85. <https://doi.org/10.1080/19460171.2018.1523738>.
17. Shtompka P. Sociologija. Analiz sovremennogo obshhestva. Per. s pol'skogo S.M. Chervonnoj. M., 2005, s. 66-68.
18. Staubmann, H. C. Wright Mills' The Sociological Imagination and the Construction of Talcott Parsons as a Conservative Grand Theorist. *Am Soc* 52, 178–193 (2021). <https://doi.org/10.1007/s12108-020-09463-z>.
19. Mueller, A. (2019). The meaning of 'populism'. *Philosophy & Social Criticism*, 45(9-10), 1025-1057. <https://doi.org/10.1177/0191453719872277>.
20. F. Ghaffar, T. S. Buda, H. Assem, A. Afsharinejad and N. Hurley, "A Framework for Enterprise Social Network Assessment and Weak Ties Recommendation," 2018 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining (ASONAM), Barcelona, Spain, 2018, pp. 678-685, <https://doi.org/10.1109/asonam.2018.8508292>.
21. Wellman, Barry. Network Analysis: Some Basic Principles. In R. Collins (ed.). *Sociological Theory* - 1983. San Francisco: Jossey-Bass: 155-200.
22. Uzzi, Brian. Social structure and competition in interfirm networks: The paradox of embeddedness. *The Sociology of Economic Life*, Third Edition. 2018, pp. 213-241, <https://doi.org/10.4324/9780429494338>.
23. Lazega, E., & Jourda, T. (2016). The structural wings of Matthew effects: The contribution of three-level network data to the analysis of cumulative advantage. *Methodological Innovations*. <https://doi.org/10.1177/2059799115622764>.
24. Don Scott-Kemmis. Promoting Knowledge Transfer and Commercialisation. Strategies for Knowledge Transfer from Universities and Public Sector Research Organisations in Vietnam. Australia's National Science Agency. November 2022, p. 84.
25. Sir James Dyson opens invention powerhouse at the University of Cambridge. University of Cambridge. [Electronic resource] – URL: <https://www.cam.ac.uk/news/sir-james-dyson-opens-invention-powerhouse-at-the-university-of-cambridge> (Accessed: 15.07.2024).
26. AstraZeneca and Oxford University announce landmark agreement for COVID-19 vaccine. AstraZeneca websites [Electronic resource] – URL: <https://www.astrazeneca.com/media-centre/press-releases/2020/astrazeneca-and-oxford-university-announce-landmark-agreement-for-covid-19-vaccine.html#> (Accessed: 15.07.2024).
27. Unsoo Jung. Government pushes to deregulate universities with landmark Act. [Electronic resource] – URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20230108140749348> (Accessed: 15.07.2024).
28. Universities New Zealand Collaboration between universities and industry. Deloitte Access Economics. October 2018, 16 p.

Сведения об авторах

Нургожаева Дильда Маратовна – автор для корреспонденции, докторант 2 курса специальности "Социология", Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, улица Янушкевича, 6, Астана, телефон: +7 707 129 05 99, e-mail: dnurgozhaeva@gmail.com

Каримов Бауржан Каиргельдинович – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и финансов, Гуманитарно-техническая академия, ул. Жамбыла, 35, 020000, Кокшетау, телефон: +7 747 531 66 83, e-mail: science@gta.kz

Абульфаз Сулейманлы – доктор социологических наук, профессор кафедры социологии, Ускюдарский университет, ул. Халук Тюрксой, 14, 34662 г. Стамбул, Турция, ebulfez.suleymanli@uskudar.edu.tr

Жунусов Бахыт Газизович – доктор экономических наук, профессор, Гуманитарно-техническая академия, ул. Жамбыла, 35, 020000, Кокшетау, телефон: +7 747 531 66 83, e-mail: science@gta.kz

Аюлов Абилямжин Мусаипович – доктор экономических наук, профессор, Гуманитарно-техническая академия, ул. Жамбыла, 35, 020000, Кокшетау, телефон: +7 747 531 66 83, e-mail: science@gta.kz

Авторлар туралы мәлімет

Нұрғожаева Ділді Маратқызы – хат-хабар-авторы, «Әлеуметтану» мамандығының 2 курс докторанты, мекенжайы: Л.Гумилев атындағы ЕҰУ, Янушкевич көшесі, 6, телефон: +7 707 129 05 99, e-mail: dnurgozhaeva@gmail.com

Кәрімов Бауржан Қайыргелдіұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, экономика және қаржы кафедрасының доценті, Гуманитарлық-техникалық академия, ул. Жамбыла к., 35, 020000, Көкшетау, телефон: +7 747 531 66 83, e-mail: science@gta.kz

Абульфаз Сулейманлы – әлеуметтану ғылымдарының докторы, әлеуметтану кафедрасының профессоры, Ускюдар университеті, Халук Тюрксой к., 14, 34662 г. Стамбул, Түркия, ebulfez.suleymanli@uskudar.edu.tr

Жүнісов Бақыт Ғазизұлы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық-техникалық академия, Жамбыл к., 35, 020000, Көкшетау, телефон: +7 747 531 66 83, e-mail: science@gta.kz

Аюлов Әбілмәжін Мұсаипұлы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық-техникалық академия, Жамбыл к., 35, 020000, Көкшетау, телефон: +7 747 531 66 83, e-mail: science@gta.kz

Information about authors

Nurgozhaeva Dilda – corresponding author, 2nd year doctoral student majoring in Sociology, L.N. Gumilyov ENU, Yanushkevich Street, 6, mobile: +7 707 129 05 99, e-mail: dnurgozhaeva@gmail.com

Karimov Baurzhan – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Economics and Finance, Humanitarian and Technical Academy, Kokshetau, mobile: +7 747 531 66 83, e-mail: science@gta.kz

Ebulfez Süleymanlı – Doctor of Sciences (Sociology), Professor, Department of Sociology, Üsküdar University, Haluk Türksoy St, 14, 34662 Istanbul, Turkey, ebulfez.suleymanli@uskudar.edu.tr

Zhunusov Bakhyt – Doctor of Economics, Professor, Humanitarian and Technical Academy, Zhambyl Street 35, 020000, Kokshetau, Phone: +7 747 531 66 83, E-mail: science@gta.kz

Ayulov Abilmazhin – Doctor of Economics, Professor, Humanitarian and Technical Academy, Zhambyl Street 35, 020000, Kokshetau, Phone: +7 747 531 66 83, E-mail: science@gta.kz

IRSTI 04.51.31
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-150-1-158-173>

Factors influencing the career preferences of high school students: a sociological analysis

A.B. Sarsenova*¹ , S.M. Duisenova²

^{1,2} S. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: assel.sarsenova@inbox.ru, duisenova.s@kaznmu.kz)

Abstract: This article analysis the factors influencing the choice of future profession and preferences. The issue of shaping students' career preferences and their future career trajectories has become one of the pressing challenges in the context of global transformations. Erroneous decisions in this area can result in challenges in future employment within their chosen profession or even lead to unemployment.

The theoretical significance of this study lies in the theoretical analysis of the concept of students' career preferences. The practical value of the research is characterized by preparation of recommendations for school administrations and specialists interested in this issue.

The research findings reveal that while schoolchildren in grades 9 and 10 know need to choose a future profession, they do not define a clear professional trajectory until grade 11, when they make concrete and final decisions about their career choices. There are no significant differences between urban and rural schoolchildren in making career decisions; however, urban students are more likely than their rural counterparts to seek advice from career guidance centers outside of school independently. Across school types, gender, urban and rural schools, parental influence emerges as the most significant factor affecting the career preferences of schoolchildren.

Keywords: high school students, career preferences, career trajectory, career guidance, profession, career choice, factors.

Introduction

In the context of prevailing socio-economic and political transformations, there is an evident shift in the career preferences of high school students. Nevertheless, in the context of Kazakhstan, the process of training young specialists frequently fails to align with the demands of a market-based society. President Kassym-Jomart Tokayev has underscored the inadequacies in the preparation of future personnel, emphasizing the necessity to transition to a career guidance policy that is based on assessing students' abilities, which should form the foundation of the national standard for secondary education [1].

Today, there is a huge gap in the quality of education available in urban and rural schools, and therefore it is important to create equal conditions in these areas. This not only affects the quality of students' education, but also allows high school students to make an informed and reasonable choice of their future profession and determine the trajectory of further education. A systematic approach to career guidance work is a key indicator of effective future employment, ensuring youth competitiveness in the labor market. However, current educational practices often fail to meet societal and governmental demand for developing high school students in urban and rural areas, as well as in general and specialized schools, as subjects of socio-professional self-determination. This is due to a number of reasons: it is better not only to advise on the choice of a future profession, but also to use methods consisting of information technologies of various levels aimed at researching the labor market, personal abilities and opportunities of high school students. Contemporary information technologies are conspicuously absent, and traditional methodologies are employed instead.

The present study aims to analyze and identify the factors influencing the formation and transformation of the career preferences of high school students in general education and specialized schools, considering regional and gender-specific characteristics.

The value preferences of high school students are a crucial factor in determining their social activity in professional activities. These preferences often reflect fundamental changes in the labor market, the education system, and broader societal transformations. Consequently, studying value preferences among young people is paramount for contemporary economic and sociological research on the labor market.

The following *research hypotheses* are thus proposed:

1. The decisions regarding future professions are not finalized by high school students in grades 9 and 10. It is hypothesized that these decisions are made in grade 11.
2. Rural school students' primary factor influencing their career choices is their parents, while urban high school students are more influenced by resources and information obtained from the Internet.
3. Due to restricted access to relevant information about building professional pathways, rural and general education school students tend to make spontaneous decisions regarding their future professions. Conversely, urban and specialized school students' professional choices are based on their abilities and capabilities.

Literature Review

A comprehensive literature review on the subject unveils several theoretical perspectives that elucidate the formation and transformation of career preferences. One such perspective, the influential social-cognitive theory, provides a profound understanding of the formation of career preferences [2, 85]. This theory posits that a multitude of social-cognitive processes, including the perceived effectiveness of the chosen profession, expected outcomes, and awareness of barriers, shape career preferences. These factors, often influenced by demographic indicators such as gender and ethnicity, guide an individual's educational strategy and career choice trajectory, as eloquently explained by Blanco [3, 49].

Career preferences play a significant role in building correct career and educational strategies. In the scientific literature, education is frequently regarded as a primary mechanism of individual socialization, characterized by classical approaches such as structural and subjective ones. The structural approach perceives education as a conduit for attaining a specific social status within society, signifying educational strategies as harbingers of attaining a higher salary level and a prestigious status as a highly qualified professional in the future. The subjective approach, on the other hand, focuses on the individual's opportunities and interests in the educational process [4, 1682]. These approaches are crucial in understanding how students' formation of career preferences and educational strategies may be influenced by economic and personal motivations.

There are numerous factors that influence the formation of career preferences and decisions regarding future professions. Notably, Olaosebikan and Olusakin underscore the pivotal role of the family, particularly parents, in shaping students' professional preferences. The educational attainment and occupational status of parents, with mothers' influence being particularly pronounced, significantly shape students' career strategies [5]. Simpson's opinion, the family, including the "mother", has a great influence on the future professional choice of high school students [6]. Researchers Okesina and Famolu show the influence of parents on the planning of students' professional trajectories. This decision takes into account the parents' activities, position, and level of education separately [7].

Manapsal's analysis from the Philippines revealed that high school students in that country are unable to make independent decisions about their future professions. The research indicated that students rely on the support of parents, teachers, and peers when choosing career trajectories. The analysis identified various factors contributing to the students' inability to make decisions independently, the most significant of which is the lack of specific suggestions and advice in schools tailored to students' interests and abilities [8]. In a similar vein, Chinese researchers Wong et al. conducted a study among high school students in China regarding their career preferences and career choices. The results showed that the support and advice from school staff are key factors influencing students' career decisions [9].

When developing auxiliary tools in this area, it is crucial to consider gender, family socioeconomic status, and the models of urban and rural schools. In their examination of the professional preferences of high school students through a gender lens, Eyo and Edet (found that there are differences in career trajectory choices between male and female students. The

authors argue for the need to challenge entrenched gender stereotypes (e.g., girls preferring pedagogical professions and boys pursuing technical and engineering fields) and outdated views [10]. It is also important to note that today many girls are interested in professions traditionally considered male-dominated.

Blazquez et al. used a discrete model to study the factors influencing the career preferences of high school students. Based on data analysis, they found that factors such as gender, parental education level, and school type play a significant role in shaping and transforming students' career preferences. The authors concluded that gender differences influence career choices, for example, boys are more likely to choose STEM-related professions, while girls gravitate toward humanities and medical fields [11].

Kazakhstani researchers have also addressed the factors influencing the career trajectories and choices of high school students in their works. For instance, G.O. Abdikerova demonstrated that organizing meetings with individuals who have achieved significant success in specific fields not only contributes to students' socialization but also influences changes in their career preferences [12, 40]. Meanwhile, M.S. Sadyrova identified several factors affecting the professional preferences of high school students, such as high salary levels and career growth opportunities [13].

Research on high school students' career preferences is critical for making future career decisions. Kansal and Yadav proposed the implementation of the Career Preference Inventory (CPI) as a solution to this issue. This program involves several stages: first, collecting comprehensive information about the students' preferred professions, then conducting tests to assess their aptitude for those professions, followed by providing expert evaluations and recommendations. This instrument assists students in selecting future professions aligned with their interests and competencies [14].

The concepts proposed by the aforementioned authors furnish a systematic and in-depth comprehension and analysis of the factors and influences that shape the professional preferences and career choices of high school students. Feedback on the refinement or addition of further refinements or additions would be welcomed.

Materials and methods

The study was conducted between September and November 2022 among 9th, 10th, and 11th-grade students. During the research, the selected school administrators provided consent for the study to be conducted with students and supplied all necessary data. Following approval from the school administration, the study was carried out among the students. The study was conducted in classrooms at educational institutions. The research process was facilitated by school staff, who also ensured the full participation of the students. 1,093 respondents participated in the survey, including 533 boys and 557 girls. Of these, 942 were from general education schools, and 151 were from specialized schools. The respondents were selected using a stratified random sampling method. The study was conducted in the regions of Almaty, Akmola, Turkistan, and Abai, as well as in cities of national significance such as Almaty, Astana, and Shymkent.

Research Instrument: The research instrument employed was a survey, the completion of which took approximately 30 minutes. The survey consisted of three sections. The first section included questions regarding respondents' socio-demographic characteristics, including gender, the type of school attended, and the respondent's place of residence. The second section contained questions about the frequency and forms of career guidance activities conducted at school and the use of independent career counseling services outside of school. The third section focused on career preferences, changes, and factors influencing future career choices.

The objective of the present study is to explore the formation of professional preferences among high school students based on urban and rural settings, school types, and gender characteristics and to identify the factors influencing these preferences.

The study's subject is the factors determining the career preferences of high school students. The data were analyzed using SPSS software, version 21.

The research results

The research results indicate that 51.0% of male students participated in the survey, while the proportion of female students was 49.0%. 54.6% of girls and 45.4% of boys from general education schools; 71.5% of boys and 28.5% of girls from specialized schools. 36.7% of 9th-grade students, 28.5% of 10th-grade students, and 34.8% of 11th-grade students.

The vocational guidance system is aimed not only at helping students choose a profession, but also at independently "building" a professional career, doing what they love in later life, and teaching them to make responsible decisions. Consequently, it is imperative to implement systematic career guidance activities within educational institutions. In this regard, we asked high school students the question: *"Have you received career guidance at school in the past two years?"* The analysis of the responses obtained revealed that more than half of the students who participated in the survey reported that systematic career guidance activities were conducted at their schools.

A comparison of responses to this question based on school type, gender, and location revealed differences in the level of career guidance activities conducted for high school students over the past two years. Among students from general education schools, 57.2% reported that career guidance activities were conducted "several times," while this figure was higher for students from specialized schools, at 67.5%. Moreover, 7.8% of general education students indicated no such activities had been conducted, whereas only 2.7% of students from specialized schools reported the same.

In addition, systematic career guidance activities were reported in urban (57.6%) and rural (58.8%) schools over the past two years. However, 9.8% of rural school students stated that such activities had never occurred, compared to only 5% among urban school students. No significant differences were observed based on gender (see Table 1). These findings suggest that career guidance activities are more systematically and consistently conducted in specialized schools than in general education schools.

Table 1**Implementation of Career Guidance Activities Over the Past Two Years, N=1093**

Have you received career guidance at school in the past two years?	school type		gender		location	
	general education	specialized	male	female	urban	rural
Yes, several times	57,2%	67,5%	56,7%	60,5%	57,6%	58,8 %
Once or twice	35,0%	29,8%	36,2%	32,5%	37,4%	31,4%
Never	7,8%	2,7%	7,1%	7,0%	5%	9,8%
Total	100%	100%	100%	100%	100%	100%

In order to ascertain the frequency with which high school students sought career guidance and counseling independently, respondents were asked the following question: *"In the past two years, have you sought advice from external career guidance centers outside of school?"* The results demonstrated that students from specialized schools (67.5%) were more likely to utilize career guidance services compared to students from general education schools (58.6%). Among general education school students, 7.8% had never independently participated in career guidance activities, whereas this figure was significantly lower at 2.7% for specialized school students.

Regarding gender differences, nearly half of female students (46.0%) and male students (42.7%) reported that they had never independently visited career guidance centers. The proportion of female students (24.1%) and male students (26.1%) who had never sought such services independently was two times lower than those who had participated.

Differences were also observed between urban and rural school students in their use of external career guidance centers. Among urban school students, 32.9% reported independently visiting career guidance centers several times, while this figure was only 19.1% among rural school students. Furthermore, 48.5% of rural school students had never visited career guidance centers independently, compared to a significantly lower percentage of 38.9% among urban school students (see Table 2).

It is evident that urban school students are more inclined to seek systematic advice from career guidance centers in comparison to their rural counterparts. This phenomenon can be attributed to the increased accessibility of career guidance services in urban areas. Furthermore, it was determined that female and male students frequently engage in career guidance activities outside the educational environment only infrequently.

Table 2**Independent Career Guidance Outside of School Over the Past Two Years, N=1093**

In the past two years, have you independently sought advice from external career guidance centers outside school?	school type		gender		location	
	general education	specialized	male	female	urban	rural
Yes, several times	58,6%	67,5%	26,1%	24,1%	32,9%	19,1%

Once or twice	35,0%	29,8%	31,2%	30,0%	28,2%	32,4%
Never	7,8%	2,7%	42,7%	46,0%	38,9%	48,5%
Total	100%	100%	100%	100%	100%	100%

In accordance with the research questions, respondents were asked the following question to determine their decisions regarding future professional choices: *"Have you made a decision about your career choice?"*

The comparison of responses revealed differences among 9th, 10th, and 11th-grade students. While nearly half of the 9th-grade (42.5%) and 10th-grade (42.7%) students reported having made a decision, this figure was significantly higher among 11th-grade students, at 63.2%. Data analysis also showed that one in four 9th-grade (23.8%) and 10th-grade (22.4%) students had not made a decision about their future profession and indicated general uncertainty about their career paths. Among 11th-grade students, this figure was three times lower, at 7.2%.

Thus, while 9th- and 10th-grade students are aware of the need to choose a future profession, they have not yet defined their professional trajectories. They tend to make concrete and final decisions about their career choices in 11th grade, demonstrating confidence and certainty in their decisions (see Table 3).

Table 3

Decision-Making on Career Choice, N=1093

Have you made a decision about your career choice?	9th Grade	10th Grade	11th Grade
Yes	42,5%	42,7%	63,2%
Somewhat	33,7%	34,8%	29,6%
No	23,8%	22,4%	7,2%
Total	100%	100%	100%

Analysis of the responses to the question has uncovered significant differences in the decision-making process regarding future career choices based on school type. The share of general education students (56.8%) who have defined professional trajectory plans and professional choice decisions is 19.1% higher than that of special school students (37.7%). Thus, secondary school students have already made a professional choice than high school students in special schools. There are twice as many special schools' students (41.2%) who expressed uncertainty about making such a decision as secondary school student (27.6%). Furthermore, 21.1% of students from specialized schools and 15.6% from general education schools indicated that they had not yet decided on their future profession. Specialized schools, which are designed to prepare students in specific fields (e.g., natural sciences, physics-mathematics, language studies), would logically lead to more precise career decisions. However, the research results challenge this assumption, revealing that a more significant proportion of general education school students have made career decisions than their counterparts in specialized schools.

This finding, that the type of school does not determine the decision-making process regarding career choices among high school students, is a significant contribution to our understanding of career development. It informs and enlightens us, challenging preconceived notions and guiding future research in this area.

From a gender perspective, no statistically significant differences were observed among high school students in their career choices.

In response to the question, *"Have you decided on your career choice?"*, the proportion of students answering "yes" showed no notable differences between urban (60.5%) and rural (54.3%) high school students, indicating a balanced distribution. Among those who had not yet chosen a future profession, the proportion of urban school students was 8.9%, while that of rural school students was slightly higher, at 12.9% (see Table 4).

Table 4

Decision-Making on Career Choice (by school type, gender, and location), N=1093

Have you made a decision about your career choice?	school type		gender		location	
	general education	specialized	male	female	urban	rural
Yes	56,8%	37,7%	58,8%	55,3%	60,5%	54,3%
Somewhat	27,6%	41,2%	31,0%	33,0%	30,5%	32,7%
No	15,6%	21,1%	10,3%	11,7%	8,9%	12,9%
Total	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Professional orientation helps school students choose a profession, and also teaches them how to effectively start their future professional careers. In accordance with the research objective, respondents were asked the following question: *"In what form is career guidance conducted at your school?"*. The subsequent data analysis revealed the following primary forms of career guidance activities conducted at schools, differentiated by gender: psychological counseling is provided by 40.8% of boys and 46.5% of girls, in second place by 33.6% of boys and 36.1% of girls is a questionnaire for choosing a profession. University presentations, a method that was found to be particularly effective for male students (29.3%), offer a glimpse into the potential of this method, while discussions with teachers were found to be more effective for female students (32.9%). In the second place, meetings with representatives of various professions were reported (24.1% for male students and 25.1% for female students), followed by individual counseling (21.1% for male students and 20.1% for female students).

The analysis of responses by location identified the following three forms of career guidance activities as the most prevalent: psychological testing (40.8% in urban schools and 45.6% in rural schools), testing to determine professional preferences (37.8% in urban schools and 32.5% in rural schools), and discussions with teachers (21.9% in urban schools and 32.1% in rural schools). The second tier of career guidance activities included meetings with representatives of various professions (21.7% in urban schools and 25.8% in rural schools), university presentations (29.0% in urban schools and 30.4% in rural schools), and individual counseling (20.1% in urban schools and 21.9% in rural schools).

For 13.7% of urban high school students, "visiting universities with school teachers" is considered practical. However, only 7.1% of rural school students find it beneficial, suggesting its limited relevance in rural areas. The financial costs associated with traveling to universities in cities present a significant barrier for rural students, contributing to the ineffectiveness of this activity. This underscores the practical challenges rural students face in accessing career guidance activities.

"To determine the factors influencing high school students' career choices, respondents were asked the question: *"Who has the greatest influence on your career choice?"* The results of the data analysis demonstrated that for both general education (59.4%) and specialized school students (61.4%), mothers had the most significant impact on the formation of career preferences. The influence of fathers was found to be the second most significant (37.2% for general education students and 46.1% for specialized school students), followed by information from the Internet (24.4% for general education students and 28.8% for specialized school students). Teachers were found to have minimal influence on career choice for general education students (10.3%), while the influence of grandparents was lowest among specialized school students (13.8%).

From a gender perspective, mothers were identified as the primary influencing factor for both male (58.0%) and female students (58.3%). The second most significant factor for male students was information from the Internet (44.2%), whereas for female students, it was their fathers (36.4%). Teachers had a relatively low influence on female students' career preferences (6.8%), while the impact of grandparents was least significant for male students (7.6%).

The findings reveal that mothers were identified as the most influential factor in shaping career decisions for urban (56.0%) and rural students (61.2%). Among urban high school students, the second most significant factor was information from the Internet (54.4%), while for rural students, fathers played a more significant role (41.1%). Grandparents were the least influential for both urban (7.5%) and rural high school students (13.1%) (see Table 5).

Table 5**Factors Influencing Career Preferences**

Who has the greatest influence on your career choice? (Multiple responses allowed: up to 3)	school type		gender		location	
	general education	specialized	male	female	urban	rural
Mother	59,4%	61,4%	58,0%	58,3%	56,0%	61,2%
Father	37,2%	46,1%	40,3%	36,4%	38,1%	41,1%
Grandparents	11,5%	13,8%	7,6%	11,7%	7,5%	13,1%
Teachers	10,3%	15,5%	12,5%	6,8%	12,5%	13,4%
Friends and Classmates	15,6%	19,0%	19,8%	12,2%	16,8%	20,7%
Information from the Internet	24,4%	28,8%	44,2%	19,9%	54,4%	38,7%
Other	4,4%	1,9%	4,3%	1,8%	2,1%	4,3%

*Note: It should be noted that respondents were permitted to select a maximum of three options for this question.

The subsequent analysis of the factors influencing high school students' career preferences revealed that the responses were similar across school types, genders, and locations, with parents as the primary influencing factor. However, when considering parents separately, it was evident that the mother's role was not just significant, but pivotal in shaping the career preferences of high school students.

According to the results of the study, high school students, although they are well aware of their capabilities and interests, turn to the advice of their parents when choosing a future profession. Insecure high school students are helped to choose a career by their parents, friends, etc. This reliance on external support, particularly from parents, can further compound the challenges faced by adolescents who may already exhibit a deficiency in self-assurance regarding their decision-making abilities.

Discussion

The data analyses revealed that a significant proportion of 9th-grade students lack clearly defined professional plans and demonstrate a high degree of uncertainty regarding their future careers. This may be attributed to several factors, including limited awareness of higher education institutions in their regions or significant cities, insufficient information about various professions, and other related factors.

The role of teachers in providing career guidance and facilitating the process of choosing a future profession is widely acknowledged as a significant form of assistance for students. However, the data analysis revealed that teachers have a relatively low influence on career choices among students in general education schools. This suggests that career guidance activities in general education schools are not conducted as systematically as in specialized schools.

The family, specifically the parents, plays a pivotal role in shaping their children's future career goals and professional trajectories. Students frequently encounter difficulties in selecting their desired profession from the plethora of educational programs available in the contemporary era without the consent or support of their parents [15]. However, as Pečjak and Košir note, students with a high level of self-confidence will not have problems choosing a profession. High school students with low confidence tend to determine their future professional trajectory "spontaneously" [16].

If we consider the influence of parents individually, then boys are influenced by their mother, and girls by their father. In addition, the Internet and social networks have a great influence on girls and boys. This finding underscores the significant role of mothers in shaping students' career preferences. Simpson's study also highlights the substantial role of mothers in shaping students' career preferences. The findings of this study are consistent with Simpson's conclusions, as the results of this research demonstrate that mothers have a significant impact on the majority of students when it comes to choosing a profession.

Conclusion

The identification of high school students' career preferences is crucial, as it paves the way for their higher education strategies and future profession. Despite the wealth of information

available, this issue remains a concern for specific high school student groups. An incorrect career decision could lead to challenges in securing employment in the chosen field or even unemployment, underscoring the urgency of this issue.

The findings of this study reveal a reassuring trend. While students in the 9th and 10th grades are aware of the need to choose a future profession, they have not yet fully mapped out their professional paths. However, in the 11th grade, they reach a significant milestone, gaining increased confidence and clarity in their chosen career path, leading to definitive career decisions. This progression valid at career preferences the first initial research hypothesis, providing reassurance about the students' development.

Given that specialized educational institutions offer instruction in specific disciplines, it was hypothesized that students would comprehensively understand the professions aligned with their specialization and make preliminary career decisions. However, according to the results of the study, the proportion of secondary school students (56.8%) who chose a future profession is higher than that of special school students (37.7%). This finding suggests that high school students' career decisions are not contingent on their school type. No significant differences were observed in career decision-making between urban and rural high school students, and it can also be concluded that career decisions are not made "spontaneously." Consequently, the third hypothesis was not substantiated.

However, a significant disparity emerges in the utilization of career guidance services. Students from specialized schools (67.5%) demonstrate a higher propensity to seek assistance and advice from external career guidance centers than students from general education schools (58.6%). The study further reveals that both male and female students engage in career guidance activities outside of school, albeit not systematically. Among urban school students, 32.9% independently sought advice from career guidance centers outside of school, which starkly contrasts with the 19.1% of rural school students who did so. The presence of centers for the provision of such services in cities helps urban schoolchildren in making professional decisions.

According to the results of the study, the final professional choice of students is influenced by their parents. Among these, parents dominate in determining their final professional trajectories and decisions regarding future careers. Across school type, gender, and location, parents were identified as the most influential factor in shaping high school students' professional preferences. The second most influential factor for male students was information from the Internet (44.2%), while for female students, parents remained the primary influence (36.4%). The second most significant factor for urban high school students was information from the Internet (54.4%), while for rural students, parental influence (41.1%) was more pronounced. Thus, the second research hypothesis was partially confirmed. Teachers have less influence on the professional preferences and future professional choices of schoolchildren in general education schools than in special schools.

Parents and social connections have been identified as significant and influential factors in the vocational decision-making process of young individuals. However, contemporary youth are required to develop the capacity for independent decision-making regarding their career pathways, thereby eliminating the need for external assistance. To facilitate such decision-making, it is essential that they cultivate self-confidence, direct their attention towards their interests, and give due consideration to their aptitudes.

The findings of this research have the potential to enhance the efficacy of career guidance practices within educational institutions. The insights could be beneficial for psychological counselors and school administrators in addressing the challenges high school students face when making decisions about their future education strategies.

In conclusion, to enhance the effectiveness of career guidance, schools – particularly general education schools – should develop a comprehensive and systematic counseling program. This program should begin in the 9th grade and focus on guiding students toward making informed decisions about their future professions and higher education strategies. Furthermore, there is a need to establish counseling centers in district hubs to assist rural high school students in making appropriate decisions regarding their careers and future professions.

Author Contributions

A. Sarsenova played the leading role in data collection, defining the research design, and writing the article. **S. Duisenova** contributed to writing the literature review on the research topic.

References

1. Послание Главы государства К.Ж. Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» от 1 сентября 2021 года // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>
2. Lent R. W., Brown S. D., Hackett G. Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance // *Journal of Vocational Behavior*. -1994. 45. - P.79-122. <https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027>
3. Blanco Á. Applying social cognitive career theory to predict interests and choice goals in statistics among Spanish psychology students // *Journal of Vocational Behavior*. - 2011. Vol. 78. - P.49-58. <https://doi.org/10.1177/1069072714547>
4. Jardim de Agrela Gonçalves M. H., da Silva Junior G. B., Dias Alves M. L. S. Values in Students of Higher Education // *Creative Education*. - 2017. 8(10). - pp. 1682-1693. <https://doi.org/10.4236/ce.2017.810114>
5. Olaosebikan O. I., Olusakin A. Effects of parental influence on adolescents' career choice in Badagry local government area of Lagos State, Nigeria // *IOSR Journal of Research & Method in Education*. - 2014. 4(4). - p.44-57. <https://ir.unilag.edu.ng/handle/123456789/8646>
6. Simpson J. C. Mom matters, Maternal influence on the choice of academic major // *Sex Roles: A Journal of Research*. - 2003. 48 (9110). - P. 447-460. <https://doi.org/10.1023/A:1023530612699>
7. Okesina F. A., Famolu F. B. Parental Influence on Choice of Career among Secondary School Students in Ilorin Metropolis, Kwara State // *Canadian Journal of Family and Youth*. -2022. 14(3). - pp. 78-91 <https://doi.org/10.29173/cjfy29851>
8. Manapsal J. Factors of Undecidability in Career Choices of Grade 11 General Academic Track Students. Basis for Career Decision-Making Program. Grin. - 2018. <https://www.grin.com/document/455104>
9. Wong L. P.W., Yuen M., Chen G. Career guidance and counselling: the nature and types of career-related teacher social support in Hong Kong secondary schools // *British Journal of Guidance and Counseling*. - 2022. 50(6). - pp. 897-915. <https://doi.org/10.1080/03069885.2022.2040005>

10. Eyo M., Edet P. Gender and occupational preferences among senior high school students in Cross River state Nigeria // African Research Review. -2011. 5(1). - pp. 327-341. <https://doi.org/10.4314/afrrrev.v5i1.64530>
11. Blazquez C., Cantillo V., García L. What are the determinants of career preferences? The case of high school students in Chile // British Journal of Guidance and Counselling. - 2024. <https://doi.org/10.1080/03069885.2024.2342787> Accepted/In press - 2024
12. Абдикерова Г.О., Садырова М.С. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби қалауының негізгі бағыттарының, траекториясының өзгеруі. ҚазҰУ хабаршысы. Педагогикалық серия. - 2023. 75(2). - б. 34-43. <https://doi.org/10.26577/JES.2023.v75.i2.04>
13. Садырова М.С., Орымбетов А. Е., Мухтарова К.М. Профессиональные предпочтения выпускников школ Казахстана: методология научных исследований. Вестник КазНУ. Серия: Психология и социология. - 2023. 86(3). - С.115–125. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2023.v86.i3.010>
14. Kansal K.G., Yadav A. Construction and Standardization of Career Preference Inventory // Elementary Education Online. - 2020. 19(4). - pp. 4430-4437. <http://ilkogretim-online.orgdoi:10.17051/ilkonline.2020.04.764847>
15. M. N. Thompson, L. Mezydlo Subich. The relation of social status to the career decision-making process // Journal of Vocational Behavior. - 2006. 69(2). - pp.289-301. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2006.04.008>
16. Pečjak S., & Košir K. Personality, motivational factors and difficulties in career decision-making in secondary school students // Psihologijske teme. - 2007. 16(1). - pp. 141-158. <https://hrcak.srce.hr/file/32320>

А.Б.Сарсенова^{*1}, С.М. Дуйсенова²

^{1,2}С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан

**Жоғары сынып оқушыларының кәсіби қалауларына әсер ететін факторлар:
элеуметтанулық талдау**

Аңдатпа. Мақалада жоғары білім алу стратегиясының басты қадамы болып саналатын жоғары сынып оқушыларының кәсіби қалаулары мен оған әсер ететін факторлар талданады. Оқушылардың кәсіби қалаулары мен болашақ кәсіби траекторияларын құру мәселесі бүгінгі күні өзекті. Себебі, дұрыс қабылданбаған шешім олардың болашақта мамандық бойынша жұмысқа орналаспауы мен жұмыссыздыққа әкелеуі мүмкін.

Мақаланың теориялық маңыздылығын оқушылардың кәсіби қалаулары ұғымына теориялық талдау мен түрлі теориялық тұжырымдар құрайды. Зерттеудің практикалық құндылығы мектеп әкімшілігі мен осы мәселе бойынша қызығушылық танытқан мамандарға жоғары сыныптарда оқушыларға тиімді кәсіби бағдар беру жұмыстарының бағдарламасын жасау мен мониторинг жұмыстарын жүргізу үшін ұсыныстар әзірлеумен сипатталады.

Зерттеу нәтижелері 9-шы және 10-шы сыныпта жоғары сынып оқушылары болашақ мамандықты таңдау керектігін білгенімен, кәсіби траекторияларын анықтамаған, нақты және соңғы кәсіби таңдау туралы шешімдерін 11-ші сыныпта жүзеге асыратынын көрсетті. Кәсіби

таңдау туралы шешім қабылдауда қала мен ауыл мектептерінің жоғары сынып оқушылары арасында айырмашылықтар жоқ. Қалалық мектеп оқушылары ауыл мектеп оқушыларына қарағанда жүйелі түрде кәсіби бағдар беретін орталықтардың кеңестеріне өз бетінше мектептен тыс жүгінеді. Жалпы білім беретін және арнайы мектеп, ауыл және қала мектебі мен гендерлік ерекшеліктері бойынша жоғары сынып оқушыларының кәсіби қалаулары мен болашақ мамандық таңдауға ықпал ететін факторлар анықталды. Мектеп типі, гендерлік ерекшеліктер мен қала және ауыл мектептері бойынша жоғары сынып оқушыларының кәсіби қалауларына зор ықпал еткен басты фактор ол ата-ана болып табылады.

Түйін сөздер: жоғары сынып оқушылары, кәсіби қалау, кәсіби траектория, кәсіби бағдар жұмыстары, мамандық, мамандық таңдау, фактор.

А.Б.Сарсенова*¹, С.М. Дуйсенова²

^{1,2}*Казахский национальный медицинский университет имени С.Д.Асфендиярова, Алматы, Казахстан*

**Факторы, влияющие на профессиональные предпочтения старшекласников:
социологический анализ**

Аннотация. В статье анализируются факторы, влияющие на формирование профессиональных предпочтений старшекласников. Проблемы формирования профессиональных предпочтений и профессиональных траекторий школьников являются одним из наиболее актуальных проблем на сегодняшний день. Неправильное решение может привести к тому, что в будущем они могут не трудоустроиться по специальности и привести к безработице молодежи.

Теоретическую значимость статьи составляет теоретический анализ понятия «профессиональные предпочтения школьников старших классов». Практическая ценность исследования характеризуется разработкой предложений для администрации школы и заинтересованных специалистов по данному вопросу для разработки и мониторинга программы эффективной профориентационной работы учащихся в старших классах.

Результаты исследования показывают, что в 9 и 10 классах старшекласники проявляют неопределенность в выборе профессионального выбора, в 11 классе школьники старших классов принимают окончательное решение о профессиональном выборе. Различий между старшекласниками городских и сельских школ в принятии решения о профессиональном выборе не наблюдается. Городские школьники чаще, чем сельские, обращаются самостоятельно вне школы за консультацией в профориентационные центры. В статье выявлены факторы, способствующие формированию профессиональных предпочтений и выбору будущей профессии школьников старших классов средних общеобразовательных и специализированных школ с учетом гендера, школ города и села.

Родители являются основным фактором, влияющим на профессиональные предпочтения, доминирующим в определении профессиональных траекторий старшекласников в зависимости от типа школы, гендерных различий, городских и сельских школ.

Ключевые слова: старшекласники, профессиональные предпочтения, профессиональная траектория, профориентационная работа, профессия, выбор профессии, фактор.

References

1. Poslanie Glavy gosudarstva K.ZH. Tokaeva narodu Kazakhstana «Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaya osnova процветания страны» ot 1 sentyabrya 2021 goda [Message from the Head of State K.Zh. Tokayev to the people of Kazakhstan “Unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the country’s prosperity”] [in Russian] // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-183048>
2. Lent R. W., Brown S. D., Hackett G. Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance // *Journal of Vocational Behavior*. -1994. 45. - P.79-122. <https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027>
3. Blanco Á. Applying social cognitive career theory to predict interests and choice goals in statistics among Spanish psychology students // *Journal of Vocational Behavior*. - 2011. Vol. 78. - P.49-58. <https://doi.org/10.1177/10690727114547>
4. Jardim de Agrela Gonçalves M. H., da Silva Junior G. B., Dias Alves M. L. S. Values in Students of Higher Education // *Creative Education*. - 2017. 8(10). - pp. 1682-1693. <https://doi.org/10.4236/ce.2017.810114>
5. Olaosebikan O. I., Olusakin A. Effects of parental influence on adolescents' career choice in Badagry local government area of Lagos State, Nigeria // *IOSR Journal of Research & Method in Education*. - 2014. 4(4). - p.44-57. <https://ir.unilag.edu.ng/handle/123456789/8646>
6. Simpson J. C. Mom matters, Maternal influence on the choice of academic major // *Sex Roles: A Journal of Research*. -2003. 48(9110). - pp. 447-460. <https://doi.org/10.1023/A:1023530612699>
7. Okesina F. A., Famolu F. B. Parental Influence on Choice of Career among Secondary School Students in Ilorin Metropolis, Kwara State // *Canadian Journal of Family and Youth*. -2022. 14(3). - pp. 78-91 <https://doi.org/10.29173/cjfy29851>
8. Manapsal J. Factors of Undecidability in Career Choices of Grade 11 General Academic Track Students. Basis for Career Decision-Making Program. Grin. - 2018. <https://www.grin.com/document/455104>
9. Wong L. P.W., Yuen M., Chen G. Career guidance and counselling: the nature and types of career-related teacher social support in Hong Kong secondary schools // *British Journal of Guidance and Counseling*. - 2022. 50(6). - pp. 897-915. <https://doi.org/10.1080/03069885.2022.2040005>
10. Eyo M., Edet P. Gender and occupational preferences among senior high school students in Cross River state Nigeria // *African Research Review*. -2011. 5(1). - pp. 327-341. <https://doi.org/10.4314/afrrrev.v5i1.64530>
11. Blazquez C., Cantillo V., García L. What are the determinants of career preferences? The case of high school students in Chile // *British Journal of Guidance and Counselling*. - 2024. <https://doi.org/10.1080/03069885.2024.2342787> Accepted/In press - 2024
12. Abdikerova, G., & Sadyrova, M. Transformation of the main directions and trajectories of professional preferences of high school students // *Journal of Educational Sciences*. -2023. 75(2), 34-43.<https://doi.org/10.26577/JES.2023.v75.i2.04>
13. Sadyrova M.S., Orymbetov A.E., Mukhtarova K.M. Professional preferences of school graduates in Kazakhstan: methodology of scientific research // *Journal of Psychology and Sociology*. -2023. 86 (3). 115-125.<https://doi.org/10.26577/JPsS.2023.v86.i3.010>
14. Kansal K.G., Yadav A. Construction and Standardization of Career Preference Inventory // *Elementary Education Online*. -2020. 19 (4), 4430-4437. <http://ilkogretim-online.orgdoi:10.17051/ilkonline.2020.04.764847>

15. Thompson M. N., Mezydlo Subich L. The relation of social status to the career decision-making process // Journal of Vocational Behavior. – 2006. 69(2), pp.289-301. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2006.04.008>

16. Pečjak S., & Košir K. Personality, motivational factors and difficulties in career decision-making in secondary school students // Psihologijske teme. - 2007. 16(1). - pp. 141-158. <https://hrcak.srce.hr/file/32320>

Information about authors:

A. Sarsenova – corresponding author, PhD, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, S. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: assel.sarsenova@inbox.ru

S. Duisenova – Associate Professor, Department of History of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, S. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: duisenova.s@kaznmu.kz

Авторлар туралы мәлімет:

А.Б. Сарсенова – хат-хабар авторы, PhD, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық медицина университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: assel.sarsenova@inbox.ru

С.М. Дуйсенова – PhD, Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық медицина университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: duisenova.s@kaznmu.kz

Сведения об авторах:

А.Б. Сарсенова – автор-корреспондент, PhD, ассоц. профессор кафедры истории Казахстана и СНГ, Казахский национальный медицинский университет имени С.Д. Асфендиярова, Казахстан, Алматы, e-mail: assel.sarsenova@inbox.ru

С.М. Дуйсенова – PhD, ассоц. профессор кафедры истории Казахстана и СНГ, Казахский национальный медицинский университет имени С.Д. Асфендиярова, Казахстан, Алматы, e-mail: duisenova.s@kaznmu.kz

Редакторы: Н.О. Байгабылов

Gumilyov Journal of Sociology
– 1 (150)/2025 – Астана: ЕҰУ. – 174 б.

Шартты б.т. – 79,1. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 25.03.2025
Ашық қолданыстағы электронды нұсқа: <https://socjournal.enu.kz>

Мазмұнына типография жауап бермейді

Редакция мекен-жайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 35-108)
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды